

Фурн ель-шайтан

(Піч шайтана)

Він не зчувся, як сонячний промінь підкрався до нього і, мов батогом, уперіщив по очах. Прокинувся вмить, та не поворушився, Тільки ледь-ледь розтулив повіки. Все, як і вчора — вибілені вапном стіни, вохриста долівка. Чисто виметена. Бо пилу нема, хоча чорні ноги сірими п'ятами гатять по долівці. Ті чорні ноги дріботять із шаленою швидкістю. Коли вони біля нього, тоді він бачить тонкі литки. Як віддаляються, то видно й довгі м'язисті стегна. Стегна рухаються із шаленою швидкістю. А над стегнами стрибають-крутяться круті лискучі сідниці, немов два тугих кавунці!

Повіки ширше не розплющив — очей вище не зводив — раптом озирнеться і побачить, що він прокинувся!

А йому треба зачітись, щоб прийти до тями і вирішити все безпомильно. Треба зрозуміти — те, що вона його приспала — це для нього порятунок чи пастка? Адже караван мав рушити в ту мить, як сонце витнеться з-за скель, зразу після вранішньої молитви саят ель-фаджр. А перед молитвою всі паки повинні бути на верблюдах. І зброя налаштована до бою. Значить, вона затягла його в мертвий квартал не для любощів, а щоб сховати від караванщиків. Отож, вона знала, що буде пастка? Така пастка, з якої ніхто не вискочить живцем?.. Але ж вона пила це вино разом із ним з однієї чаші. І на ній не теліпались ніякі лахи (голяка сиділа), щоб вона могла сховати в складках тканини дурманне зілля. І вино пили по черзі... От тільки дайте пригадати: хто зробив останній ковток? Вона чи він? Якщо він, значить, вона так підкинула зілля, що воно осіло на дні, і він все його і заковтав... Але ж вона така метка, що могла сипнути дурман спочатку. А тоді в кінці з останнім ковтком випила зілля-протидію?.. А, може, вона спочатку випила те зілля, що знешкодить сонне зілля? Та чого він, власне, ламає собі голову і

плутається у павутинні підозри, мов необачна муха? Вона ж чаклунка, та ще й чорна! Хоча, хоча, а що вона, власне, йому поганого зробила?.. Ні, нема чого дурне вигадувати — вона йому весь час допомагала. Хоча не хто інший, а саме він забрав її в рабство... Бо що тоді було?.. Вискочили вони на п'яти прудких гостроносих шебеках аж за Геркулесові Стовпи в океан. І біля самої Африки прихопили після короткого і запеклого бою португальський галеон. Товарів захопили цілу гору, монет, срібних і золотих — кілька скринь!.. Та ще сотні півтори чорних у трюмі. Тільки вона не була разом з усіма рабами. Здибались вони в димовому чаді камбузу. Його туди понесло через усі палуби й вузькі люки і стрімкі сходинки шалене бажання знайти хоч шматочок солонини чи сала... Це вже скільки років він не їв хоч якогось там сала, чи шинки?!. Поки вся бусурманська братія рватиме здобич і ділитиме, він хоч поласує по-людському сухарями і свининою. У хмарах диму, в примарному червоному світлі відкритої печі стрибали дві примари. Одна постать велика, чорна. Здоровило-негр щосили вимахував абордажною шаблею. Крушив стіни, полиці, розбивав на друзки посуд і нівечив начиння кухарське, але поцілити свою жертву не міг. "Стій! Стій, чортова душо!" — заволав він, вступаючи в камбуз. Вона на якусь мить, зовсім на якийсь невловимий момент затнулась. І здоровило-негр таки дістав її гаком абордажної шаблі по грудях. Затріщала сукня. Оголилась її пазуха. І по чорній шкірі простяглась світлорожева смуга рани. Не встиг він і кліпнути оком, як смуга заструменіла кров'ю. Одним ударом кольчужної рукавиці в потилицю він завалив негра на підлогу. А підлога була засипана погаслими і жевріючими шматочками вугілля. У присмерку то тут, то там спалахували блакитні вогники і звивались в гору над ними тонкі цівки білого чадного диму. Для певності він щосили п'ятою вжучив лежачого під здухвину. Той гикнув і захарчав. Ще раз вгатив ногою у пахвину. Після цього удару не було чути й дихання. А тоді вже ступив до пораненої негрятинки, Але вона виставила вперед руку зі світлою, наче сірою долонею, мовляв: "Не підходь. Я сама впораюсь!" Лівою рукою, довжелезними тонкими пальцями вона стягувала роздертий золотавий шовк, щоб прикрити груди. По її обличчю побачив, що вона не стидається, а хоче щось сховати, "Що воно там таке? " — він блискавично схопив і відвів на боки її руки. Розірвана сукня розповзлася по

скривавленому чорному тілу. І йому відкрилась її худюща окостувата грудина. Ліва цицька стирчала просто на нього здоровенним набряклим сосцем. На місці правої було три ледь помітних рубці. Він зразу ж розжав пальці і розвів руками, мовляв: "Вибачай. Я нічого не хотів. Просто було цікаво..." Вона знов стягла, вже обома руками, скривавлену сукню. А він ще раз, на всяк випадок, вдарив лежачого і підняв його абордажну шаблю. І краєм ока пильнував, що діє чорна. Вона обережно переступила через розкидані по підлозі гарячі жарини і підійшла до світла розкритої печі. Розпахнула подерту сукню і почала швидко чи то терти себе, чи то вдаряти по грудині, по ребрах. Кислий дурман чаду густішав, сильно дерло в горлі. Він злегка торкнувся її плеча. Обернулась, зблеснувши здоровенними білками вирлатих очей. Показав їй на мигах: "Де в них їжа? Я хочу м'яса!" — Він показав, як він тримає кістку обома руками і дере зубами м'ясо.

— М'яса хочеш? — Спитала вона м'яким спадаючим голосом.

— Ти говориш арабською?!

— Ага.

— Тоді скажи — де солонина і сухарі?

— Ми пливемо до Лісабону. Солонину давно з'їли. У сухарях — у них черва завелась.

— Тоді пішли на гору. Корабель скоро згорить.

— Благаю: не віддавай мене матросам! Ти сильний і сміливий. Тебе бояться...

— Звідки ти таке знаєш таке про мене?!

— Я чаклунка...

І от тепер вона танцює, обернувшись, за своєю звичкою, спиною до нього. Хоча мала б злягатись із ним. Бо вона, тільки була найменша нагода десь усамітнитись, її аж тіпало всю, судомило, так вона його бажала... Найбільше любила покласти його голічерева, настромитись на нього і стрибати до нестями... Потім починала його всього обцілювати і з розпачем промовляти: "Чого у вас, у білих, такі маленькі губи? Ну як з тобою цілуватись?.." Він все ж остерігався її. І тому, коли вона перший раз вхопила своїми товстеними губами його прутень, він аж заляк, здерев'янів. Вона миттю це відчула і випустила з рота його набрякле до болю єство і скочила зверху, настромившись на прутень. Нахилилась до нього і шепотіла: "Ти не бійся! Я можу його своїм єством взяти, як пальцями..." Вона обома долонями прихопила його лице, обережно цілувала пухлими гарячими губами повіки, вилиці. А там, унизу, своїм єством вона його м'яла (то стискала, то відпускала), немов пальцями... Відчув, що вже пекучим бажанням набрякає його прутень. Не від споглядання її пружних лискучих стегон, її крутих сідниць. А від спогадів про те, як вони вперше після морського розбою зустрілись у веселім кварталі — дар ель-кихабі... До речі, солонину і сухарі він таки тоді знайшов. В одній каюті на кормі. Дим вже заливав каюту. Вона стояла біля нього і здивовано споглядала, як він з превеликою насолодою тріскав стару солонину і прілі сухарі. Зрештою вона не витримала і спитала.

— Ти таємний?..

Щось його за язик потягло і він відповів, навмання бовкнувши:

— Я чародій у війні.

— От добре! Я так і знала, що ти чарівник! Тоді обіцяй мені — ти продаси мене в дар-ель-кихаб!..

— Як хочеш... А ти краще мене розмовляєш арабською...

— Дурниці. Скоро і ти навчишся. Ти розумний!..

"Якого чорта я оце все згадую? Здуріти можна!.. Та мені ж треба проскочити через Оджаи шайтан — Жаровню шайтана! А я тут розлігся і її сороміцькі танці споглядаю! Вставай!" — Наказав собі. Але, як підслухала його думку, чорна чаклунка подала голос.

— Я теж пила сонне зілля. Мені треба було вгамувати хіть і не лізти до тебе. А тобі треба було будь-що добре виспатись перед походом. Караван приречено. Ти маєш врятуватись. Ти встанеш і нап'єшся верблюдячого кисляку. Він під корзиною для фініків. Я приготувала три очеретяних колінця. Якщо сили тобі не зрадять, то для покріплення вистачить білої очеретини. Якщо ослабнуть м'язи і суглоби, і ти впадеш на розпечений пісок — заковтай зілля з червоної тростини! Чорну... чорну... тільки тоді можеш розкрити, коли смерть тобі засмердить в лице і зблисне щербатим мечем перед очима. Зброя схована у щілині стіни... Не розплющуй, бо пропадуть всі мої чарівні танці!.. Ти розплющиш очі, як на гробниці закричить самиця ререга!.. Я поцілую тебе і піду...

Вона нахилилась до нього, і він відчув на своєму обличчі гарячі набряклі сосці її грудей. Вона цілувала його пальці. І що дивно — язик у неї був гарячий, довгий і шерхуватий, мов у теляти. "Е ні, щось тут не те!.. Це омана — у неї немає правої цицьки!.." — Не дивись, не дивись! Я зникаю, я зникаю!.. — Ще вона щось зашамотіла, замекала дивно і замить почулось, як дзвінко посипались камінці у висохлий водовід-сегію. Він прислухався. Повна тиша. Навіть не чути тріскоту цикад з-за муру жилого кварталу. Та ось заквилив ререг на гробниці марабута. "Все! Час настав!" — сказав він подумки, розплющив очі і підвівся з долівки.

Прислухався, затамувавши дихання.

Тільки різкі крики самиці ререга, яка кружляла над цвинтарем.

Визирнув із вхідного отвору цього мертвого будинку.

Світло сліпить, випікає очі. Небо наче розплавлений свинець і ніби мерехтить якимись смугами. Тіні — чорним атраментом на вохристій кам'янистій землі.

Рвонувся на вулицю. Перескочив через вулицю. І швидко побіг попід стінами будинків і потрісканих мурів. Біг до цвинтаря. За гробницею марабута цвинтар спускався вниз до світло-рудой стіни. В одному місці, де стіна гостро завертала, у закутку, він знайшов той припас, який йому наобіцяла чорна чародійка.

Гарливо припасував на собі зброю і корзину з бурдюком та торбу із сушеною сараною, а три рурочки із зіллям надяг на шию. У кутку ще стояла плита вапняку. Відвернув плиту і побачив дірку. Якраз, щоб пролізти назовні. Присів навпочіпки та визирнув у діру.

Зразу під муром ішло дві-три сажені похилого кам'янистого ґрунту. У ньому й починалась щілина-спуск у долину Оджаи Шайтан. Упираючись обома руками у кам'янисті стіни крутого спуску-щілини, швидко спускався вниз. Гаряча глина й камені, здавалося, ось-ось обпечуть ліву руку до пухирів. Якись три-чотири камінці з легким стуком покотились униз. І знов тихо... Не зчувся, як спустився на дно ущелини.

Ущелина тут ще не була така глибока, щоб зразу закрити своїм схилом від нього все місто-касбу. Звідсіля будинки виглядали наче купа зім'ятих бджолиних сот.

Ущелина спустилась ще нижче, розширилась. Її урвисті схили зробились крутішими і закрили від його очей і сліпучий білий пояс оборонного миру, і золотаві стіни будинків. Ось тоді й почався його шлях до Оджаи шайтан... Його не треба було вчити, як іти — він вже відбув три соляних походи. Ступав розмірено і читав "Отче наш". Закінчував і знов починав. Не затинаючись, не спиняючись, без перерви знов і знов!.. Знав, що навіть якщо його хто тепер і побачить, то ніяка куля його не дістане. А погоню хто за ним надішле? Ні один із рабів чи обранців, який пішов

через Жаровню Шайтана, до Джерела Аллаха не доповз. А от це його не лякало — йому допомагала молитва. Та й чорна чарівниця йому наворожила удачу.

Сонце зависло білою нищівною плямою посеред розпеченого сріблястого неба. Тиснуло пекучим жаром згори на кожну смужку незахищеного тіла. Як він не загортався в блакитний літам, а промені знаходили шпаринку, то на шиї, то різали наче лезом по вилицях, то по перенісся. Не дуже високо, ліворуч від нього, широкими колами літала та велика самиця ререга, що кричала на гробниці марабута. І шкіру на пальцях, хоч яка вона вже була задубіла, а сонце пропікало вогнем. Відчував, що до вечора шкіра не витримає — геть пересохне, потріскається, і тріщини закривавлять.

Так було до полудня. А тоді вже почало і знизу смалити його, немов в'юна на сковороді.

Він притишив ходу на якусь коротку мить, щоб замінити козлині сандалії гострокутні на широкі (немов гусячі лапи) закруглені сандалії для ходіння по піску. Бо, нарешті, почався чорний пісок.

І коли він пройшов може з півмилі, він побачив першого висохлого негра. Він пройшов повз нього, не спиняючись. Вона його попередила: на чорнім піску, щоб не побачив — не спиняйся, іди далі! Він тільки одному здивувався — висохлий негр був зовсім голий. І його обвуглені мощі ніде не були ні подзьобані птахами, ні погризені звіром.

Не боявся дивитись на чорний пісок. Адже сонце від темного не відбивається. Але... але тільки не тут — очі йому виїдало не блиском, а шаленим жаром, що так і струменів від розпеченого піску.

Задер голову — на сріблястому небі ререга не було.

От тільки тепер почав розуміти назву цієї долини — Оджаи-шайтан — Жаровня шайтана. Це, дійсно, черінь печі сатани.

Хоч як важко було йому, а округлі широченні сандалії дали полегшення його ногам. Дивна річ — ні пити, ані їсти не хотілось. Дратував лише пекучий біль тонких смужок обпаленої шкіри на лиці, на пальцях.

Він думав, що робити з обпеченою шкірою, як побачив другого висохлого негра. Ледь не спинився, щоб краще роздивитись висохлого мерця. А тому, що це була чорна дитина. І знов він не побачив на маленькій мумії ні слідів звіриних зубів, ні пташиних дзьобів.

Шкіра почала при найменшому рухові тріскатись і кривавити. Треба було щось робити. Довелося спинитись і зняти корзину. У торбу, поруч із сушеною сараною, чаклунка поклала козячий ріжок з маслом. Відкрив чопик і обережно налив масло на суглоби пальців. Розтер. Змастив і перенісся і надбрів'я. Але полегшення тривало не дуже довго. Поки він підійшов до наступного засохлого негрятяти, масло випарилось, зникло. І знов шкіра на руках і обличчі почала загрозливо натягуватись. Здавалось, ось-ось і трісне і бризне кров'ю.

Повітря вже так розпеклось, що коливалось, як склистий дим. Все миготіло, виламувалось перед його очима. Далекі руді гори, їх темні шпилі він тепер бачив ніби крізь струмені прозорої води.

Почало тиснути по-справжньому у скронях. За тим почалась біда з очима — мов хто із середини вичавлював їх гострими пазурами. Стало важко дивитись перед собою і вгору. Але він боявся дивитись тільки під ноги, щоб не збитись зі шляху. Знав, що треба йти просто на два далеченних шпилі. І хоч як не було важко, час від часу піднімав голову і дивився вдалину. Тільки при кожному русі його починало на додаток до болю ще й нудити.

І ось йому привидівся наче якийсь рух на небі. Зрештою, знемагаючи від болю, крізь пелену, що застувала йому зір, побачив ліворуч вгорі орла. Орел піднімався по колу все вгору і вгору. Орла несло розпечене повітря. Що це не гриф, заспокоїло його.

Що не гриф, а орел, то була добра ознака. Грифи прилітають — тоді смерть невідворотна!

Задивився на того строкатого орла, що швидко піднімався вгору, час від часу різко змахуючи крилами. Щось раптом захрустіло під правою сандалією. Таки спинився, хоча й обіцяв чародійці не спинятись, і озирнувся.

Побачив, що наступив на череп висохлого негритяти. Суха голова розсипалась на якесь брудне борошно. Не на скалки, не на кусники. А розсипалась пилом, мов величезна порхавка спекотного дня.

Знав, що нічого не вдієш і треба йти далі. Для бадьорості він заспівав щось, але й сам дібрати не міг, що він співає. "Невже те чародійське зілля так довго діє? Чи тільки зараз почало діяти?!" — у розпачі і з превеликим жахом подумав. Нараз згадав ту молитву, що співав дід— воляр: "Не убоїшся от страха ночного, от стріли летящия во дні, от вещи во тьмі преходящія, от сряща і біса полуденного..." Ішов далі і повторював слова молитви. І дихання почало вирівнюватись. І крок зміцнів. Попростував уперед швидко, не особливо переймаючись тим, що попереду нього, досить далеченько, іде якийсь чоловік. Як і він, той прямує до двох далеких шпилів. "Цікаво, що то за чоловік? Важко дібрати, але, здається, у нього за спиною зв'язка довгих стріл і пласка корзина?.." Поки вдивлявся у самотнього мандрівця, що йшов одною з ним дорогою, просто на очах праворуч і ліворуч почали у склистій полуденній юзі виростати пальми. Он під однією заблищала вода джерела. І от коли побачив ряботіння на воді, тут йому захотілося туди кинутись. Забув, що спину йому обтяжує корзина з тугим бурдюком. Ступив праворуч від своєї стежки, зачепився об камінь і впав навкарачки на чорний розпечений пісок. У руки і коліна запекло несамовито.

Від болю він отямився, звівся і побачив, що стоїть на прямому чорному шляху, що веде до фіалкових гостроверхих шпилів. "Скільки до них миль? Сім, вісім чи десять?.. Нічого, подужаю. А он і два гостроверхих шпилі. Отам, між ними Джерело Аллаха..." Знов втратив пильність і наступив на висохлого маленького негра. Грудна клітка розсипалась на порошок, а голова мумії покотилась пріч зі шляху.

Здригнувся і відсахнувся на якусь мить. Тільки на мить. Бо пити і їсти хотілось сильніше смерті.

Не спиняючись, на ході, вивертаючи суглоби, дістав з-за спини з корзини спочатку бурдюк. Порепаними, у кривавих тріщинах, вустами прихопив рурку бурдюка і насмоктався верблюдячого кисляку. Сховав бурдюк і з'їв кілька жмень сушеної сарани.

Спочатку стало легше і з'явилась справжня бадьорість. Та трохи згодом почалось щось неймовірне — почало нудити, тіпати, судомити, рвати м'язи і вивертати всі суглоби. Його кидало то вперед, то штовхало назад, то зносило з прямої дороги на гостре каміння чи в тонкий пил. Не рятували вже й широкі сандалії від вогненного піску. Шкіра тріскалась, і кров зразу засихала чорними струпами. Все частіше він падав. Пересохло і в роті, і в горлі, і в носі. Важко було дивитись. Від спраги швидко слабшав. Але тепер у нього зовсім відбило тям, що в бурдюку ще повно верблюдячого кисляку. У запамороченій голові вже не було згадки про зілля, подароване чорною чарівницею. Та ось його занесло на гострі камені, і він вдарився так, що в очах все затьмарилось. І не було чути, як йому камені печуть тіло.

Коли туман в очах розійшовся, то побачив перед лицем три очеретинки на шворочці — білу, червону та чорну. Пригадав, що це його порятунок — треба з'їсти зілля. Намагався пригадати — коли яку вживати? Але не зміг і тому простягнув руку до червоної очеретини...

Він не знав, за який час почало діяти те зілля, але тепер зміг іти далі. І пухирі хоч повискакували на зап'ястях, на литках і на стопах, тільки трохи щеміли...

Його більше не заносило, не хитало.

Твердою ногою він наближався до скель у кінці долини. А праворуч і ліворуч від його шляху все частіше траплялись висохлі негритята.

Скільки їх було? Не менше сорока, якщо пригадати, скільки побачив сьогодні. Скільки насправді — не знає ніхто, бо хто знає, скількох він не помітив, коли йому оте з головою трапилось?

Підступив до перших скель, коли сонце позолотило гірські схили і кинуло довгі тіні на сірий пісок.

Чорний пісок закінчився ще може за півмилі до скель до перших гірських схилів.

Відколи кінчився чорний пісок, кінчились і висохлі негритята.

Уважно обдивився, чи не причаїлась де змія, чи не сховався скорпіон чи сіренький смертельний павучок. Поприбирав камінчики. Зняв сніп гальфи зі зброєю і корзину. Ліг на спину під самісіньку скелю на гарячий, але не розпечений, пісок і задер угору ноги, прихиливши до камінної стіни.

Подивився вгору. Білувате, наче сироватка, небо все більше у височині бралось легкою, легкою блакиттю.

І ось вгорі на неосяжній вишині наче пливла майже невидима квітка.

"Диви, куди гарячим повітрям підняло орла... — Блаженно посміхаючись, подумав і заплющив очі. — Порахую до трьох сотень і піду далі. Скільки тут до Колодязя Аллаха — кроків двісті. Вважай, він вже прийшов! Прийшов? Ні, перебіг Чортову жаровню, як бусурмани кажуть: фурн-ель— шайтан аль-висвас-аль-ханнас... Диви, не забув, не забув..." — радів він і почав рахувати. Порахував спочатку по-арабськи, потім перейшов на турецьку... Далі збився і продовжив німецькою, але знов збився і поки пригадав, провалився в гарячий, задушливий морок... Із хворобливої дрімоти його викинув ще гарячіший, ніж раніше, струмінь розпеченого вітру. На додаток на нього згори із шаленою швидкістю накочувалось сухе тріскотіння. Розклепив закислі, запалені повіки.

Над ним розпластались чорні крила грифа. Від крил тхнуло трупним смородом. Зміїна голова з голою шиєю вивернула до нього нерухоме, наче скляне, жовте око.

Смердючий птах зустрівся з ним поглядом і, змахнувши крилами, відскочив назад. А з височини темніючого неба один за одним падали чорні велетенські птахи.

"А гниди сучі! Та я ще живий! Я перебіг фурн-ель-шайтан ель-висвасель-ханнас!" — Заволав він пересохлими вустами. І шкіра трісла, і він відчув солоний смак своєї крові.

Він відштовхнувся ногами від скелі, вивернувся на льоту і вже був на колінах. Притяг до себе зв'язку гальфи. Тут саме й побачив те, від чого в нього аж зайшлося серце. Здоровенна гриваста гієна тягла за рурку бурдюк з кисляком. З бурдюка тонкою цівкою виливався кисляк.

Висмикнув із снопа гальфи ковану із цільного заліза дарду-акермуа і з нелюдською силою метнув у гієну. Гостре і тонке, як бритва, лезо наконечника прошило, протнуло чубок і груди гієни. Тварюка завалилась на бік. Та бурдюк не випустила. Тут ще чотири головаті, низькозаді гієни вискочили із заростей гальфи. Кинулись до нього за всіма законами

мисливського мистецтва. Дві прямо на нього, а дві намагались заскочити йому за спину. Він встиг схопити зв'язку гальфи зі зброєю і притулитись спиною до скелі. Гієн — чотири, дард-акермуа — лише дві. Та ще дерев'яний держак з гострим залізним гаком для ловлі змій. Та голе, без гарди, лезо гішпанської шпаги. А гієни не стояли на місці — вони все крутились перед ним, стрибали туди-сюди. Тільки він замахувався на крайню гієну зліва, вона легко відскакувала. Одночасно з тим, дві гієни з правого боку кидались просто до його ніг. Від цього гармидеру грифи не тільки не порозлітались, а тільки незграбно покрокували далі, поволочивши широко розкриті крила.

Розпечене сонце вже за шпилем найближчого хребта. З кожною миттю небо вгорі синіє, а на обрії золота смуга перетворюється на вишнево-темну і зливається з чорнотою скель.

Впаде темрява і вони розшматують його. У гієн щелепи сильніші левових. Ось коли він згадав про чорну очеретину. Пастила в ній була чорна і гіркіша за полин. Але якось заковтав їдучу суміш, бо хоч в роті геть пересохло, гіркота викликала слину. Тільки гіркота дійшла до шлунка, як тієї ж митті він відчув непогамовну лють і напругу.

Ця лють і кинула його на гієн. З першого випадку він протнув гієну просто між ребер у серце. На пісок звірюка гепнулась вже дохла. Тільки дри нула лапами, згрібаючи пісок кігтями.

Інші три гієни не втікали. А тільки відскочили, розвернулись і знов кинулись на нього.

Одну він рубонув по морді з усього маху клинком шпаги. Кров бризнула на всі боки. Гієна заверещала. Та не втекла, а поранена, без всякого страху і обережності поперла на нього. Він встиг відступити, щоб зручніше сіконути клинком... Не втримався — послизнувся. І падаючи, всадив клинок у тулуб звірюки. Та, протнута шпагою, гієна перла на нього. І вже її смердюча пащека біля його лиця. Він встиг пхнути їй у

пашу залізний гак. Щелепи стискаються. Тріскотять покриті ікла і хрупає навпіл зламане залізо гака. Зламане залізо випадає із скривавленої пащі. Гієна роззявляє пащу і тільки мить — і вона порве йому обличчя! У неймовірному виверті він встигає вхопити звіра за обидва вуха і відвернути від себе скривавлену смердючу морду і втопити її в пісок.

Гієна заверещала якимось незвичним голосом і враз замовкла. Від напруги в нього потемніло в очах і зайшлося, наче забулькало, серце. Якусь мить він лежав нерухомо і не мав сил, щоб розкліпити повіки.

Коли ж роздер свої запалені очі, то побачив, що лежить він під возом на оберемку запавної лугової трави. І тримає за вуха козу з таким здоровенним вим'ям, що воно підв'язане в торбу.

А друга коза, теж шута, але з маленьким вим'ям, намагається обжувати китиці його знаменитого червоного пояса.

Омелько озирнувся на всі боки. На ярмарковім майдані обід. Хто дрімає під возом, хто хропе, розкидавши руки й ноги; хто пішов у верби та й простягся в холодочку. Хто ще щось в казанку чаклує, зазирає туди, як сорока в кістку.

Ні на нього, ні на його воза ніхто й не озирнувся.

Він, зрештою, здогадався відпустити вуха кози. Сумніву не було — це шинкарка напоїла його оковитою, настояною чи на корі шелюгу, чи на курячому сухому гівні. Помогоричили, як заведено на ярмарку. І щоб він від трьох чарок у таке неподобство потрапив?! Та він щирої оковити міг і десять чарок перехилити і потім збити з пістоля полум'я свічки!.. Хоч сон був від трутизни, але все одно віщий. Чорна йому завжди снілась напередодні біди... Ніби попереджала... І він завжди рятувався! Так йому щемно стало, як він її згадав, що аж сльоза накопилась на запалені повіки.

Підвівся, протер очі, обтрусив шапку і знов настромив на свіжовиголену лискучу голову.

Під другим їхнім возом, на охайно розстеленій свиті, спав рудовусий Степан Кринка. Нікого більше з їхнього маленького гурту не було. Всі десь пішли. Кому куди і що кому бажалось. Все, як годиться — козацький казан спільний, а далі — вільному воля.

Отаманом у них був Іван Грак, але в Черкасах все облаштував Омелько Баламут. Він підніс барильце осетрової ікри писарю черкаського старости, і писар виправив грамоту в лядську область, що ніби вони надвірні козаки старости і везуть старостівський товар на ярмарок.

Ярмарок був багатющий!

І з яких тільки земель не прибули торговці! Навіть із Угрів з-за Карпат, були литовці з Вільна, волохи з Молдови, греки з Криму і вірмени зі Львова і Кам'янця, німці зі Шльонська. А що православних позбиралось зі всіх земель!..

Тільки козаки привезли рибу, ще й добру рибу, тому торгувалося як у казці — тільки встигай монети рахувати!

Та щось Омелькові почулося не те в гутірці базарних похлібників. І занадто часто зиркали на козаків стражі. Тепер, після цього жахливого віщого сну, Омелько не вагався. Нишком помолився і вийшов з ярмарку та й потягся до корчми. Віщі знаки — справа добра, але підозра ще не доказ! Треба шукати докази... От він і пішов до корчми по докази.

1. ЧОГОСЬ МЕНІ ДРІМАЄТЬСЯ

Відколи відчайдушний генуезець Крістобаль Колон (як кажуть західні вчені, за походженням іудей), знаний як іспанський мореплавець

Христофор Колумб, відкрив Новий Світ, сталися в нашій старій Європі різні дива.

Почались вони зі справжньої повені злата та срібла, що наплинула з-за океану в Іспанію. А звідтіль вже по всіх усюдах. Через ту кількість золотих та срібних монет сталися неймовірні перетворення з цінами і товарами на всіх торжищах і митницях. Тобто через те злато— срібло все в тодішнім житті зрушилось, закрутилось, загуркотіло й стало де боком, де раком, де дибки, а де й догори ногами. Але всіх тодішніх змін і подій нам, любий читачу, не перелічити, не пояснити і не зрозуміти.

Скажемо лише трохи про дві речі (залежні від монет), які в столітті XVI вдосконалились і розповсюдились, як ніколи до того.

По-перше — це зброя, як холодна, так і вогнепальна. Бо в ній була величезна потреба. Спочатку — щоб загарбати чужі добра, а потім — захистити вже своє, награбоване, добро.

Такого розмаїття ручної клинкової зброї не знало потім жодне століття. Тут тобі короткі широкі мечі "ландскнехти", що поперек черева носили пікінери. І дворучні мечі для велетів із швейцарської та німецької піхоти. Мечі завдовжки до двох метрів та вагою кілограмів у п'ять. Або італійські та іспанські шпаги з тригранним лезом, довшим метра, з крученими хитрими рукоятями, що й пальці захистять і вороже лезо зламують. Або вузький венеційський меч "schiaivona", довжиною до метра, вагою більше кілограма... Ну, а чингали!.. І німецькі вузькі, з перехрестями, закрученими, мов роги. Гранчасті толедські з глухим захистом пальців, перехрестям проти ворожої шпаги та ще й з боковою діркою-пасткою проти ворожого леза. Або от німецький чингал із перехрестям, вивернутим змією, та лезом, в яке вклепана дюжина зубців, що відкриваються і розривають тіло ворога, коли чингал висмикують із рани.

Толедський чингал з пружиною, що розкривається в рані на три леза.

Італійська дага довжиною в лікоть і шириною в добру долоню.
Канонірський, вузький, мов швайка, стилет із позначками дюймів.

А що турок загарбав майже всю Угорщину, то й з шаблею-адамашкою та булатним кривим ятаганом запізнались європейські вояки. І вже не з пісень та сербських казок, а на власних шиях та ребрах. Угорські та австрійські ковалі швидко навчилися кувати добрі шаблі. А рукояті свої зробили — що й не гірше толедських виробів захищали пальці.

Ще чотиригранний, майже в два лікті довжиною кончар, що висів у гусарів та драгунів при сідлі. Та ще й улюблена зброя мадярських гусарів — гострий, широкий одnobічний палаш. Із нахиленою рукояттю, щоб сильніше падав удар на пішого ворога...

А піратські палаші, тесаки та абордажні шаблі із гаками та зубцями? Про те, хто і як оздоблював свою зброю, говорити немає ніякого сенсу — ніякого grosбуху не вистачить. Скажемо лише те, що замовники зброї не жаліли монет, щоб прикрасити зброю і золотом, і сріблом, і самоцвітами, і слоновою кісткою, і чорним деревом, і рогами різних звірів — від оленів до носорогів. По-друге — малювання гравірування та друкування всіляких карт — як гральних, так і географічних. Про гральні карти поговоримо. А от про карти земель та морів скажемо кілька слів. Яких тільки там земель не було названо, яких тільки країн не було вимальовано. Все на картах було підписане — і річки, і ручаї, і озера, і моря, і гори, і переправи на річках, і міста, і фортеці, а для оздобу карт по краях добрі рисувальники намалювали, а славні гравери вирізали все те на мідних дошках, а вправні друкарі видрукували. І було там всяких-всяких заморських тварин і людей тубільних дивовижних. Тут маємо сказати цікаву річ: на багатьох картах того часу позначено досить таки велику землю — Рутенію. Щоправда, на одних картах Рутенія знаходиться вище, на других нижче, ще на одних вона більше відсунулась на захід, ще на інших зовсім попливла на схід.

Назву землі Рутенія написано щирою латиною, а от пояснень що до Рутенії не зроблено ніяких. Навіть не намальовано на околицях жодного насельника Рутенії, чи її якихось дивних тварин, рослин чи знаменитих будівель. Тому вважаємо за потрібне пояснити читачу, де починалась Рутенія і куди вона сягала.

Немає сумніву, що починалась Рутенія від Міста. А в Місті від зруйнованого і пограбованого Собору. А в Соборі від Стіни Нерушимої, з якої Богородиця благословляла і захищала розумних і нерозумних насельників Рутенії, її розкішні й прокляті лани.

Другими витокami Рутенії були православні братства при церквах. Там вчилися грамоті і Божому слову, покріпляти один одного і словом, і шелягом, вчили боронити заповіти дідівські і звичаї своєї землі. Багато з тих молодих братчиків розходились по містечках і селах і навчали письму і слову, правили службу Богу. А дехто поринав у ковилові степи, щоб гострою шаблею та каленим списом зупиняти ворожі хвилі зі Сходу та Півдня.

Рутенія також могутньо зростала у небагатьох старовинних фортецях. Там ще поодинокі магнати не зреклись дідівської віри, плекали старожитні звичаї та покріплювали і монетою, і хлібом вчених мужів, вправних будівничих, різб'ярів та малярів і друкарів книжок слов'янських. Ну й, звичайно, ми так гадаємо, що Рутенія сягала туди, де православний хлібороб сіяв гречку, жито та пшеницю, а його жінка варила борщ, вареники та галушки. Рутенія була скрізь, де пекли найсмачнішу в світі ковбасу і де вміли робити найсмачніше в світі сало з найсмачнішою шкоринкою.

Тепер у тебе, любий читачу, немає ніяких сумнівів що до того, де знаходилась Рутенія.

І тому ми почнемо оповідь про одну пригоду, що сталася в Рутенії у неймовірнім столітті. Одного спекотного дня. Завжди в цей час налітали

людолови з проклятого Криму. Чекали, коли почнуться жнива. А де жінцям сховатись в чистім полі? Хіба встигнеш добігти до гаю чи байраку, коли вже побачиш ординського пса? Він на коні, у нього тугий лук і калені стріли, та ще й аркан — зашморг на твою шию. А в тебе в руках лише серп. Хіба дотягнешся до нього?..

Вже й час жнив настав того літа, та люди не виходили на лани. Бо пішла чутка, що бачили десь неподалік татарських кінних розвідників. Але й сигнальних вогнів ніхто не палив, не було видно димів від пожеж удень чи заграв уночі.

Врожай достиг багатючий. Важенне колосся просто ламало стебло. Почало сипатись зерно. На лани чорними хмарами спадали птахи. Не витримала хліборобська душа. Поспішили в поле всі, хто тільки міг, рятувати небачений врожай.

Першого дня стояли на високих грудях дозорці, і другого дня пильнували, і третій день додивлялись на всі боки. На четвертий день мусили піти дозорці на підмогу жінцям. Бо в жінців руки мліли від напруги і серце заходилося від поспіху — зерно сипалось і сипалось на незжатих нивах.

От тоді, коли сонце злетіло найвище, коли поморені люди збирались на обід, чорною марою з балок виринули татари.

Чоловіків кого стрілою поклали, кому шаблюкою голову стяли, кого просто кіньми потолочили.

Жіноцтво, безборонне, змрене і оголомшене жахом, поборкали арканами чи похапали руками. Пов'язали руки сировицею, погнали до знаних ординських шляхів.

Поспішали татари, тому й добивали тих, хто занепадав силами. Боялись ординці відплати, бо таки в цю землю вони далеко залізли. Дітей

цього разу не хапали — кололи дардами та сікли шаблями. І чоловіків наказав їхній ватаг не ловити...

Щоб забезпечитись від погоні та помсти — праворуч і ліворуч висилав татарин стрільців-підпалювачів. Здалеку били вогненними стрілами і мчали далі.

На всяке зло татари мали добру тяму — розуміли криваві пси: коли палає твоя хата, не будеш когось рятувати.

Коли ж підігнали татари свою здобич до річки Гнилої, їх там чекали ще два чамбули з бранками. З'єднались людолови і почали переганяти бродом свою здобич.

Саме тоді на них і вискочили козаки. То були Омелько Баламут, Левко Барило, Семен Ботало, Степан Хрін, Степан Кринка та їхній отаман Іван Грак. Вертали вони з ярмарку у лядській землі. Торгували там рибою.

Отаманом у них був Іван Грак, але все в Черкасах облаштував Омелько Баламут. Він підніс барильце осетрової ікри писарю черкаського старости і писар виправив грамоту в лядську область, що ніби вони надвірні козаки старости і везуть старостівський товар на ярмарок.

Ярмарок був багатющий. Тільки козаки привезли рибу, то торгувалося як у казці — тільки встигай монети рахувати.

Та щось Омелькові почулося не те в гутірці базарних нахлібників. Тому Омелько, не гаючи часу, подався до корчми. Удав, ніби вже добре на підпитії. Взяв штоф, чарчину та й упав на лаву якраз поруч одного калічного, жебрака, чи що воно. Той досьорбував пиво з мідної битої кумпанії. Омелько непевними рухами, розхитуючись збоку на бік, витяг з-за халяви здоровенну тарань, побив її об лаву і в два порухи здер із неї всю шкіру з лускою. Каліка завмер з піднятою кумпанією, потяг носом і

від спокусливого запаху аж очі закотив під лоба. Омелько націдив собі чарчину, цокаючи штофом об вінце та проливаючи оковиту на стіл. Тоді плюснув убогому сусіду в його битий мідний кухоль. Розломив запашну жирнучу тарань і посунув кусень по мокрих дошках... Випили по першій, потім по другій, після третьої Омелько витяг тарань з другого чобота.

Старець пожадливо пив і дер зубами тарань, і слина з його масних варг капала на дошки столу. А він навіть і не втирався — поспішав заковтати смачне пригощення. Очі його від оковитої і від насолоди наїдком почали розпливатись на різні боки.

Омелько непомітно і швидко озирнувся по корчмі і враз міцно прихопив сусіда за лікоть.

— Ну, базарна душо, — просичав на вухо старцю, — що ляхи проти нас замишляють?!

— Ой, пане-козаче... відпустіть! — Зашепотів, затинаючись, жебрак. — Ляхи кажуть... що ви не надвірні козаки... черкаського старости... І грамота ваша підробна... Треба вас... схопити... І допитати... Тільки не наважуються самі... чекають підмогу... зі Львова... А вірмени... ну оті купці, що торгували... у вас всю рибу... купно з возами і волами... пустили поголос... ніби ви не надвірні, а запорожці— злодії... І що ваші осетри не черкаські, а лиманські... з турецьких володінь... значить ви... не все мито сплатили... Бо вище Порогів таких здоровенних осетрів немає... Ага... ще тут один шинкар... з Олеська він... говорить він... ніби впізнав він одного вашого... ну, отого, щербатого... А той щербатий колись, давненько вже... покалічив одного шляхтича... Коли його ляхи схопили... то він оголомшив стражника... І втік із в'язниці... На Україну втік...

— Цікаво, цікаво. А скажи мені, ваш вїйт гроші любить чи дарунки?

— І дарунки теж...

— Як шапка з куниці?

— Піде... за милу душу...

— Спасибі тобі за пораду... А тепер іди на базар і слухай. І все мені перекажеш. — І зразу ж без всякої перерви гостро і люто. — Хоч одне слово ляпнеш із чужої намови — втоплю отам на тирлі в багнюці! Та не думай мене дурити. Мені все докажуть... Ось тобі "пулка", нагодуй своїх байстрюків. Та гляди, не пропий, бо все визнаю. Ну, йди!

Жебрак тремтячими руками схопив монету і швидко подріботів геть із корчми, забувши, що він кульгавий на обидві ноги.

А в обід війт мав у дарунок зелену оксамитову шапку з кунячою опушкою та венеційського сап'янового гаманця із новісіньким таляром всередині. А козакам написали справний папір, що всі мита вони сплатили і тепер вільні від інших податків у лядських володіннях.

Коли наступного ранку відкрились торги, то з козацьких возів продавали рибу два острозьких купці.

Раннім-ранком пустили козаки своїх вірних коників у зворотну путь.

Бадьорою риссю йшла козацька батова. Верхи козацьких шапок як квітки вигравали на сонці. У всіх нові справні чоботи, пояси, хто й жупан прикупив... Та, найголовніше, добрим порохом та свинцем у шльонських німців розжилися.

Однак в Омелька було погано на душі. Все не так з цими хлопцями пішло. У степу, як билися з турком і татарвою, орли. А тут всіх понесло, як з гори в ожеледицю. Отаман Іван щодня бразничав з панотцем Миколаївської Церкви, Левко Барило все в кінський ряд бігав, у торги втручався, покупців розбивав, могоричив з ними. Семен Ботало годинами лірницькі псалми слухав та все сльози витирив. Степан Кринка, як ставав

до воза, то рибу, не торгуючись, продавав. Коли йому Омелько виговорював, закипав: "Що я, вірменин який, чи жид, щоб з людиною за кожний мідяк гризтися?!" Ну й Степан Хрін, той до цієї чортової вдовиці-шинкарки щоночі стрибав.

І виходило Омелькові і рибою торгувати, і гроші пильнувати. Та й за двома пастухами, що їх він найняв до коней і волів треба було пильнувати, щоб своєчасно вигнали на леваду, і щоб почистили і напоїли, і до заїзду ввечері, не гаячись, повернулись.

Отож, Омелько при возах з рибою і днював, і ночував. Не випадало ніякого передиху і ніякої втіхи. А могла бути і втіха. Бо з першого дня примітив одну бубличницю. Ну така вже охайненька, рум'яненька, кароока, брівки по шнурочку, а циці аж пазуху пипками проколюють... Одначе біда, та й годі, — не міг покинути діло — як узявся йти з хлопцями у ці землі, що під ляхом, то тримайся, поки останню тараню не продаси...

Бубличниця вертка, язиката, а як при Омелькові, то така тиха, як перепілочка.

Якось він кинув їй, як ото вранці купував гарячі бублики, що от стільки клопотів у нього, має за всім пильнувати.

— Та бачу, голубе мій, — проспівала бубличниця, — я терпляча...

Омелькові аж теплом залило від тих слів, а як вона ще своїми тонкими пальцями торкнулась його засмаглого п'ястука, то наче іскра між ними вдарила.

А тепер оце перебите ярмаркування. І грошей не взяли тих, що могли взяти. І не погуляв по-людському. Мріяв вже два роки розговоріть на ярмарку, вдарити лихом об землю, щоб аж двигтіло. Все через того

Степана: ну хіба ж можна отак, не криючись, не забезпечившись, вертати туди, де із владою заївся?! Та ще й товариство не попередивши.

Ну, звичайно, панове-браття щасливі — у литовських землях таких грошей ніколи б не торгували.

Від зорі до зорі поспішали козаки на південь. Тілесно Омелькові було добре й бадьоро, бо він не пив учора.

Могоричили вчора з Острозькими купцями в тієї шинкарки, до якої вчашав щербатий Степан Хрін. Привітна, усміхнена, говорить, просто мед з вуст ллється, а сірі очі зизі все обраховують — хто який кусень взяв, хто скільки випив.

Як вподобав він зразу бубличницю, то шинкарку просто зненавидів. Наче й не було за що. Зате тепер було за що — не сподобалась Омелькові горілка, настояна на калгані. Гірка була не гірка, а якась їдуча. Другої чарки Омелько і не пив, вуса мочив... Особливо ж роз'ятрило його, що панове-браття дудлили її, як узвар у спекотний день.

І тепер, вже на другий день, братство було геть подуріле від вчорашнього бенкету. То спало в сідлі, то, як тільки вгамовувало спрагу з якогось джерела, починало пісні горлати.

Омелько мовчав — що з ними зараз розводити проповіді, як ця суча шинкарка їх дурманом обпоїла?!

Та коли другого дня при ручаї варили кулешу, і щербатий Степан витяг із перемітної суми жбанчик оковитої, Омелько не стерпів.

— Панове-браття. Я вас один не обезпечаю. Поки ми в лядських володіннях — не пиймо! У цій землі весь час бережися, як на війні. Поки не вступимо до свого куреня, не годиться оковиту вживати...

Що отаману Івану аж пекло випити, то він так розважливо і примирливо заговорив:

— Пане-брате! Всі папери у нас справні. Гроші є, обнови маємо. А який бойовий припас?!. Чому б не потішити себе трохи після праведної праці?.. Га?..

Третього дня дістались до великого села. Щербатий Степан Хрін сказав, що це останнє велике село у лядських володіннях.

Довге село починалось із корчми і на виїзді з іншого боку кінчалось корчмою. Гулянку почали в першій корчмі. Гуляли від обіду до півночі. І музик найняли, і співали, і танцювали, аж земля гула. Омелько і порогу корчемного не переступав — коней поправ, зброю на кожному коневі перебрав, всю поклажу перемацав, кожну шворку і ремінь перевірів, чи міцні, чи не перетерлися, чи не зотліли. Так і не виспавшись, як слід, похмелялись рано-вранці у другій корчмі. І захмелілі поскакали битим шляхом на південь. Як добре злетіло вгору липнєве сонце, пустилися битого шляху і спрямували своїх коней на манівці.

Тепер щербатий Степан Хрін вів батову. А отамана Івана, геть сонного, ніс звичною риссю його вірний кінь. Якби в отамана Івана був не такий вишколений кінь, вже давно вилетів би козак із сідла.

Омелько їхав останнім і придивлявся, все запам'ятовував. Може за яку годину отаман Іван прочунявся, враз притримав коня і зрівнявся з Омельком. — Пане-брате! Не будь гнівливий! Усміхнися душею, ну, звесели свою душу...

— Не час, пане отамане! Ти, пане отамане, краще мене знаєш, що горілка на війні — злочин і смерть!

— Схаменися, Омельку! Яка там війна — тихо скрізь і спокійно...

— Тихо?! — Схопив отамана за червоний рукав.

— А що там? — Обернувся щербатий Степан Хрін. Він вже очуняв, тільки очі в нього ще були налиті кров'ю. Омелько рвонув шаблю з піхов і зняв над головою.

— Стійте! Тихо! Я зараз... — скочив на землю, кинувши повід отаману Івану.

Бігцем, пригинаючись, поспішив на вершину пагорба і щез у чагарах.

Тепер інші теж прислухались і почули звуки, подібні до того, як десь далеко женуть велику череду чи отару. І ще немов приглушені людські голоси, тихе кінське іржання. І козацькі коні занепокоєно нашорошили вуха. З верха грудя Омелько просто скотився, просто з'їхав навприсядки по шовковистій висохлій траві.

— Бродом переганяють дівчат Не злічити, скільки їх! Татар наче небагато. Половина на тому березі стоять... Половина на цьому. Може й три десятка буде... Не встиг Омелько закінчити, як отаман Іван враз одмінився. — Мало чи багато — б'ємося! Самопали до бою! — Крижаним голосом наказав отаман. — Креши вогонь, заправляй ноти. Левко, Семене, Степане — спішуйтеся. Ми — верхи. Кожен бере одного. Левко! Твій — крайній зліва. Господи, спаси, сохрани і помилуй! Амінь!

Піднялись обережно на пагорб і стали за чагарами і двома кривими в'язами.

Левко із руки стрелив, за ним зразу Семен лупонув гішпанським мушкетом, опертим на фуркеті, щербатий Степан, хоч і не найкращий стрілець, та притис самопал до в'яза і не схибив.

А отаман Іван, Омелько і Степан Кринка залпом докинули на землю ще трьох татар.

Громова луна пострілів покотилася над грудьми над болотистими берегами Гнилої річки. І дим ще не почав розходитись, а козаки вже набивали порохом самопали.

Тим часом, бранки рвонулися на різні боки. І хоч не дуже багатьом вдалося порвати пута, а все ж хто з них кинувся в очерет, хто назад на цей берег подряпався, хто просто зопалу брів по воді. Останні ж товклися на броді, збиваючи одна одну з ніг, рвалися на всі боки, зтягуючи ще сильніше пута собі і на руках, і на горлі.

Татари не дуже розгубились. Одні ординці кинулись швидше на той берег до пов'язаних полонянок, другі з арканами і нагаями пустились вертати втікачок, а треті, бачачи, що окремі полонянки ось-ось втечуть і сховаються, побили їх стрілами. Четверті, з'єднавшись із тими, що їх з-за верболозу не побачив ні Омелько, ні отаман Іван, помчали через річку на козаків. І їх було не менше чотирьох десятків. Мчали на козаків із скаженим завиванням і рясно сипали поперед себе стрілами.

Знов Левко Барило стріляв перший, бо раніше всіх налаштував самопал. І зняв він татарина в дорогім каптані та зеленій чалмі.

Інші козаки зразу за Левком, як і перше, вдарили з самопалів. Знов шість важких свинцевих куль кинули шістьох зайд на землю.

Із навісним виттям випустили татари хмару стріл і миттю скотились назад до річки.

Та коли дим над чагарником почав розходитись, побачили козаки, що упав Левко і стримить у нього в серці стріла. І ще біда страшна — кінь його підбіг у бою до господаря і всі татарські стріли, що мали поцілити козаків, уп'ялися в коня.

Тільки встигли козаки набити самопали, знов ординці з-за пагорба на них поперли. Тепер вже всі козаки зійшли на землю та поставали на коліна, щоб менша ціль була для татарських стріл.

Аж задзижчало повітря від стріл. Семен Ботало і вистрелити не встиг — дві стріли його дістали: у скроню і в горло вп'ялися.

Щербатий Степан Хрін зі свого самопала поцілив у коня, і татарин через його голову на землю брикнувся з усього маху. Зразу ж Степан кинувся до Семенового мушкета і вже зблизька вистрілив у переднього татарина. Мушкетна куля знесла півголову вершнику.

Праворуч від щербатого Степана стріляли отаман Іван, Омелько та Степан Кринка.

Що татари перли на них купою, то двох татар кулі вибили із сідел, а третього куля не взяла, а пробила голову коневі. І вершник тільки гикнув, коли його кінь покотився з розгону, і в смертельних судамах лупонув хазяїна копитом у скроню.

І знов татари відвернули назад, випустивши в останню мить зливу стріл. Дві стріли дістались щербатому забіяці. Навзнак завалився Степан. Кров прискала йому з шиї і заливала нову розкішну вишиванку. Тільки тепер краєм ока помітив Омелько гарну обнову. Пронеслося миттю: "А може Степан уночі до родичів ходив?! Хіба б та відьма вишила б йому таку сорочку?!" Закляв Омелько з жалю, а рука не тремтить — рівно засипає порох у цівку. Коли наче харчить хтось. Повернув голову — отаман Іван сидить, руками в землю вперся, а голова на груди впала, як ото він підпилий їхав.

Омелько і Степан Кринка до нього, а він вже й не дихає: голчаста стріла скроню пробила і тільки крапочка крові виступила.

Овернулися козаки до броду. А там, а там — по всьому броду, по всьому берегу орда суне. Не менше як сотні півтори. Зараз перескочать ріку і возьмуть в коло, і зроблять своїми стрілами з козаків їжаків.

— Тікаймо! — Заволав Степан Кринка.

Кинулись козаки до чагарів, де коней лишили, скочили на коней і помчали.

Озирнувся Омелько — з трьох боків уже татарва чорним поясом розповзається.

Лише дорога до заболоченого озера ще відкрита. Дорога погана — мочарини, баюрини, купи чагарів. А береги озера заросли височенними очеретами.

Проскочити оце відкрите місце — і все. Тоді ще може бути якась надія. Свиснув щосили Омелько, прихилився до гриви, просто ліг на коня. Поруч, на голову попереду, мчав Степан Кринка.

А позаду та все ближче і ближче кінський чвал, ревіння татарське, свист пронизливий стріл.

І побачив краєм ока Омелько, як у страшному сні: хилиться, хилиться з коня Степан Кринка, а в нього і в спині, і в лівому боці стріли стирчать. Ось кінь Степанів легко виривається вперед — він без верхівця.

Степанів кінь попереду, Омельків кінь за ним — мчали звивистим шляхом межи густих чагарів.

Одна за другою дві стріли черкнули по Омельковій шапці і зразу ж стріла різонула по шабельному ременю, як бритва. Шабля заметелялася при боці на одному ремінці. Знов черкнула стріла по шапці, і зразу ж за нею друга вдарила в приклад мушкета, ще одна вп'ялася в ложе.

Омелько миттю вирішив звернути коня в чагарі: "Один кінь пройде, лавою — ні. "Повернув у звивистий прохід межи кущами. Як завили позаду татари, зрозумів — так і годиться.

Кінь ішов, як би хто вів на повіді — обминав кущі, проскакував межи кущами. Душа в Омелька почала співати: "Відірвуся!" І тільки він це подумав, як кінь перечепився і завалився з усього розгону. А Омелько не встиг і зрозуміти, що трапилось, як вже був на землі. Хоч і була земля м'яка, і трава густа, та так гепнувся, що аж джмелі загули в голові, і почорніло в очах.

За якусь мить став приходити до тями і крізь туман наче побачив, як його Буланко і рудий Степанів кінь скачуть далі у вибалки, зарослі шипшиною. Не своїм голосом заволав Омелько, щоб завернути свого коня. Якби Буланко був один, то може б і хазяїна послухав та повернувся. Але вони скакали вдвох і все далі й далі... В розпачі закликав Омелько, та все ж якось звівся на ноги і, кульгаючи й заточуючись, побіг до очерету.

"Тільки б добігти до води!... Тільки б добігти!" — Волав подумки Омелько.

Вже під чоботами в траві вода болотна, руда вода тепла, чвиркає.

Позаду земля стугонить від ординських копит, люті крики все ширше й ширше захоплюють простір і з права і з ліва за купами чагарів. Вже не біжить Омелько, а бреде по коліна у болотяних паростях, жаб та в'юнів полохає, дрібне птаство зганяє вгору.

Як почала вода вище стегон підніматись, висмикнув Омелько кривого турецького чингала і вирізав найтовщу очеретину. Пробив мушкетним штемпелем всі колінця, щосили продув, ще раз прочистив штемпелем, знов продув щосили, аж голова запаморочилась, ще сильніше, ніж тоді, як з коня перекинувся. Добре обдивився на всі боки і, вгледівши три кущі очерету, добрів до них.

І тої ж миті впав на нього громом тупіт сотень копит, свист і ревище всього людоловського табуна.

Занурився Омелько межи трьома кущами очерету. І ревище затихло, тільки дзвоном, як дорогий кришталь, дзвеніли бульбашки повітря, що разом із каламуттю підіймалось із рідкого намулу.

Правицею, розвівши пальці, він затулив носа, а другими притис очеретину у вустах. Лівицею вчепився у підводні стебла очерету. Очі міцно заплющив — поки каламуть не опадє — відкривати очі не можна.

Самопал за спиною висів — притягував до дна, допомагав ховатись. Та й каптан намокав і весь одяг намокав, ставав важким. Поворухнув ногою — і з чобота посипались вгору бульбашки і якась риба, чи линьок чи в'юн, проскочила по ньому, зачепивши хвостом по лівиці.

Тепло було у гарячій болотній воді, ще й нагрітій нищівним липневим сонцем. Але як же бридко лежати із заплющеними очима, і так важко через ту рурочку очеретяну дихати. Хоча Омелько й так старався, щоб сильно не ворушитись, щоб якомога менше було потрібно повітря. Думав про татар і про п'явок. Більше про п'явок. Од згадок про п'явок його аж судомило. Ще відтоді, коли вперше у дунайським болотах від турків ховався. Скільки ж вони з нього тоді крові вицідили! Про п'явок багато не продумаєш. П'явка вона і є п'явка, кров ссе з тебе. Насмокчється — відпаде, але кров з ранки все напливає і напливає. Оце страшно — її вже нема, а кров все витікає...

А татарва?.. Якщо стільки її сюди прискакало, щоб одного його знищити чи схопити, значить почнуть для того щось діяти. Але що? Коней у болото не пустять і самі не полізуть пішака. Боліт вони бояться може більше за все на цій землі. Бо з доброго болота не впливеш, як ото вони перепливають Дніпро, тримаючись за кобилячий хвіст.

Омелько зачаївся під водою, а внутрішнім зором бачив, як татари по високому берегу розтяглися ланцюгом. І пильно вдивляються у кожен порух очеретяних стеблин. І вслуховуються, мов пси гончаки, у кожен шерхт, кожен звук, що долітає до них від болотних заростей. Псів у них немає, тож вони й не знайдуть його слідів при вході в болото.

Але татари без діла не стоятимуть довго. Їхня сила — швидкість. Та й зразу не відступляться від болота. Вони бачили, як він спускався з пагорба. А від заростей на всі боки — лише трав'янисті пагорби. Татари знають — він в очеретах. І його треба звідти вигнати на чисте місце. Стрілами навмання не битимуть — з болота стріли не повибираєш. Бо добре знав Омелько: де тільки було можна, вони свої стріли збирали. Хоча, власне, які вони їхні — ті стріли? У них стріли або московські, або турецькі. Самі вже нічого не вміють робити. І луки у них привізні. І гроші на походи їм дають або греки, або вірмени. Якби не ці хрещені лихварі, і половини грабунків не було б... Що можуть пси зробити, щоб вигнати його на суше? Та дуже просто — підпалити очерет. Он який вже день спекота. Та й старого сухого стебла досить і на урізі суха трава з весни зосталась.

Отож, якщо підпалять і не буде вітру — кінець. Адже тоді, коли згорить сухе стебло, і від нього займеться підсохлий зелений очерет, густий дим постелиться по воді... Тут вже можна захлинутись димом і під водою, і якщо висунеш голову з води... Раптом щось вдарило в очеретину, ледь не вибивши її з Омелькового рота, сильно дряпнуло по чолу. Чи болотяна черепаха, чи може гоголь пірнав...

І зразу по тому за якусь хвилю козак відчув — починає дерти в горлі. "Підпалили! Підпалили, пси смердючі, підпалили!" — Подумки волав Омелько. Дим просто розривав Омелькові легені, починало стискати горло, різало мов ножем у дихалках, раптовий біль наскрізь пронизав скроні. Пекуча зненависть пройняла втікача, бо він знав — скоріше захлинеться димом, ніж випірне з води. "Здохну, а не діждуть пси, щоб їхня хитрість сповнилась. "У дихалках пекло вогнем, і від того болю він

час від часу втрачав всю силу. Не знати як, але очеретину тримав, не випускав.

І ось такого задушного їдучого повітря хапонував козак, що, втрачаючи тяму, безнадійно подумав: "Аміль..." Та, змагаючись із останніх сил із бажанням випірнути і віддихатись, збагнув, що над водою той самий цим, яким він душиться через очеретину.

Та враз ж полегшало — наче хто вдихнув у нього нові сили. У голові прояснішало, у горлі боліло, але не так нестерпно і пекуче.

Зрештою наважився відкрити очі. Крізь прозору воду згори на нього лилося золотаве світло. Час від часу світло наче закривалось ніби повздовжніми хмарами.

"Та це ж наді мною дим хмарами пливе. А пливе тому, що вітер знявся..." І почав Омелько читати всі молитви, що він знав. Хоч на нього і млість напливала, і біль раз по раз пронизував голкою скроні, хоч часом він не міг пригадати всі слова молитви, читав і читав. І не сумнівався вже: врятується. Тільки дочекатись, поки сонце зайде. Татарські пси знають, що ніч на цих землях — найнебезпечніша година. Та не будуть вони біля спаленого болота пильнувати одного козака. Треба дочекатись заходу сонця.

Омелько відчув, що починає засинати — на голову наче хтось поклав теплий лантух із піском. Омелькові зовсім не хотілось розкривати очі, але він примусив себе розплющити їх. Розплющив. Над ним трохи збоку наче розпливалась якась світла пляма. "Та це ж місяць!" — Здогадався Омелько і вирішив: "Треба вилазити".

Омелько із великим зусиллям поворушив задубілими кінцівками, а далі й звівся на ноги і розплющив очі. Спочатку він нічого не міг розгледіти. В очі попав намул і довелось підійти ближче до берега, щоб промити очі. Як промив очі, озирнувся на всі боки.

Тільки тепер, коли очерет вигорів до самої води, стало видно, яке велике те болото.

Де-де ще від купин обгорілого очерету тяглися вгору тоненькі цівки диму. Скрізь на воді плавало обгоріле листя і недогорілі тростини.

Над східними пагорбами здіймався величезний золотавий місяць.

Омелько поплентався до берега, женучи перед себе хвилі. І на них заколивались золотаві смуги розбитого місяця. Десь далеко на лузі в мочаринах деркав деркач. Із сухих пагорбів лилося несамовите дзюрчання незліченних коників.

Як Омелько не витрушував воду із вух, а все ж, видно, туди її зайшло забагато. Певно, тому час від часу звуки раптом пропадали, і на Омелька падала нищівна тиша, ще страшніша, ніж під водою. Тоді Омелько спинявся, нахилився і трусив головою, і звуки знов вибухали навколо нього, і він блаженно усміхався.

Десь за пагорбом наче затупотів одинокий кінь. "Може, не спіймали?!" — Відчайдушна надія тьохнула в серці. І тихо свиснув тим переливчастим високим посвистом, до якого привчав свого коника ще від лошати.

За пагорбом заіржав кінь.

"Буланко!" — Прошепотів Омелько і перехрестився. Все ближче й ближче тупіт копит, і ось на тлі ще світлого заходу край неба вималювався точений абрис Буланка.

Не зважаючи на важений мокрий одяг, мушкет і пудові чоботи, на заляклі ноги, козак важко побіг на гору до свого вірного коня.

Буланко тихо заіржав і поклав на плече хазяїну голову. Погладив коня по гриві, але коли рука опустилась униз і зачепилась за патичок, кінь здригнувся всім тілом.

— Боже! Стріла обламана. А пси смердючі! — Закляв крізь зуби Омелько, розвертаючи коня до місяця.

Добре протер очі, уважно роздивився при місячному сяйві рану і уламок стріли, що стирчав із сокола.

Погладжуючи Буланка лівицею по лопатці і плечу, примірявся і, проказавши молитву, швидко і щосили смикнув уламок стріли. Буланко від того здригнувся всією шкірою і аж присів на задні ноги. Болісно захрипів.

Омелько підніс до очей уламок стріли. І дуже зрадив — на уламку був сталевий наконечник. Цілий, не обламаний.

"Тепер все буде гаразд!" — Ще більше зрадив Омелько, перебираючи шовковисту гриву.

Але враз відчув козак, що замерзає. Що важений мокрий одяг сковує його рухи, що розбухлі чоботи дибами висять на ногах, важенна холодна шапка крижаним обручем стискує скроні.

Ледь спромігся видертися на коня і, злегка, як завжди, смикнув за вуздечку, цмокнув губами, і кінь пішов бадьорою риссю.

Ні їсти, ні пити не хотілось. Тільки хотілось зігрітись. Його тіпало від внутрішнього холоду.

І коли на якусь мить холодні судоми трохи відпускали Омелька, сон зразу ж падав на нього теплою задухою.

Коли ж ударяла нова хвиля холоду, Омелько прокидався і бачив, що його вірний Буланко несе його луговим низьким берегом якоїсь річечки. А по річці за ними пливе невідступно здоровенний яскравий місяць, що вже починає щербитись.

З усіх кущів, із лугової трави, із пагорбів долинали пташині крики, цвірчання коників і наче далекий брехіт лисиці.

Чим далі, тим менше лишалось у козака сил. Він схилився на коня, голова впала на груди, як ото в покійного отамана.

А вірний Буланко бадьорим кроком все йшов і йшов луговою стежкою понад водою. "І куди ото він тьопає? "— Крізь сон намагався зрозуміти Омелько. Але нічого зрозуміти не міг і знов провалювався у болісний сон, щоб за якийсь час знов відчувти пронизливий холод у всьому тілі і на хвилю пробудитись. Коли по якійсь хвилі набіжного сну Омелько розкліпив очі — побачив, що кінь тьопає темним просадом. Місяць світить у спину, і попереду по вибитій дорозі бадьоро підстрибує тінь коня і вершника.

"Ти ба, Буланко дорогу знає... Колись ми тут наче були... але коли? Не пам'ятаю... А от Буланко пам'ятає... Тільки хіба ж він скаже... Отакої, бач..." — думав Омелько і не зчувся, як заснув.

Прокинувся наступного разу не від пронизуючого холоду, а від того, що тепле й лагідне світло торкнулося його обличчя.

Розправив плечі, поворушив спухлими, задубілими пальцями і озирнувся на всі боки. Сонце витнулося з-за буйних кущів, його промені починали добре зігрівати. І немає ніякого просаду і ніякої битої стежки. Кінь широким кроком трухає у соковитій траві берегом річки. Все навкруги заросло буйними кущами. І серед тих кущів ніби галявина, і на ній кілька престарезних в'язів. З товстеними крученими вузлами коріння і стовбурами, що низько розділилися на товстенні гілки.

"Хоч трішечки відпочину, поки сонце добре підіб'ється, а тоді висушу лахи та побачу, що далі робити..." Омелько спішився, стягнув із себе самопал і сів на товстенні вузлуваті корені в'яза. Прихилився спиною до шерхуватого репаного стовбура. Щоб обезпечитись, поставив самопал межи колін. А повід намотав на лівицю. Як же затишно та зручно було сидіти, прихилившись до сухого теплого стовбура. "Оце перепочину.... добре зігріюсь... покладу лахи на сонці і споряджу мушкет..." Сонце піднялося вище, і Омелько крізь дрімоту відчував, як нагрівається на ньому і висихає одяг. "Полежу трохи..." — подумав Омелько, нахилився до теплої трави і згадав, ну просто привиділось йому, як ото колись, як ще хлопчаком він веде на леваду панських жеребих кобил. А на леваді, як оце його зараз, так тоді приморило дрімотою панську дівку Марію. Всю ніч вона з іншими дівками та парубками витанцьовувала. Бо до їхнього пана приїхали куми. А в того пана був їздовий і добре грав у дуду. То пани собі своє свято гуляли, а вся молода челядь тупотіла під дуду до самого ранку. Після доброї гульні пани можуть спати і до обіду, а панській челяді треба діло справляти. Отож взяла Марія три штуки полотна, рубель та й попленталася до каменя при джерелі, щоб полотно мочити й вибивати, на траві вибілювати і знов мочити й вибивати. Кинула Марія полотно, присіла на травицю перепочити. Похилилась і враз заснула. Чи їй снилося, що вона ще танцює, чи може що інше, тільки вона то на один бік повернеться, то на другий і ногами сучить. Сорочка та запаска від того все вище й вище та вище закасуються. Що литки і коліна в неї аж до червоного засмаглі, то вже вище колін стегна білі, мов сметана. Стегна білі та тугі. Шкіра чиста, як у дитини, ніжна. Жодної волосинки, жодної плямки. До того Омелькові кортіло на жіночу голизну роздивляться. А тут просто потягло до сонної Марії. І він наблизився до неї впритул. Але не просто підійшов. Озирнувся на всі боки, прислухався, а тоді підігнав кобил ніби їх попасаючи, став і розглядався на Маріїні білі стегна.

Марія знов перевернулась і сорочка закасалась до срамного тіла, а пазуха розкрилась, що було видно праву цицьку із набряклим рожевим сосцем. Омелько посміхнувся в дрімоті і мляво подумав: "А цицьки у Марії були кращі, ніж в отих мармурових богинь у князя Матяша. А я чомусь

все на її чорне лоно зирив... Дивне діло — доля. Ну геть нічого людина не знає, що з нею буде. Хіба міг таке собі помислити, що я колись те лоно чавитиму і для її, і для власної втіхи?..." Коли тут кінь шарпонував за повід. Омелько миттю сів і просто осліп від нищівного сонця. Зразу не міг побачити, що напалохало вірного коника. Все ті ж буйні зарості, розлогі в'язи, трав'янистий схил берега. Тоді козак глянув, куди нашорошені вуха Буланка. І побачив крізь мереживо кущів: по схилу спускались воли — рудий і чорний. Тільки не міг зразу роздивитись, хто веде волів.

Кулаками протер сльозливі очі, насунув шапку на брови і тихо підвівся. Мушкет на плече, коня вхопив за повід біля самого трензеля. Крадучись, ступив крок, ступив другий, ступив третій. І — о диво! Відчув: знов він у силі! І каптан геть висох, не заважає жодному рухові. Низько пригнувшись, ступав нечутними котячими кроками. Висока, буйна трава і волога, пухка земля глушили тупіт кінських копит. Ось в одному місці кущі розійшлись, і козак побачив: воли стоять на урізі води і неквапно смокчуть воду.

А попереду них геть гола дівчина. Зайшла у воду по чорне лоно, нахилиється і хлюпає обома руками собі на пишні перса.

Омелько завмер, вагаючись, чи тишком-нишком підійти ще ближче, чи відкрито йти, щоб вона почула і встигла хоча б сорочку на себе накинути. Поки Омелько розкумекував, що чинити, як із верболозу вилетів здоровенний чорний собака. Загавкотів басовито — луна над водою покотилася, множачись від берегів. Дівчина прудко вискочила з води і кинулась до одягу. Хоч Омелько відганяв псюгу прикладом, все ж устиг роздивитись, як стрибали наливні білі перса купальниці, як вигинались рожеві сідниці при кожному кроці. Пес ледь таки не вхопив Омелька, бо Омелько завмер, як побачив, що дівчина обернулась до нього спиною і, широко розставивши литі стегна, нахилилась над своїми одежинами.

— А щоб тобі добра не було! — Закляв Омелько чи то від злості на собаку, чи то від захоплення рожевими сідницями і білими пишними стегнами дівчини.

Дівчина насварила собаку, і він зразу ж перестав кидатись на козака. Козак ішов до дівчини, а пес поперед нього і все обертався, вишкіряв здоровенні ікла і гавкав, як у діжку.

Омелько аж свиснув собі тихо у вуса, коли вийшов із кущів до дівчини — вона й сорочку вдягла і запаску припасувала і пояс пов'язала та так хвацько, якби ото на танці йшла. І довге чорне волосся встигла завітчати ромашкою. Як годиться, знявши шапку, привітав чорнобриву дівчину:

— Здорові були, пане отамане! А ми про вас, пане отамане, чули! Раді вас у гості запросити, пане отамане!

— Можна й у гості, якщо не жартуєш, красно дівчино, — погодився Омелько, а сам собі подумав: "Не второпаю що, але щось воно тут не теє... Але побачимо, як подивимося. "І невловимим порухом перевірів, чи легко виймається чингал із піхов. "От холера його матері! Куняв, куняв, а мушкета так і не спорядив!" Липи давно відцвіли, але бджоли так і роїлись, так і гули над головою. "Скільки ж тут диких бортей?! Та хіба ці гречкосії щось тямлять у бортництві?..." Дівчина весело щебетала про своїх сестер, що заїзд держать, а вона ото їм допомагає.

До Омелька слова дівчини долітали наче через якесь запинало. Омелько перехрестився, щоб ця мара від нього відійшла — не допомогло. Не міг ніяк второпати всього і зрозуміти, що вона говорить.

Дівчина йшла на кроків два попереду, все оберталась, відкидала пасмо чорного волосся, всміхалася і говорила, говорила. То копилила пухкі вишневі вустонька, то вони розпливались у посмішці. Та от очі в неї нерухомі, застигли, як погаслі чорні вуглики.

Піднялись дорогою на груд, і зразу ж побачили побілені зруби містечкової фортеці. Невелике зовсім містечко, але забезпечене добрим захистом.

Омелько аж спинився на хвилю: "Дивно, дивно, як же ми могли цим шляхом іти в Галичину, а тут не спинялись... А може мені привиділось, що це той шлях? Ну, такого зо мною ще ніколи не траплялось... Чи то в мене пропасниця, чи тому, що я з Буланка гепнувся?..." І корчма при шляху здивувала: стіни вибілені, призьба червоною глиною під шнурок підведена, свіжими очеретяними кулями крита.

Вискочила назустріч їм чорнява молодиця в тонкій пишній намітці. Ну тобі геть, як близнючка, схожа на свою сестрицю, дівицю ще. І ця величала Омелька паном отаманом, кланялася в пояс, запрошувала до корчми.

Та Омелько поки сам не напоїв коня, поки не всипав у шальку порції вівса, і не обернувся до корчемних дверей. На останок присипав плавуном з порошниці рану.

Як вступив із сонячного дня в корчму, то наче у якесь чорне пекло провалився. Лупав бубон, верещала скрипка і хтось на кугичках підсвистував. Попід стінами столи, завалені горою всяких пундиків і заставлені всяким питвом у баклагах, штофах, куманцях. А на лавах коло столів, тільки що не один на одному, возсідало дивне братство — наче зібрався весь минулий ярмарок.

Лише один стіл невеличкий стояв порожній. Якраз стояв проти устя печі. І така ж чорнява молодиця, як і та, що зустріла Омелька, тільки з великим черевом, витирала ганчіркою велику червону пляму.

Чорнява молодиця і її молодша сестриця посадовили Омелька на ослінчик до порожнього столу. І поки він примощував біля себе мушкет, на столі вже стояв запашний борщ, духмяніла жирнюча тарань,

обпливали сметаною вареники, вилискував зеленою поливою глечик із холодним кисляком, червоніли на таці здоровенні раки, крізь зелене скло баклаги світилась сльозою чиста оковита, а на чарочці спалахували відблиски вогню із устя печі.

Середульша сестра, з важка черевом, а лицем така ж чорнява, як і дві інші, витягла з вогню рогачем горщик тушеної волонини. Взяла голими руками горщик з вогню і понесла козакові. Ще й ложку посунула козакові. Та Омелько їхньої ложки не взяв, а витяг із череса свою, козацьку ложку.

Подивився козак собі під руку, там вже біля мушкета лежить чорний псище, ніби мушкет сторожує.

"А часом ці сестриці не відьми? "— Якось весело подумав Омелько, сьорбаючи густий борщ і шукаючи язиком шматочки засмаженого сала. І не знаходив. Неймовірно смачний запах смаженого сала був, а самого сала в борщі — ані крихти. Дуже здивувало воно, та не став питати нічого в сестер. Чи від гарячого густого борщу, чи від чарчини оковитої, а така бадьорість (веселіє просто!) розлилася по всьому тілу. Тушена волонина з грибами ще додала насолоди утробі, аж співати захотілось. Як ото чарчину перехилив, душа усміхнулась. Відігнала оковита турботи і горе кудись за туманний обрій — відпливли і зчезли і татари, і побратими, і нещасні бранки. Все навколо прояснішало. Добре стало видно всіх гуляк. І не вищала скрипка, а співала просто людським голосом. Бубон перестав калатати так-сяк, а бив дзвінко, просто ноги підштовхував до танцю. Розламуючи найбільшого рака, Омелько подивився ліворуч і дуже здивувався — на кінці дубового ослону сиділо троє візників з ярмарку. Крайній тримав в'яленого риба, такого блискучого, немов черкеський чингал. Крізь проколоті очі риба теліпався уривок шворки.

"Чи не моя то мотузочка? — Подумав Омелько. — Піду подивлюсь. "І, схопивши мушкет і баклагу, підвівся зі свого ослінчика.

— Пане отамане, пане отамане!!! — Загорлали корчемні гультяї і тягли до нього порожні чарки. — Сідайте до нас!

Гультяї посунулись по лаві, звільняючи місце Омелькові. Крайню, пухкеньку приبلудну молодичку зіштовхнули з лави.

Чорний собака теж підскочив до галасливого столу. А молодичка постояла, постояла та й, підскочивши до козака, гепнулась йому на коліна.

Омелько обережно поставив чарку на стіл, схопив молодицю за поперек і, не сходячи з місця, високо підняв її і пересадовив на коліна сусіду.

— Ого-го! Оце сила! Оце руки! — Загорлали гультяї. — Залізний пан отаман! Слава отаману! Слава! Слава! — Ляпали долонями по мокрих дошках, тупотіли ногами. Скрипаль і бубонист просто нахилились над Омельком і тнули веселу музику. Аж ноги в козака самі підскакували.

Омелько твердою рукою наливав зі своєї баклаги оковиту в гультяйські чарки. І краєм ока зиркав на рибця в руках пелехатого візника. Це таки його рибець, його мотузка. Він сам на неї насилає по десятку рибців.

Випили по чарці, і хотів Омелько спитати в гультяїв, чи вони самі в нього на ярмарку рибу купували, чи в якихось перекупок. Але не став питати, бо нараз густо запахло смаженим салом. Вся корчма вщерть виповнилась тим спокусливим духом. Обернувся до печі — середульша, пузата, перекидає широким ножем з великої пательні яєчню на тацю. Молодша сестричка бере тацю і несе до його столу.

Омелькові від виду золотих жовтків та прозорого сала, від запаху свіжатини ледь серце не зайшлося — років два такої домашньої яєчні він і не нюхав, і не куштував.

Козак зразу ж полишив галасливу компанію. Вломив здоровий шмат хліба, підхопив ним жовток, шмат сала і цілий жмак золотої всмаженої цибулі.

Хрумтіла на зубах цибуля. Розтавав пухкий хліб. Хрупала шкоринка. Добре посолений сірою сіллю жовток був незмірною насолодою. Закортіло до всього цього розкішного смакування ще й чарчину перехилити. Останню. Нахилив баклагу і лише півчарки націдив. І не засмутився від того. І так йому добре, а заливати очі оковитою йому, Баламуту, не годиться. Всі у Великім Лузі знали, що Баламут ніколи не впивався — ніхто його не бачив на землі, ніхто не пам'ятав, щоб він непотрібство якесь п'яне варнякав. Отож одним ковтком спорожнив чарчину. І тільки оковита досягла шлунка, як просто вогнем пішло по всьому тілу, напружило всі м'язи і враз наче ото, як покришку з киплячого казана зняли, і вийшла пара — отак Омелька полишили всі сили.

І чорний пес враз схопив зі столу, просто з миски, печену воловину. "Отруїли, чортові сестри... Пропав я ні за цапову душу..." — встиг подумати Омелько, опадаючи на стіл у солодкому безсиллі.

Старша сестра стала над козаком, потягла за вухо і перевернула голову на другий бік.

— Еге, дівчата... Впилось наше золотце... Нумо мерщій тягніть...

Чорнокоса дівчина та її черевата сестра підхопили під руки Омелька і потягли до комірчини. У комірчині вони його штовхнули на старосвітське дубове ліжко. І зразу ж кинулись нишпорити по його одягу.

Спочатку глиняний світильник тримала вагітна сестриця, а старша і молодша заволоділи всіма Омельковими добрими. Старша ніяк не могла намілюватись широким срібним поясом, що його під каптаном носив козак. Дівка витягла із піхов кривий турецький чингал і крутила ним, і

його дзеркальне лезо від світильника пускало зайчики по стінах. І окуту сріблом порошницю відкрили і понюхали. Почали чхати, кленучи бойове зілля.

Стягли каптан з козака, і старша сказала:

— Каптан новий, трохи мулом зашмарований та сильно болотом смердить. Сукно відмінне — лунське. Як випрати і випрасувати, то не менше трьох монет візьмемо...

Середульша висмикнула патичок з петлі, розкрутила очкура і почала стягати з козака шаровари.

Вдова все роздивлялась карбований срібний пояс і, не підводячи очей, спитала у череватої.

— Шаровари чогось варті?

— Шароварам ціна базарна... А от у шароварах річ дуже цінна-а-а...

Подивіться, сестрички.

— Ой матінко, яке воно велике! — Зойкнула дівка.

— Добра штука, як головка в баса! — Поважно зазначила старша сестра. А тоді молодшій. — Ми з сестрою ці забавки знаємо. І тобі вже час. Ми тобі його першій відступаємо.

— Я боюся...

— Тю на тебе! — Скрикнула вагітна. — Як ти така ляклива, то тоді я перша!

— І почала розкручувати пояс, кинула фартушину на козуб, запаску на діжку і здерла з себе сорочку.

— Підожди, не квапся. Ми удвох почнемо, а мала тоді нехай пристає!
— І шинкарка скинула з себе геть усе, крім намітки, Подивилась на молодшу сестру.

— Ти подивись на неї — ну тобі чисто черниця! Ану розбирайся! Та світильник на решето постав. Та обережно, бо ще мені корчму спалиш... А ми, сестричко, — це вона до череватої, — покладімо його на ліжко... Та важкий же, собака...

— І не кажи, сестро! М'язи у нього як вилиті. І, дивися, весь у рубцях... Ось від шаблі рубець... ось від кулі... А цей від чого? Я щось не второпаю...

— Це його залізом розпеченим мордували... І дивися, досі живий!

— А сьогодні, як думаєш, виживе?..

— Побачимо, сестричко... Ану, мала! Знімай зі свого судженого гайтан. Щоб він нашим чарам не завадив.

Дівка, вже розібрана, підскочила до Омелька і обома руками стягла з його шиї шовковий шнурок із кам'яним хрестиком. Передала його старшій сестриці. Та обережно, самими пучками взялась за шовкову шворку і почала уважно роздивлятись.

— Їй же, я такого не бачила! І камінь якийсь зелений. Часом не смарагд? І скільки ж він може коштувати?.. Перший раз бачу...

— І я перший раз бачу, — відказала молодша, нахилившись над Омельком і потягуючи за єство обпоєного бійця.

— Що ти там робиш?! Що то значить молоде, дурне, не навчене. Хто ж до себе спочатку тягне? Треба ту шкірку відтягувати назад, розкривати, а потім закривати... Ось так, ось так, ось так!... — Почала черевата роз'ятрювати чоловіче єство. Губу закусилася, очі примружила і важко дихала.

— Ану, дівчата! — Розсердилася старша, — Не дрічть, бо вилле сім'я — нічого нам не дістанеться...

— Сестрице, — докірливо перебила її середульша, легенько перебираючи пальцями по єству, мов по сопілці, — та в нього таке коромисло, що ми ще всі втрюх на ньому погойдаємося... без перерви... Повір мені. Я їх всіх краще тебе знаю.

— Авже. Хто на тебе моргне, ти тому й даси...

— Тобі що — завидки? Що, я в тебе кого відбила? — У цю мить рипнули двері, і в комірчину прослизнув чорний пес. І зразу пхнувся мордою у пахвину козакові.

Від дотику холодного мокрого собачого носа козак враз підвівся на ліктях і з жахом подивився на свій натільний хрест у руках голої шинкарки. Потім побачив череп-світільник у руках голої дівки. Омелько розкрив рота, щоб крикнути, але жах стис йому горло. Хапав ротом повітря, але марно — повітря не проходило в легені. З останніх сил, зі страху, схопився Омелько і вжучив обома кулаками.

Шинкарка впала навznak, дівчина гепнулася боком на кошик. Але вагітна вчепилася ззаду в горло козакові. Дихання в Омелька не стало і він перепнувся через шинкарку, вдарився головою об діжку. У голові запекло вогнем, перед очима попливли червоні плями. Крізь червоний морок бачив, що дівчина вже піднялася і людським черепом замахується йому в лице. Відчув, як ногу нижче коліна прихопив іклами чорний пес. І вдова схилилася над ним і приміряється його турецьким чингалом, щоб

відтяти йому єство... Омелько дотягся з неймовірним зусиллям до її намітки, щосили шарпонував. І в ту ж мить горло Омелькові відпустило, і він відчайдушно заволав....

То йому здалося, що він закричав, бо насправді він лише захрипів і розкрив очі.

Лежав на пожарищі. У правиці тримав мушкет, лівицею не в намітку відьмину вчепився, а затис ремінь вуздечки.

А чорний пес здоровенний, просто таки прездоровий, вхопив його за шаровари і тягне, аж тканина тріщить. Лець звівся на ноги Омелько, бо і руки, і ноги в нього помліли, подубіли. Озирнувся на всі боки. Над купами обвугленої глини, та чорного вугілля та сизого попелу здіймалося кілька обгорілих, закопчених коминів. Подихи легенького вітерцю здіймали той попіл сивим туманом. На витолоченім і обгорілім спориші лежало кілька хуторян. Один мертвяк заляк посеред дороги і не випускав із мертвих пальців добру сокиру.

Козак ступив у бік мерця, щоб взяти сокиру. Та псище прихопив його вже за полу каптану і потягнув у інший бік.

Омелько послухався пса і пішов туди, куди той тяг. Намагався не дивитись на побитих людей. "Що дивитись? Треба скудельницю копати та й покласти туди християн... Ну невже таки ні одна душа не врятувалась?..." Пес привів Омелька до колодязя з журавлем. Тільки підійшли до колодязя, зразу став лабетами на зруб і зазірав у колодязь.

Омелько й собі нахилився над колодязем і побачив: треба лізти.

Припнув коня до колодязного стовпа. Мушкета спер на зруб. Роззувся, закасав шаровари та й поліз у дірку.

Пес лапи на зруб поклав, зазирає у темний колодязь і повискував нетерпляче, ще й хвостом метеляв. Як би чекав когось.

Зрештою, за якийсь час виліз козак із колодязя. Утер піт з чола, став босими ногами на зруб та й почав жердину із цебром тягти. Помалу витягав, обережно, з передихом.

А пес, як не сказиться, все бігає навколо зруба, підіймається дибки, зазирає в колодязь, скавулить.

Зрештою, витяг Омелько у цебрі ледь живого хлопчика. Не так вже й, щоб у цебрі. Вже той хлопчик у цебро не влазив. Омелько посадовив його на цебро та й до жердини прив'язав своїм шовковим поясом. Відв'язав хлопчика, взяв на руки. А пес скаче, хлопчикові п'яти облизує, козакові руки. Хлопчик ледь губами ворушить — замерз, задубів, мокрий наскрізь, вода з нього чурить, а посміхається все ж до собаки.

— Собака твій?

— Ні. Собака дядька Семена. Він у дубовім гаю свиней випасав. До нас у гості приходив, бо наша хата коло гаю.

— Твої у гаю сховались?

— Ні. Не встигли. Тата й маму татари взяли. Діда й бабу порубали.

— Отакої... Ну скидай свої кармазини, та вигрівайся під сонцем... А я коня попораю та щось пошукаємо покріпитись.

Що малий так задубів, то й не був спроможний сорочку свою, ослизлу в зелені, зняти, то Омелько роздяг його і посадовив на свій згорнутий пояс. — Та дивися — весь час повертайся до сонця то спереду, то ззаду. Щоб усе тіло прогрілось.

Омелько розсідлав коня, обдивився всього, всього — від вух до копит. Притрусив із порохівниці порошком плавуну рану від татарської стріли на соколку. Із саков вийняв торбину і зі здивуванням подивився на неї — А звідки це в мене? Це не моя торбинка. Подивимося!..

Розкрив торбу Омелько і витяг із неї тонкого полотна вишиванку. Тільки червоною ниткою пекучою розстилався вибагливий візерунок. "Коли, коли вона підклала? Як Буланка укуськала? Та він же нікого, крім мене... Та куди я, дурень, дивився?!" — Я їсти хочу.

— Га?! — Очманіло скинувся Омелько. — Що тобі?

— Я їсти хочу.

— Зачекай, тут щось ще є!! — Омелько поворушив рукою в торбі і витяг пакуночок, загорнутий у хустинку. — Ось тобі бубликів в'язка. Пригощайся. А мені треба коня напоїти та нагодувати. Бо кінь козакові перший товариш. Малий взяв бублики, притис до грудей, нюхав, облизував губи і ковтав слину. Аж сльози на очі накопились, але не вкусив жодного бублика ні разу, поки Омелько не поправ Буланка, не вмився і не втерся хустиною. Тільки коли козак сів навпроти малого, тоді він вп'явся у бублик зубами.

Омелько й собі вломив бублика з низки. Він смакував, той бублик і йому, аж сльози на очі наворачтались, як він згадував останню розмову з бубличницею. Коли Омелько побачив, що малий доминає третій бублик, він забрав в'язку назад. Малий, здавалось, заллється сльозами.

— Не можна з голоду зразу наїдатись. Коли я в сарацинів був у полоні, то якось ми йшли через піски і так випало, що лишились ми без їжі. Вода, хоч і погана у козячих міхах, була. І от ми йшли з водою, а без їжі. І ніхто не сконав. А як прийшли до оазу, то ті, хто накинувся на їжу, той і сконав. Я якось, Божою волею, утримався від ненажерства і не тільки не мучився кишками, а й утік із тих страшних країв.

— А що то таке оаза — це як ото заїзд, де всяку їжу продають?

— Ні, хлопче. Це коли серед пісків і каменю в якійсь улоговині б'є джерело. Тоді там виростають такі дерева пальми. У них голий стовбур і високий. Гілок немає жодної. Замість гілок з вершка стовбура виростає здоровенне листя. Уяви собі — одним листом можна накрити мажу з волами! — Листя таке широке?.. Як лопухове?

— Ні! Таке довге. Ну, як би тобі сказати, на що воно схоже... Знаєш, малий, воно схоже на лист папороті... — Омелько потяг носом.

— Що це таке — смаженим салом так сильно пахне? Чи мені мариться?

— Там за горбом згоріла клуня дуки Савки. Я сам бачив, як татари туди нагаями і дардами свиней загнали і підпалили. Свині так кричали, що я зліз із дереза і хотів у гай утекти. А татари мене побачили. Я тоді на хутір побіг і заліз у колодязь...

— Переверни штани й сорочку, щоб добре висохли, а я для всякого случаю мушкет споряджу.

Коли козак осідлав коня, він посадовив хлопчика в сідло, взяв у руки мушкет із запаленим нотом і цмокнув коневі. Кінь рушив за хазяїном. Пес теж крутився коло них.

Піднялись на пагорб і побачили внизу такі згарища, як і з цього боку. — Бодай не діждали, сучі пси! — Омелько прискорив кроки.

Зразу під схилом було найбільше згарище. Здоровенна кругла купа перегорілих болонків та товстенних шматів обпалені, закопченої глини. Від чорної купи розпливався довкола густий і масний запах, ніби чад, перепаленого м'яса і сала.

Якщо всі згарища вичахли і тільки попіл від вітру крутився часом, то тут у кількох місцях з-під золи блимали червоні жаринки. Потріскував підгораючий смалець, і нестерпно смерділо спаленими ратицями.

На цьому, ще пихкаючому синім чадом, згарищі вже греблося кілька здичавілих собак, і стрибали й сварились між собою ворони.

Чорний пес загавкотів на цих прибуд, а вони всі стали на нього брехати з таким завзяттям, що аж у вухах лящало.

Омелько кілька разів так хльоснув нагайкою, так стрельнув вузловою, що ворони зразу знялись, а собаки, хоч і огризаючись, а все ж відійшли подалі.

— Якби оцих свиней люди їли, скільки б днів вони їли.

Омелько нічого не сказав, тільки махнув нагаєм.

Хлопчик незграбно спробував злізти з коня і впав.

— Ну що, джуро мій молоденький, не забився? — Підхопив і поставив його на ноги козак.

— Ні, не забився... Тільки знов їсти так захотілось... бо тут печенею пахне...

— Брехати тобі не буду — я теж їсти захотів. Але ми не можемо і крихти звідсіль взяти, поки все не вислідимо. Це зробили татари. Бо їм їхній закон свиню не дозволяє ні тримати, ані вживати. То хіба вони це нам пригощення приготували? Татари хитрі й підступні: не може бути, щоб вони якоїсь мерзоти не зробили. Щось вони таки втнули...

— А що вони могли утнути?

— Звідки я знаю?! Треба добре, добре все оглянути.

Кінь занепокоєно вихав і від запаху пожежі, і від брехоту здичавілих псів. І Омелько прив'язав Буланка до обгорілої вишні. Тонкі гілки гнулися від щедрого врожаю вишень. Вишні були всі попечені і вкриті чорною жирною кіптявою. Вишні пахли смальцем.

Де голірuch, де дрючком, а де сокирою, тією, що лежала на хуторі, Омелько потроху розваляв верх згарища.

Під залишками будівлі, одна на одній, розчавлені, спечені й обвуглені начорно свині, підсвинки, поросята.

Омелько просунув товстенну жердину під обвуглених поросят. Якось дивно вони в одному місці скупчились. Підважив жердиною і відвернув набік товстий пласт із вугілля і обгорілих поросят.

— Дядьку Семене! — Заволав хлопчик не своїм голосом.

Омелько Баламут відпустив жердину, зняв шапку і перехрестився. Взяв хлопчика за плечі.

— Допоможи мені все глиною закидати. Щоб ні пси, ні ворони його не поїли. Не плач! Дядьку Семену вже нічим не допоможеш. Царство йому небесне та упокій його душі!

І козак та хлопчик заходилися загібати свинопаса і його поросят.

А чорний пес, видно таки якимось своїм собачим вірним нюхом упізнав свого господаря. Шерсть йому на чубку стала дибки, він сів на задні лапи, задер морду і завив з такою силою і тугою, що Омелько аж здригнувся.

Хлопчика від завивання пса почало тіпати, він цокотів зубами, вчепився в рукав Омелька.

— Ой боюся, ой боюся! Татари вернуться і нас підсмажать.

— Не бійся татарина. От ми полагодимо тут все та й поїдемо у Великий Луг. А там вловимо татарина і, щоб ти його не боявся, втопимо, як курку. — А чого втопимо?

— Бо татарин сучий син, вогнем його не злякаєш. А води він ще як боїться!

— Ой я боюся, все одно боюся!..

— Не бійся! Щоб ти не боявся, то будь мені сином!

— А мій батько не помер! Його татари забрали...

— Твоя правда, малий. Тоді будь мені названим сином. Згода?

— Згода!

— Ну, якщо згода, то тоді мій син, названий, не може боятись татар. Бо я, твій названий батько, Омелько Баламут, ніколи не боявся ні татарина, ні турка. Стерегтись їх треба, а боятись їх козак не може. От ти знаєш, скільки мені було років, як я першого татарина впорав? У мене тільки вуса почали пробиватись. Я тоді тільки просився в парубоцьку громаду. Мені пообіцяли порадитись після Покрови, коли почнуть на досвітки збиратись. Так ото в наш край того літа продерлися якісь шалені їхні відчайдухи. А я в лісі з козаками здибався. Їдемо ми лісовою дорогою, і на нас татари вискочили! Почався гармидер, що ну! І в тому гармидері я одним тільки козацьким списом (свого не було!) з одного удару відправив татарина в пекло. Тут гармидер, смерть і валт, а я підібрався до вбитого, стягнув з нього лук і стріли. З такого тугого лука я

вперше стріляв. І першою ж стрілою зняв із коня зацного татарина! А вже з того татарського дуки я здер кольчугу із сталевим зерцалом, що й слів не має описати! Більше в бою я ні з кого не злупив такої прекрасної здобичі!.. От яка історія... Тепер сідаймо на коня і їдьмо до людей. Будеш мені поводити, бо я не знаю, де тут найбільший городок із заборолами.

— Я знаю, я знаю! Ми з дідом та бабою туди на ярмарок ходили. Я там живого ведмедя бачив. Він танцював під дуду... Батьку, а пес Бубка?! Як ми без нього?

— Він тебе порятував, значить тепер, коли його хазяїна спекли, має тебе за хазяїна признати. А як ні, то й не клич його: така його собача доля — бути без хазяїна...

У полудень, коли вони спинились напоїти і попасти коня біля прозорого джерела, їх наздогнав чорний пес Бубка. Лащився до малого, облизував і повискував.

— От бачиш, синку! Як я тобі й казав, тепер він признав тебе за хазяїна. На, пригости його бубликом. Багато не давай — дай кусничок.

— А чого? Мені Бубці не шкода і цілий бублик дати.

— Е ні, синку! Цілий бублик — то їжа, а маленький кусничок — і пригощення, і нагорода. До всякої божої тварі її закон треба вживати. Будеш знати всі закони — будеш мудрим, як цар Соломон. Вчися, а я що знаю, тобі передам.... Під вечір, голодні і змучені, дістались вони до містечка. Володарі його добре укріпили справними заборолами дубовими, вмащеними білою глиною. Навіть дві рублені башти над воротами поставили. Здалеку і вибілені заборолу, і башти здавались кам'яними.

А передмістя все, до щенту, було розбите, сплюндроване і спалене ординцями.

По дорозі до містечка верхівці проїхали через ще два хутори. Ні поживи! Ні води не могли напиться! В один колодязь ординці побитих дітей покидали, у другий — поколотих свиней, козу і порубаного собаку. Всякий посуд було потрощено, діжки з медом порубано, як де був великий казан, то його попробували келепом.

На останньому хуторі знайшли два добрі, оковані хорошим залізом, заступи.

— Ех, якби нам сьогодні вранці ці заступи... — Бідкався Омелько Баламут.

— Ми б ото людей по-людськи поховали. Нічого! У містечку переночуємо, зробимо запаси і повернемося на твій хутір і поховаємо... А потім поїдемо моїх хлопців шукати. Як знайдемо — поховаємо. А не знайдемо — панахиду замовимо.

У містечку люди сиділи один в одного просто на голові. Бо з усіх околиць таки встигло багато люду сховатись.

А Омелькові довго залага не відчиняла ворота — все сумнівались, а чи не привів козак на хвості ординців?

Коли козак із хлопчиком та собакою зрештою опинились за стінами, то на нього всі накинулись — що він бачив, що знає, де був? Все їм розповів Омелько. Хто голосив, як довідався, що сталося на хуторах, де жили їх родичі чи куми, хто приголомшено мовчав. Але всі вголос дивувались, як його сонного переніс від Гнилого Броду вірний Буланко за ніч на цілих шістдесят миль. Ділились із Омельком хто чим міг. Хоча видно було по людях, що вони тут не розкошували.

Та коли козак почав закликати чоловіків поїхати завтра на хутори та поховати замордованих, поволі товариство розсмокталося, наче його й не було. А жінкам самим з козаком не годиться бесідувати. То й вони

порозходилися. Найдовше лишалася стара баба, все в малого розпитувала, що на їхньому хуторі сталося. Перед тим, як і самій піти, вона, не обертаючи лица до Омелька, проказала:

— Не гнівися на людей. Тут люди залежні. Ми не козаки. Пани над нами, і слуги в них люті. На хуторах жили прийшли люди. Вони нашому панові були, як кістка в горлі. Ніхто наче й не жене на панський лан, а всі підуть завтра панську пшеницю жати. Всі в нього в руці. І стережися — панські похлібники за кожним твоїм кроком стежать. По тебе сотник своїх гайдуків не прислав, бо, певно, в карти грає. Як програється та проспиться, зразу за тобою прийдуть. Бувай здоров, соколе! Хай тобі Бог помагає!

— Ходіть здорові, матінко! Спасибі за слово — а діло тепер моє.

Омелько зняв каптан. Поклав одну полу на призьбу.

— Лягай, синку, бо досвіта нам тікати... — прошепотів козак, обгортаючи другою полою хлопчика.

— А я не хочу спати, — ще тихіше прошепотів малий.

— Тоді пильнуй, чи підходитиме хто до коня. Зараз місяць ще в силі — добре видно.

Козак послабив підпругу Буланкові і щез у дверях корчми.

За останню "пулку" взяв сулію оковитої і почав частувати. Говорив усім: "Як все пропало, то хоч людей почастую і себе потішу. Ну, і хлопців пом'яну. Добрі були козаки. Упокой, Господи, їхні душі!" Коли товариство добре підпило, Омелько поставив корчмареві у заставу свій срібний пояс. За це корчемні гості, а серед них і стражники сотника, одержали відро оковитої. Гульня пішла справжня. І тоді Омелько забрав у корчмаря мідний добрий казанок, торбу солі, торбу борошна і баклагу горілки. —

Ніхто не підступався до коня? — Прошепотів Омелько на вухо малому. — Крутилися якісь двоє, та Бубка не підпустив.

— Ви в мене молодці! Тепер головне — вийти за стіну.

Тієї ночі Омелько був фортунний — тільки почало сіріти, він посадовив хлопчика на коня і підійшов до брами. Там куняло двоє підпилих стражів. Вони й відкрили браму без зайвих балачок.

— Батьку, ми їдемо до Гнилого Броду? Тоді я спатиму...

— Їй же, ти таки мій син! Спи! Не бійся — я тебе триматиму міцно....

2. МОГИЛА БІЛЯ БРОДУ

Омелько тримав хлопчика міцно, а той, схиливши біляву голову на своє ліве плече, міцно спав.

Козак не став вертати на попередній шлях, що йшов через спалені хутори. Напевно знав: заїдуть на рідний хутір хлопчика — малий прокинеться. А цього не повинно бути. Зараз — подалі від згадок про біду. Зараз потрібне щось таке, щоб він не тільки не думав, а й не згадував про свою біду. Щоб не почав сам себе жаліти. Треба так його навчити, щоб інших жалів. І знав, і те добре пам'ятав Омелько з усіх своїх бойовищ і мандрів: хто починав себе жаліти — той швидше й пропадав. Думуючи отакі думи та пригадуючи всіх, із ким він поруч воював та мандрував і в Уграх, і в Сербії, і в землі мавританській, перебираючи в пам'яті їхні смерті й погибель, незчувся, як широкий шлях розійшовся на дві дороги.

Праворуч — просто на захід, ліворуч — стелилась дорога на південь.

Західна дорога золотавим пасом зміїлась межі лісистими пагорбами. Південна простелилась межі золотих ланів пшениці рівним попелястим пасом. Пшениця обсипалась.

Біля самісінької дороги на закурених будяках сиділа сила силенна горобців. Навіть не цвірінькали — так обважніли, так вола зерном понабивали. "Бач, скільки люди тяглися вчасно виорати, посіяти... А як вродило! І кому дісталось — горобцям, голубам та мишам... Де ж тепер тії славнії жєнці? Чи вже їх пригнали до степу?..." Омелько із серцем згадав, як він ото умовляв канівських молодців не приставати до литовського гетьмана, не найматись на війну проти царя. Хіба не він їм казав: "Ви всі підете за гетьманом, а татари наїдуть! У них тут скрізь вуха та очі... Хто з купців сам розповість, а яких вони підкуплять — вірменину та греку аби була дзвінка монета. А за що: за пораду, чи за зраду, чи за товар — без різниці. "Йому на те канівці та черкасці: "Тобі добре — он вам які єзі випали! Ви вже он скільки осетрів напластали. А в нас одні йоржі та червіньки. А жити якось треба..." Татари й наскочили! Правда, сюди — на розграниччя з Галичиною. Але хто знає: може, інша орда й на канівські села проскочила? І тепер там лютує і шматує Україну?!" Поки він так розмірковував, стерня і полукіпки скінчились.

Тепер обабіч дороги пшениця була геть витолочена, і далі в ній були витоптані ходи.

Омелько, не спиняючись, вдивлявся і вдивлявся в оті сліди копит, босих ніг і сліди-смуги, протягнуті в пилюці. І зразу бачив, де кого руками схопили, а кого де заарканили і на аркані по хлібу тягли.

У побитих, потоптаних хлібах ходили й пурхали голуби та горобці. Навіть перепілки безбоязно снували у сплутаній соломі.

"Прокляття нам, а птаству — бенкет! Тут горобці пшеницю жеруть, а там шуліки та ворони моїм побратимам очі видзьобують..." Здавалось, що дорога так і йтиме по рівному. Та ось почався ухил, і наче здалеку

повіяло легенько прохолодою. Потім дорога ще більше нахилилась униз у глибоку долину.

Омелько насторожився. Спинив коня.

Пес зразу ж приліг у затінку від Буланка, поклав морду на лабеті і висолопив довжелезного рожевого язика.

Просто над вершником пронеслися сизі голуби, жорстко, зі свистом, розбиваючи повітря.

На шум пташиних крил пес і не звернув уваги. Але ось нашорошив вуха, підвів морду і вмить скочив.

І тут внизу, в долині, з того боку, куди повівав вітерець, почулось мукання і ревіння.

Малий прокинувся раніше, ніж Омелько встиг його розбудити.

— Татари?!

— Побачимо, як подивимося. Тримайся добре!

Омелько ще на хвилю затримався, викресавши вогню та заправивши нота в курок самопалу.

Тихим переливчастим свистом пустив Буланка в розмашисту рись.

Коров'яче ревіння з правого боку з улоговини за пшеничним ланом посилювалось. Наближалось. Ніби хто гнав корови навперейми подорожнім. Тому Омелько пустив Буланка чвалом. І пес гнав за конем, ніби справді хорт.

Омелько обернувся і крізь жовтий туман гарячої куряви побачив корови, що важким чвалом вибігали на дорогу.

Людей ніде ніяких не було. Ні наших, ні татар. Нікого й нічого. Тільки корови гнали за ними по дорозі важким незграбним чвалом.

Налякано знялося обважніле від пшениці птаство.

— Ну, синку, попали ми з тобою.

Малий не міг визирнути з-за Омелька і злякано прокричав:

— Татари корови женуть!

— Корови самі біжать, бо не подоєні. У них вим'я запалилося. От вони й ревуть, щоб ми їх подоїли.

— Я вмію доїти. Давайте спинимося і подоїмо.

— Ні! Зараз не можна. Треба їх відвести туди, де є до чого припнути. Бо корови чужі, і їм страшенно болить вим'я. Почнеш доїти — ще сильніше болітиме. А воно скотина — може вдарити рогом.

Все ще не виймаючи нота з курка самопалу, направив козак коня на леваду до купи вербичок. Корови потупотіли за ним.

Тут Омелько спішився і, прихиливши самопал до верби, заходився засилювати і припинати худобу до стовбурів.

— Синку! Нумо мерщій, бери оту руду. Та легенько, не тягни рвучко.

Тільки козак і хлопчик взялися за дійки, як чорна корова застогнала, заревла, аж кінь шарпонувся набік. А хлопцеві аж ноги і руки залякли. — Не бійся! Починай. Нам ще сьогодні треба поховати хлопців.

Омелько знав, що робив, коли міцно прив'язував скотину до дерева.

Корови ревли від болю, а одна, чорна, що найсильніше ревла, захарчала і завалилась на бік, тільки шия й голова задерлися вгору, бо линва тримала. За кожним рухом "доярів" з дійок чвиркало молоко, змішане з гноєм та кров'ю.

— Синку! Дивися, на ноги собі не бризни — виразки ще нападуть! — Голосно повчав Омелько, а сам краєм ока дивився, як малий тягне і стискає дійки і чвиркає подалі загнилим кривавим молоком.

"Беручкий, тьху, тьху, тьху! Щоб не наврочити! Невже мені таки з хлопцем пощастило? "Коли корови були подоєні, Омелько повідв'язував їх. А сам з хлопчиком поспішив до баюрини з водою, щоб обполоснути руки.

Пес попхався до смердючої закаляної трави. Омелько на нього крикнув, і пес, огинаючись, нехотя відступив.

Коли мандрівці рушили далі по дорозі, за ними потопали чотири корови. П'ята так і не підвелася.

— Треба дорізати... А, може, оклигає?..

Омелько гостро свиснув, і Буланко пішов, пішов бадьорою риссю.

Хлопчик вивернувся і з-під руки козака побачив, як швидко відпливають назад незжаті ниви, корови закриваються пеленою густої куряви.

І скоро вже не було ні ланів, й ні якого іншого знаку людської праці. Здавалося б, починалась пустош, і шлях мав звузитись. Та, навпаки, шлях все розширювався. І обабіч шляху траву було витолочено, і вона припала товстим шаром рудуватого пилу.

Лише один раз спинилися, точнісінько в полудень. Омелько підвів Буланка до маленького джерельця, дав зробити кілька ковтків, а тоді відвів набік, щоб кінь трохи попасся.

— Напоїмо потім! Зараз не можна — нехай охолоне, бо ще запалиться!

Самі покріпилися окрайцем зачерствілого хліба-загреби та добрим шматом старого сала та цілою голівкою часнику.

Пес одержав теж добрий шмат.

Потім козак напоїв коня із джерельця і дав полизати грудку кам'яної солі. Буланко хотів її захопити всю, а Омелько притримував, щоб не дати за один раз.

Зразу не сідали на коня, пройшлися, може, чверть милі обабіч дороги, де не була трава вибита. Кілька разів Омелько спинявся і насторожено прислухався.

Зрештою, сіли на Буланка і погнали розмашистою риссю до Гнилого Броду. Не спинялись, коли бачили почорнілі тіла бранців. І дохлої худоби траплялось чимало. Воли та корови. Коней не було.

Всі людські останки були понівечені птаством.

Омелько лише хрестився і проказував.

— Господи! Упокой їхні невиннії душі!

Малий теж хрестився і повторював слово в слово і з тим же придыхом, що і його названий батько.

А потім, до самого Гнилого Броду, не було ні мерців, ні дохлої худоби. Коли ж виїздили на пагорб до тих покручених в'язів, подорожніх просто приголомшив нудотний солодкий сморід тління.

І ще вони й не встигли виїхати низьким похилим боком пагорба, як звідтіля знялося кілька чорних шулік.

Татари стягли в одну купу всіх козаків. Трохи осторонь від забитого Левкового коня.

Ординці здерли з козаків усе. Почорнілі, понівечені лежали козаки рядочком. Навіть Степана Кринку притягли сюди на пагорб. Тіло його було найбільше понівечене. Певно, на аркані волочили його від чагарів сюди. Омелько зрозумів, що цей понівечений мертвяк — Степан Кринка, бо він упізнав зразу усіх інших.

Повівав гарячий вітерець, і наче сухе листя, шелестіли клапті прозорої шкіри на мертвяках. Омелько перехрестився і проказав захриплим голосом: — Синку! Я такого і в землях єгипетських, і в землях мавританських, ні в пустелі огненній не бачив.

Малий теж перехрестився і прикрився долонею.

— Дивися, синку, і запам'ятовуй їх! І завжди молися за їхні душі! Може, й твою матір тоді гнали... Пам'ятай їх, бо хто ж їх ще пам'ятатиме!

— А ви, батьку?

— Я старший за тебе. Тому, коли я помру, тоді тільки ти один їх пам'ятатимеш і розкажеш про їхню славу смерть добрим людям. Ось дивися і запам'ятовуй! Крайній — Левко Барило. Стрілець найкращий, списом вправлявся, як добра молодиця рогачем. Як торкнувся бусурмена — так тому й гаплик! І кінь у нього був славний. Біля хазяїна в бою загинув! Левкові коні так і йшли в руки. Не було коня, щоб він його не приборкав. Справжній чародій. І співав Левко, ну твій соловей! Упокой, Господи, його душу...

— Упокой, Господи, його, душу...

— А ото на боці лежить Семен Ботало. Знаменитий козак! Його гішпанський мушкет найтяжчий у Великім Лузі. Як треба було якого знатного бусурмена зняти, кликали Семена. Жодного разу не схибив... Його мушкет бив найдалі! І співав гарно! Особливо псалми. Всі знав напам'ять! Я до сьогодні не знаю нікого іншого, хто міг би проспівати всі без похибки. Якби він був живий, то відспівав би все товариство.

— А ви, батьку?

— Я що? Латиною знаю десять псалмів. Та три нашою, руською. Я спочатку латину вивчив, як у в'язниці сидів. А наше письмо подужав, як на Україну повернувся... Господи, упокой його душу...

— Господи, упокой його душу...

— Оце страшне тіло, без лиця котре, то славний козак, душа правдивая, Степан Кринка. Ми з ним, коли вже всіх татар повбивали, удвох тікали. Ну, його стріла із коня зняла. Добрий був — не сказати! Хто б чого не попросив, якщо в нього воно було, все віддасть! Не було в курені людини, якій би він чимось, та не допоміг... І з нами в лядську Галичину пішов, бо отаманового товариша болотяна пропасниця прихопила. А менше шести не можна виступати в мандрівку.

— А чого?

— Шість чоловік потрібні, щоб без перерви із самопалів бити...
Господи милостивий, упокой його щедрю душу і відпусти йому, якщо грішив.

— Господи милостивий, упокой його щедрю душу і відпусти йому, якщо грішив!

— А оце, зіщулився, наче висох, то Іван Грак. Наш отаман! Господи, упокой його душу!

— Господи, упокой його душу!

— Бачиш, що смерть і татари з людини зробили? Він був найдебеліший із нас. У тілі був чоловік... А тепер?.. Був він і стрілець, і рибалка, і кіннотник вправний. Найголовніше не те — він був отаман! Як на якесь небезпечне чи важке діло йти, то він і найшвидше хлопців підмовить, і спорядить все найшвидше, і найбільшу здобич візьме... А добрий був, як і Кринка! За невільників завжди дбав, кого тільки можна, з неволі викупав чи вимінював. Завжди, завжди нам казав: "Хлопці-молодці! Не забувайте татарина, а хапайте. На невільників християнських міняйте!" І ось вже нема пана отамана... Господи, упокой його щирю душу!

— Господи, упокой його щирю душу!

— А оце з цього краю лежить козак Степан Хрін. Він нас привів на ярмарок, бо добре знав дорогу і вмів митниці обминати. Веселий був чоловік — і воювати вмів, і гуляти був гаразд! Міщанин, а бач — знаменитим козаком став. Всі в курені його знали. Як де яка небезпека — там він перший! І жодної рани не одержав! Таланило козакові.

— А вам, батьку?

— І мені таланило. Тільки по-іншому. Я від жодної рани не сконав... Отож... Гарячий був козак Степан Хрін. Господи, упокой його гарячу душу... Амінь.

Омелько постояв трохи мовчки, а тоді з якимось натиском і поволі проказав:

— А тепер, синку, ідіть отуди з конем і собакою, щоб на вас вітер не віяв моровим духом. Прогулюй отам Буланка, пса сюди не пускай.

Омелько одного заступа щосили загнав у землю і повісив на нього каптан і прихилив самопал. Другим заступом почав копати яму.

Копав і поглядав все на сонце, як воно починає хилитись, та однак пражило з такою ж силою, як і в полудень. І вітер повівав сильніше. І вітер ворушив клаті шкіри на мерцях. Омелька аж тіпало всього від того шерхотіння. Його тягло кинути заступ і заткнути вуха, щоб не чути того страшного шелесту. Але він вже не міг випустити заступ із рук і копав, копав, копав...

Та за якийсь час, чи то від страшної напруги, чи від трупного смороду, а тільки почав відчувати якусь навіть не втому, а млявість.

Вирішив на хвильку перепочити, подихати чистим повітрям. Прихилив заступ до стінки ями і, спершись однією рукою об край ями, важко вискочив нагору.

"Ще виберу на півлікті і поховаю. І зараз звір не дістане. Але для певності ще виберу...". Так розмірковуючи, Омелько підійшов до схилу пагорба, щоб подивитись, що там з малим і конем.

І йому аж вогнем бухнуло в тім'я!

За низькими чагарами, прикульгуючи, крався татарин. При повнім обладунку: сагайдак із луком та стрілами, шабля і нагай на правиці. Крався до його вірного коня, який по підніжжю горба вибирав собі якесь зілля в непотолоченій траві.

Омелько прикинув на око — від татарина до Буланка, так як від Омелька і до Буланка, і до татарина.

"Ах ти ж козолуп перекопський!" — Кляв Омелько і боковим зором шукав: а де ж хлопчик і пес?

Ось вони обоє, вмостившись в улоговинці під деревцем, зморено спали. Омелько вклякнув на коліна у високу, поруділу від спеки траву.

Викрешуючи вогонь для ноту, промовляв подумки: "Господи! Тільки нехай не прокинуться зараз ні малий, ні собака!" Козак підповзав до краю схилу, щоб якомога наблизитись до малого.

Татарин низом підкрадався до Буланка.

Козак добре бачив кожен рух татарина, бо сонце било йому в спину, а татарину навкіс у лице.

Ординець добре знав діло — жодного різкого, похапливого руху. Все плавно, м'яко, поволі. Коли зайда простяг руку вже до вуздечки, а кінь шарпонував головою і поводи заметелялись перед самими пальцями, татарин не втримався і щось буркнув.

І в ту ж мить чорний пес скочив без гавкоту і помчав до татарина.

Але й татарин, вловивши мить, схопив вуздечку. І тоді Омелько тихо свиснув: "Стояти!".

Буланко завмер.

На звук татарин обернув голову. Але що сонце било йому в очі, Омелька не вгледів. Та побачив, що до нього в диких стрибках пластає над землею чорний пес. Татарин якось незграбно боком видряпався в сідло. Правою ногою ніяк не попадав у стремено.

І Омелько збагнув, що таки нога в нього добре повереджена.

Тоді, з одною ногою в стремені, татарин вихопив лук і наклав на тятиву стрілу.

І от тоді вже Омелько щосили свиснув Буланкові: "Ставай дибки!".

Вірний козацький кінь на хазяйський свист став сторчма. Але татарин, вигнувшись, мов кіт, утримався на коні і зброї не згубив.

Тільки Буланко опустився на землю, татарин хльоснув його нагайкою.

Смикнув за повід, направляючи до броду.

Буланко від незвички до нагая, від незвичного болю, став, як укопаний. А пес вже поруч, підскакує, щоб дістати ногу вершника.

Татарин встиг висмикнути шаблю з піхв і сіконути пса. З відчайдушним лементом собака покотився у високу траву і замовк.

Омелько свиснув по-новому.

І Буланко пішов вибриком, по колу, по колу. Козак все підсвистував і наближався до татарина.

— Батьку! Батьку! Стріляйте його! — Волав хлопчик.

— Неси заступ! Швидше! — І собі закричав Омелько.

Що кінь ішов по колу, то татарин спритно вивернувся, попустив шаблю на темляку, напнув лука, щоб поцілити в Омелька.

Омелько коротко і дуже високо свиснув.

Вмить кінь збрикнув. І вже цього разу послаблена підпруга з'їхала набік, а за нею посунулось сідло. Але татарин, падаючи, все таки встиг спустити стрілу.

Стріла чиркнула по шапці козаку.

І зразу ж позаду почувся зойк малого.

Омелько підбіг, коли татарин, не зводячись із колін, намагався витягти стрілу із сагайдака.

Козак перехопив самопал за ствол і прикладом поткнув ворога в лице. Татарин навznak гепнувся в траву.

Омелько видер у нього з лівиці лука, відкинув якомога далі вгору по схилу, здер із руки шаблю і сам затис її в лівиці.

Татарин, вмиваючись юшкою, почав зводитись. І в правиці він тримав кривий ніж.

Омелько плавно і швидко простяг лівою шаблю і гострою, мов бритва, єломанню вперся противнику в горло.

— Кинь ножа на землю!.. — Чітко наказав татарською мовою.

Від несподіванки ворог завмер. І в ту ж мить Омелько врізав йому носакочобота межи ноги.

Татарин, хапаючи сірими вустами повітря, завалився на бік.

Цього разу Омелько обійшов його ззаду. Видер ніж із кулака ординця і запхав собі за халяву. Ще раз загатив ногою скоцюрбленого ворога. Тільки цього разу під здухвину.

Тільки тоді підняв голову і подивився на пагорб.

На середині схилу сидів хлопчик, рвав траву і прикладав до скроні. Уся права половина обличчя була в нього закривавлена.

— Ходити можеш? — Закричав йому Омелько.

— Не знаю... Я боюсь...

— Цього клятого козолупа?

— Ні! Крові боюсь. Він мені у череп голови пострілив!

— Тьху на тебе, таке вигадав! Нумо бігом до мене! — Малий підвівся, і, не відпускаючи руки від скривавленої голови, побіг униз.

Козак відхилив руку від голови.

— Ну, козаче, ти в сорочці народився. На півнігтя вниз — і в жилу б попало. Тоді справді тобі амінь — кров'ю зійшов би. А так — дурниця. Ну, велика подряпина. Полікуємо її, як я цього людолова спутаю. Ти дивися, навчайся, як бусурменів в'язати. Вони наших бранців хитро в'яжуть — не втечеш. Але мене ще хитріше один француз вчив. Хитрючий був чоловік і великий багатир. У нього корабель був на дві палуби. І на кожній палубі

стояли гармати. Він і гіспанські кораблі лупив, і бусурменські. То він мене вчив корабельні вузли в'язати... Ну от, бачиш, і ми вміємо полонених в'язати... Нехай шолудивий пес полежить, а ми тобі подряпину промиємо оковитою... Не кривися... Сьогодні ти був у бою зі справжнім ворогом. Це війна, твоя перша війна! А хто був на війні, той має право і вухо собі проколоти, і сережку носити.

— А чому у вас, батьку, сережки немає?

— А мені не можна. Мене часом братство гінцем посилає. А чим менше гонець має прикмет, тим краще. Або послало мене братство кудись щось вивідати. Я вдягнусь у селянські лахи і піду кудись чи на ярмарок, чи на прощу. А панські пси побачать, що в мене вухо проколоте — зразу виявлять, що я козак. А пани і козаки — вороги!.. Тепер притрусимо подряпину порохом. Перев'яжемо хусткою. Добрий мені був дарунок. Ну, бублики ми з'їли, а хустина, бач, тобі згодилась... Тепер обшукаємо перекопського козолупа!... Дивися: багатий — і за другою халявою в нього ніж! Ану, що в капшучі в нього?.. Ах ти ж злодюга!... Рахуй — срібних хрестиків — десять, два разки коралів з дукачами, срібні перстені — аж п'ять... диви: угорський золотий... А оце, синку, два шахвіри. Дивися на них і запам'ятовуй: ціна їх незбагненна! Цей пес шолудивий десь їх із шатів іконних видер. Ах ти ж нужна бусурменська... Тепер ми його прив'яжемо і Буланко на аркані витягне його на пагорб. Тут я не можу його лишати — за ним треба око та око!

— Батьку, а мій собака?..

— Справді. Я й годі, що в нас собака є... Подивимось... Ще живий, дихає... Ота-ак, вухо йому відсік, ну й лоба повередив... Але кістка ціла... Для такого собаки й оковити не шкода. Протиємо, притрусимо з нашої вірної натруски. Сорочки не шкода? Тоді ріжемо один рукав і перев'яжемо собачу морду. Затягнемо його в затінок, щоб не спікся — сонце ще височенько. А ми пішли — час ховати хлопців. Хотів ще поглибити могилу, але чую: треба поспішати!

Козак зібрав до купи татарську зброю, засилив татаринів ноги арканом і прикрутив другий кінець до сідла.

— Ну, конику, пішов!

І вони поволочили татарина похилим боком горба до свіжої могили.

Татарин щось запаморочено скрикував, стогнав, але Омелькові на те й рисочка не здригнулась.

— Синку, стань отамо, щоб на тебе моровий дух не віяв.

Омелько вдяг каптан, вийняв з перемітної суми даровану вишиванку.

Розрізав її на шматки і прикрив ними спотворені козацькі обличчя.

— Синку, ходи-но сюди! Попрощаємося з моїми бойовими браттями. Ось вони, воїни справедливі, лежать перед нами бездиханні і немає їм ніякої часті в ділі живих. Таки правду сказано в Писанії: "Краще псу живому, а ніж леву мертвому!". Ось вони, леви війни, лежать понівечені, а он він, пес смердючий, живий. І йому, хоч він у полоні, краще, бо в нього є надія. А в них нема більше. І жоден із них вже не порішить ні списом, ні шаблею, ні кулею отаке татарське падло... Тепер помолимося за моїх братчиків, славних лицарів.

Омелько взяв шапку в зігнуту лівицю і, прокашлявшись, почав.

— Со святими упокой, Христе, душу раба Твого, Лева...

— Со святими упокой, Христе, душу раба Твого, Лева...

— ... Ідеже несть болезнь, ні печаль, ні воздыханіє, но жизнь безконечная...

— ... Ідеже несть болезнь, ні печаль, ні воздыханіє, но жизнь
безконечная...

— Амінь!

— Амінь!

Отак Омелько і малий пом'янули по черзі всіх загиблих. Потім
Омелько роздягся до сорочки. Розрізав на татаринові його ж кривим
ножем каптан. І, обгорнувши тими клаптями собі руки, поперетягував
мерців до могили.

Останнього спустив на татарським поясі, обв'язавши під пахви
отамана Івана. Потім козак і хлопчик кинули по грудці землі на побитих
воїнів.

І Омелько, мов шалений, загібав заступом землю. Малий теж взявся
за заступ і заходився допомагати.

— Облиш! Витягни із суми баклагу. Та обережненько відкрий і
піднеси мені. Не можу — дух моровий треба перебити. Ху-ху... Хух! Таки
мені легше стало. Тепер добре затули і запхай назад.

Сонце, розпечене, червоне зависло над велетенськими чорними
дубами, коли могила була засипана, і верх її охайно виведений.

На заході сонця Омелько встиг зрубати два тонких деревця, збити з
них хрест за допомогою двох вухналів, знайдених у перемітній сумі.

Коли поставив хрест над могилою, кинув хлопчику:

— А ну збігай, чи живий там твій собака.

Малий тільки повернувся йти, аж тут на пагорбі і пес з'явився.

— Ходи, ходи, до мене, собацюра. Хороший, хороший. Ну в кого ти тут кращого собаку знайдеш?.. А тепер, синку, війна продовжується. Треба ж нам оце татарське падло до містечка відвести. Воно само йти нездатне — воно ногу повередило. Повантажимо на коня і помандруємо... Їсти хочеш?

— Ні. Пити хочу.

— Тоді мерщій збігай до ручая. Напийся та набери в порожню баклагу води — в дорозі знадобиться.

Поки малий та собака бігали до ручая, козак підвів коня до татарина. Перевернув його лицем на землю і наказав голову не здійсмати, щоб не бачив зайда, якими знаками опускає коня на землю.

Як лантух, перекинув полоненого через сідло, добре прив'язав за поборкані руки до сидла. І підняв Буланка на ноги.

Став Омелько перед могилою. При повнім обладунку: шабля татарська при боці, сагайдак з луком і стрілами, за поясом чингал турецький, у халяві ніж татарський. На поясі порохівниця і гаман з кулями і нотом. На плечі мушкет. Зняв шапку, перехрестився.

— Упокой, Господи, їхні душі! Амінь!

І пішли вони назад до містечка.

Спека потроху спадала.

І швидко сутеніло.

Тільки-но ще рожевіла зоря на заході, а вже по темно-синій небесній бані заіскрилися незліченні зорі.

У мочаринах деркав деркач і десь далеко-далеко в болоті ревів бугай. Вгорі над странними чи то пурхали, чи то танцювали в повітрі кажани. Часом над дорогою низько і безшумно пролітали дрімлюги.

Коли з-за чорного лісистого обрію вплив сяючий, яскравий місяць, Омелько сказав.

— Отамо під деревами перепочинемо. Там, якщо я не забув, джерельце. Треба дати бусурмену передихнути. Інакше в нього в голові жили лопнуть. Під купкою дерев Омелько спинив коня, опустив його на землю. З коня татарин звалився, як солом'яний куль. Пес загарчав на зомлілого татарина. — Тихо! — Нахилившись, гостро зашепотів на нього козак. — Доведеться тебе вчити! Ну?!..

Собака винувато відвернув зав'язану полотном морду і відступив на кілька кроків від полоненика. Почав довго обнюхувати дерева. Особливо одне, найтовще. Піднімав морду, нюхав, знов водив носом по корі, але ні загарчав, ні гавкнув, а тільки підняв ногу і сцикнув кілька краплин на вузлуваті корені.

Хлопчик підвів до джерельця і напоїв коня. Потім сам напився.

А козак довго відтирав синюватим глеєм і руки, і лице, і шию на витоку джерельця.

Потім він засипав вівса в шальку Буланкові і зморено прихилився спиною до найтоншого деревця.

— Батьку, а чого ви до товстого не сіли? Воно і тепліше, і спину не муляє.

— Тому, що ти сидиш навпроти мене і можеш бачити, що там діється за моєю спиною. А за товстим деревом хіба ти щось побачиш? Тепер покріпимося.

І знов вони поїли черствого хліба та старого сала з часником. І все запили джерельною водою.

— Спати хочеш?

— Ані трішечки.

— Тоді чатуй. Ось тобі ніж. Стережи татарина. А я полежу. Чогось мені дрімається. Дивися, щоб кінь нікуди не йшов. Пильнуй, прислухайся. Мене збудиш, як отуди місяць підніметься! — І Омелько показав суху одну гілку старого явора та й поклався на землю.

Спочатку малий сидів під деревом, але коли відчув, що йому теж спати хочеться, підвівся. Так було краще. Він прислухався до ночі. Повертав голову на всі боки. Навколо безугавно дзюрчали цвіркуни, наче далеко— далеко брехала лисиця та скрикувала поблизу дрімлюга.

Ні кінського іржання, ні мукання коров'ячого, ні собачого гавкоту.

І Буланко лише головою струшував і тихо бряжчав зброєю. А пес — і не чути навіть, як дихає.

Батько Омелько дихав глибоко й повільно. А татарин у путах дихав важко і щось мурмотів уві сні. Та хлопчик не вірив, що полонений справді спить. Прикидається. А сам замишляє, як би ото скинути пута і вбити свого переможця. Батько Омелько хіба ж не сказав, що татари завжди якусь підступність вигадують?! Спершу батько Омелько сказав, що треба остерігатись татарської підступності, а вже ж потім вони знайшли спеченого разом із поросятами свинаря...

За якийсь час і стояти було вже важко. І почало малого хилити до стовбура. Навіть на якусь хвилиночку він заснув, бо прийшов до тями, зачепившись головою об горбасту кору. Рана запекла просто вогнем, сильніше, ніж тоді, коли промивали рану оковитою і присипали із натруски.

Підвів голову і подивився, чи піднявся місяць на рівень сухої гілки цього велетенського дерева.

Місяць постав на небі так, що здавалось, ніби сухі покручені гілочки схопили його, мов відьмині пальці.

Не знати чого, але хлопчик замість того, щоб будити козака, почав вивчати велетенську чорну купу верховіття.

І те, що він побачив, скрутило його холодним жахом, стисло німотою горло. Шкіра пішла пуп'янками, межі лопаток зачурів холодний піт.

Десь на середині дерева, біля самого стовбура, на похилій товстій гілці сидів чоловік. Блакитне проміння падало збоку і добре вимальовувало вуса та лице, подерту довгу сорочку, брудні, забрьохані ногавиці і блискуче жало коси. Косовище лежало в чоловіка на колінах, а щербате полотно звисло писком униз. Вусатий сидів непорушно, лише метеляв лівою, здоровенною, розтоптанною ногою.

І чи дивився, чи не дивився на нього із чорних запалих глазниць. Малий не міг зрозуміти: очей не видно, тінь чорна запала.

Схопився за горло, намагаючись прокашлятися. А очей не зводив з чоловіка на дереві.

І тут чоловік зняв широченну долоню з п'ятки коси і приклав товстенного пальця до вуст, ніби говорячи: "Тихо! Ні звуку!" Тут малого і відпустило. Він кинувся до козака.

— Батьку! Місяць піднявся.

— Ну й добре! — Сів Омелько, а ні позіхаючи, а ні потягуючись, наче він і не спав.

— Батьку, ходімо звідсіля швидше. — Тоді тихо зашепотів. — Мені страшно! Тут нечиста сила...

— Перехрестись, щоб нечистий щез! Ану, дай голову. Е, хлопче, у тебе жар! Дійсно, треба поспішати.

І Омелько, як і перше, повантажив татарина на Буланка. Сам присів і наказав малому:

— Залазь мені на плечі. Треба швидше нам добуватись у містечко.

— Я не хворий. Я сам піду. Я вже дорослий.

— Тихо! От не вилигуйся. Тепер ти козацький син. Залазь і не мудруй!.. І знов вони міряли широкий шлях. Буланкові копита м'яко ступали в товстий шар пилу, і позаду за ними довго хмарилась курява, поволі опадаючи в блакитних місячних променях.

Над самою землею час від часу їм перелітали шлях дрімлюги, а над ними в шарпанім танці проносились кажани.

— Е синку, не спати! Ти мені пальцями очі закриваєш.

— Чогось мені дрімається...

— Ти мені краще скажи: де ти там сатану угледів?

— Сатана сидів на отім в'язі, що в нього суха гілка стирчала. У солом'янім брилі. Сорочка біла, довга, нижче колін, подерта. Ногавиці в нього полотняні, забрьохані. І на колінах у нього лежала блакитна коса. І щербата. Така точнісінько, як ото в смерті у церкві намальована.

— Тобі сатана щось говорив?

— Нічого він не говорив.

— То тобі, синку, привиділось. То від гарячки, від рани. Та й твій Бубка нічого не почув.

— А сатана сидів тихо, тихо...

— Я кажу про нюх... Нічого пес не почув.

— А хіба сатана пахне?

— Смердить та ще й як. Сіркою паленою смердить.

— Ні, цей не смердів.

— То я тобі й кажу, що воно тобі привиділось.

І вони все йшли й ішли курним шляхом, власне, брели по кісточки в пилюці. Пес від такої густої куряви чхав, але від коня не відбігав.

Та, зрештою, Омелько прислухався до дихання татарина, і вони зійшли з дороги.

Зупинились на рівному місці.

— Щоб ніякий сатана за деревом чи на дереві не підстерігав нас. Спи. Я чатуватиму.

Хлопчик покликав пса Бубку, і вони удвох вмостились, зігріваючи один одного.

Омелько сидів, по-турецькому підібгавши ноги і тримаючи на колінах лук і стрілу.

Водночас і прислухався до нічних звуків, і подумки молився, щоб відступився і від малого сатана, і від нього самого.

Він не сумнівався, що малий побачив сатану. А все тому, що безгрішний. Ще не пізнав ні великого гріха, ні спокуси великої!

Через якийсь час Омелькова голова зовсім проясніла. Він відчув, як наче поволі випливає із важкої каламутної води останніх днів.

Подивився на сяючу зорями небесну баню. Дишло Чумацького Возу повернулось на добрий кут. Значить ось-ось пропіють другі півні. "Які півні? Де тепер тут знайдеш живе село чи хутір? Все орда сплюндрувала!" Омелько відчував бадьорість веселу, гостру, не схожу ні на вино, ні на дурманні сарацинські оладки манджун. То все дурман, який віддає тебе в руки ворога. І як же люблять люди самі себе в тенета заганяти! А, власне, що про інших вболівати, коли сам скільки разів у дурне пхався.

Голова була в нього свіжа, ясна, і він знав, що до самого світанку тіло його буде, як напнутий лук. З якого часу з ним таке почалось! Чи з того часу, як плавав із французом і кожних чотири години мінявся на чатах на щоглі, виглядаючи чужі кораблі? Чи, може, ще з того часу, як заліз у пустелю?

Ох же й була мандрівочка!

Поки караван ішов через гірські кабільські селища та землеробські оази далі на південь від гір, остерігався і подивитись на жіноцтво. Та й що там побачиш? Завинуті в пелени, мов небіжчик у саван... А проте, хіба часом вони не навмисне відхиляли запинало? Показували. лице, але так, ніби ненавмисне: коли воду набирали, коли кошики піднімали, коли від вітру намагались загорнутись, а воно ніби навпаки виходило. Та й тут все ж трапилась пригода. А все через рибу. В останнім тім селищі перед Пустелею. Селище було, як величезний рудуватий мурашник. Ні, скоріше, як світло-світло вохристий. Як дивитись здалеку, то аж очі сліпили його стіни під шаленим білим сонцем. От де тіснява — один будинок приліплений до одного, один будинок поставлений на другий. Межи глухими стінами будинків петляли проходи, немов глибочезні шанці. Станеш посередині і не можеш до кінця руки випростати. Стіна навколо селища — якби на найвищого верблюда став би, то все одно не досяг би пальцями верха.

Вони добряче тоді затримались. Той караван, що привіз їх сюди, набрав нову поклажу і повернув назад, до моря. А вони зі своєю поклажею і товарами чекали провідників і охорони з пустелі.

Вдень Омелько відсипався в прохолодній коморі, де поскладали вони своє начиння, а ввечері виходив на "вулиці" і намагався від тутешніх жителів дізнатись і завчити побільше слів. Вночі сидів біля жаровні посеред караван-сараю та слухав, як син господаря грає на дзвінкім аль-уті, або спостерігав, як грають охоронці чужих караванів у кості. Хто з них і вино пив, тільки не на людях, а в кімнатах-комірчинах, що були вліплені в товстенну стіну караван-сараю. Дурманні оладки маджун вживали відверто, а потім годинами дурно хихикали чи дивились поперед себе безумними очима і тупо мовчали.

На світанку, як тільки відчиняли браму, ішов полювати. Не стільки для поживи старався, як для того, щоб руки від зброї не відвикали. Спочатку приносив лише червонодзьобих куріпок. А далі й зайців бив сполоханих, а там вже підтягся, що здоровенних блакитних голубів на льоту цілив.

Одного разу, тільки відчинили ворота, він вийшов разом із робочим людом — неграми-землекопами, що відгрібають пісок від пальмових коренів, пастухами чорних дрібненьких кіз, збирачами палива то возіями води на цілій череді віслуків.

Всі прямували спочатку до трьох чи то озерець, чи великих ставків посеред густого пальмового гаю. Власне, ці озерця і тримали життя в оазі. Омелько, не спиняючись, дійшов до краю останньої водойми, з якої зміївся тоненький ручай у пустельний степ і скоро пропадав серед низького хирявого очерету.

Під останньою пальмою щось плюснуло. Нахилився і побачив, як під самим корінням у темній воді зблиснула мідяним боком одна рибина, потім друга, потім ще й ще...

Зопалу хотів залізти і зловити руками. Та вчасно згадав про напучування на узбережжі: у таких водах буває черва, що в'їдається в тіло, і тоді людина гине, стікаючи кривавою сечею. Або від купелі в таких ставках хворіють на смертельну пропасницю. Але ж і річкової риби схотілось!

Пішов Омелько до тамтешнього чорного коваля, і той дозволив йому самому викувати гачка.

На доброго гачка наживив кілька коників. З першого ж закиду в нього не клювало, а просто потягло линву з рук. Ось на сірім піску б'ється, підстрибує блискуча марена. Завтовшки з литку і завдовжки на півтора лікті. Ще три не менших марени витяг із озерця одна за другою. І зразу назад. Бо в такій спекоті все псується миттєво. І коли він поспішав до заїзду, то вирішив іти найближчою вуличкою-щілиною. Але вуличка враз скінчилась, вперлась у круті вапнякові сходи. Довелось ними підійматись. Зліва глуха стіна. А праворуч межі двома стінами відкрилось малесеньке подвір'я в глибокій ямі. Там просто на землі сиділа стара жінка, лузала кавунове насіння і захоплено хихикала, спостерігаючи, як

манюпусінький цапик перчить маленьку козу. Якби не їхні запальні любощі, то й не здогадатись, що це дорослі кози.

Омелько задивився на веселе дійство у ямі і забув, що може застувати дорогу людям. Поки хтось над його головою не проказав насмішкливо: "Наша Зульма. Наша Зульма..." і ще щось. Тільки тих слів Омелько ще не знав. Стара баба підвела голову, бо почула слова. Але араб пішов униз і на сходах лишився тільки рибалка. Стара задерла голову і помахала Омелькові рукою, і на ній забряжчали незліченні срібні прикраси. Вона показала мовчки, щоб він спустився на другий бік сходів і вступив у перший вхід праворуч. Коли він переступив високий поріг різьблених розтрісканих дверей, перед ним впівоберта постала висока, як на місцевих, дуже стара баба. Та очі її світилися просто молодечим запалом. Але все довгасте лице, а особливо випнута нижня губа й підборіддя, були січені глибокими, дрібними зморшками. Повела його, взявши за руку наче не людською рукою, а висохлою пташиною лапою, сутінним прохолодним проходом. За кожним кроком на ній все дзвеніло, бренькало, бо навіть на кісточках у неї були надягнені обручки із дзвіночками. Після п'яти поворотів вони опинилися у зовсім порожній чисто вибіленій кімнаті. Через круглий отвір у стелі навскісно падав пекучий сонячний промінь. І від того яскравого гала на вибіленій стіні примарним світлом наповнювалась вся кімната.

Стара показала на рибину і простягла в плату на коричневій, зморшкуватій долоні сліпучо-білу ракушку каурі. Омелько засміявся: "Дурниці!" і зняв із шворки одну марену.

Тоді вона приклала палець до безкровних, пожмаканих вуст і на мигах пояснила, щоб Омелько прийшов, коли ніч настане.

З тієї вибіленої кімнати вона повела його ще другим ходом і випустила на зовсім іншу вуличку.

Турок, що удавав себе за купця із Шаму, страшенно зрадів свіжій рибі. Потяг Омелька з рибою до кухарки господаря заїзду. Наказав приготувати цю рибу. І все їй пояснював, втовкмачував, що їй треба робити, хоч стара негритьянка робила все якнайкраще.

Омелькові набридло те турецьке камешіння, і він пішов відсипатись до комори.

Прокинувся тільки тоді, коли вся кімната сповнилась духом смаженої риби та кунжутної олії. Поруч на циновці стояла велика миска, накрита згори меншою мискою. По розкішній трапезі рибою та гарячим пшеничним коржем, Омелько знов заснув і спав до самого вечора.

Омелько зазирнув до великої вітальні, де сиділо купецьке товариство і вело свої безконечні розмови про обладки, монети, золото і сіль, товари, верблюдів, носіїв та охорону. Його ніхто наче не помітив, не покликав, і він вийшов на невеликий майдан. У майдан вливалось не менше десяти вуличок-щілин. І він неквапно пішов у сутінках по колу майдана і непомітно шаснув у щілину. Просувався навпомацки — тримаючись лівицею шерхуватої глиняної стіни. Зробив три звороти ліворуч і далі вже прямо. І коли зробив кроків сорок, біля його плеча зарипіли низькі двері і старечий голос прохрипів:

— Куввас! (Стрілець!) Цього разу на старій нічого не бряжчало, і вона тримала над своєю головою старовинну бронзову лампу.

Придивився до лампи і побачив — а вона вилита у вигляді двох яєчок і напруженого, аж вигнутого вгору, мужського єства. І з кінця цього бронзового дітородного члена стримів палаючий нотик.

"Ото початок! — Вмить підтягнувся Омелько. — А що ж далі буде?!"
Стара наче вела, як і перше, але зайшли зовсім в іншу кімнату.

Малесеньку, та проте із дуже високою стелею. Дивно було якось, ніби в колодязі.

Коли Омелько сів під стіною на килимок, то коліна його майже торкались низенького столика. Там на полив'яних тарелях купками зводились кавунове та динне насіння, родзинки, сушені фіги та сушені фініки. І стояв чорний спітнілий глек.

Навкоси трохи, у самім куті сидів невеличкий опецькуватий юнак у широченній сорочці, широких шароварах із китайки, і в сандаліях, що тримались на тонких ремінчиках, обвитих навколо пухлих литок.

Господиня поставила сороміцьку лампу на виступ стіни до ще однієї лампи, простої, без викрутасів. І сіла теж навкіс від Омелька, тільки з лівої руки. Стару Омелько вранці добре роздивився. А юнака було погано видно, бо подвійні тіні від ламп на виступ стіни падали навскісно і закривали лице і руки юнака. Та й тюрбан щільно обвивався навколо голови та шиї.

Від юнака йшов міцний запах благовоній. Омелькові подумалося, що тільки жінка може вмащуватись так без міри. Та зразу ж відкинув цю думку, бо згадав, як арабські молодики просто обливають себе пахощами.

Стара обома висохлими руками взяла запітнілий чорний глек, націдила в чаші золотаву рідину. Омелькові залоскотав ніздрі гострий солодкий запах вина. "Та це ж найміцніше вино із родзинок..." — вмить визначив Омелько. Омелько лузав насіння, але до вина не торкався. Тоді стара показала: "Чого не п'єш?" Він взяв глек, і піднявши високо вгору, мов із бурдюка, пустив собі цівку в горло.

Стара аж застигла з виряченими очима, але відпила ковточок із маленької чаші і звідкілясь із-за спини, з темряви витягла опуклобокий блискучий аль-ут. Почала слабенько передзвонювати струнами.

Омелько забрав у неї інструмент, перебрав струни, прислухаючись, як вони настроєні, і переладнав по-своєму і забрязкотів щось схоже на те, що колись грав дівкам у замку в Уграх.

Стара ще більше вирячила очі, а юнак захихикав тоненько і притулив обома руками запинало до вуст.

Краєм ока Омелько побачив, що долоні його замащені чимось темним. Що воно? Наче волоських горіхів тут немає.

Солодке вино діяло навдивовижу швидко, і він у веселім захваті, хоч і збиваючись, бо скільки часу не торкався струн, а все ж намацував своє, і почала видзвонюватись із чужих, незвичних струн своя рідна мелодія: "За рікою, за Дунаєм..." Стара із якимось здивуванням і недовірою слухала Омелька.

Юнак більше не хихотів, а, прикриваючись рукою, малесенькими ковтками смакував вино.

Омелько перервав гру і показав старій, щоб вона випила свою чашу.

Стара злякано відтрутила чашу обома руками. І тоді він примусив її випити. Бо напевно знав, тут йому якусь хитрість підлаштували, а як так, то нехай і вони повпиваються!

Юнака прихопив за руку і притискав йому чашу до вуст, поки той не випив.

Але коли вже він відпускав його руку, зрозумів, що занадто ніжна і пухка рука в юнака.

"Та це ж баба! Ну подождіть, сучі сестри! Я вас упораю!" Він налив ще вина в чашу старій. І так само, як і молодій, притис до вуст і змусив випити всю чашу без передиху. Він сміявся їй в очі. Але вона не сердилась

на нього, а в неї так очі заблищали, що аж страшно стало Омелькові. Як у цієї зморшкуватої черепахи можуть бути такі хтиві молоді очі?

Стара ж, коли він тримав біля її вуст ліву руку з чашею, правою сперлась йому на стегно, щоб ніби не впасти. Вона кінчиками тонких довгих пальців ковзнула по його єству. Омелько зробив вигляд, що не помітив, що сп'янів. І почав знов поїти хлопця. Той ніби огинався, мляво відштовхував Омелькову руку. Омелько робив вигляд, що не помічає руку старої на своїм стегні. Він все ніби намагався напоїти юнака. А стара тихцем, тихцем, а почала погладжувати сучка Омелькового, і він почав набрякати.

"Хлопець" відштовхувався мляво, але так, що його шаровари закасувалися вище білих круглих колін, аж на пухкі стегна.

Стара геть розійшлася і почала по всьому єству огладжувати. Аж трусилась від хвилювання. Її рука вже не могла робити свого дійства справно, шарпалась. І тоді стара схопила вільну руку "хлопця" і поклала на Омельків товкач, і вони удвох — стара і "хлопець" — огладжували розбурхане Омелькове єство. Зрештою "хлопець" не витримав і ковзнув рукою в шпарку біля очкура. Омелько відкинув недопиту чашу, перетяг на себе "хлопця", спустив з "нього" шаровари і з першого руху настромив на своє роз'ятрене єство.

Стара здерла з "хлопця" головне запиало. По просторій білій сорочці зазміїлось безліч дрібненьких, довгих косиць-торочок.

Омелько піднімав ряджену під пахви і різко опускав униз. Вона щораз скрикувала і намагалась вчепитись у нього руками, щоб не так сильно було їй у єство. І десяти раз він не кинув її подібним робом, як вона зойкнула і вигнулась у солодких судамах.

А стара встромила під сорочку свою пташину лапу до місця з'єднання чоловічого і жіночого начал. І почала хапати повітря сухими вустами і цілувати, віддихуючись, руки Омелькові...

Нараз Бубка беззвучно підняв голову. Повів перев'язаною мордою як би по колу і вухо туди нашорошував.

Омелько застиг, прислухаючись, тільки руки його, самі наче, почали напинати лука.

"Чи звіра чує? Чи людину? Тут тільки встигай... А воно таке згадається — чорти батька зна що!.." Та пес заспокоївся і поклав морду на лапи. Хлопчик потихеньку сопів, спав так міцно, що аж заслинив єдиний цілий рукав сорочки.

Татарин уві сні щось тихо-тихо шепотів, часом злегка зойкав. І тоді пес поводив гострим трикутним вухом.

Омелько насторожено прислухався. Роздивлявся на всі боки. Позирав на яскраві зорі і місяць, що починав щербитись. І все не наважувався почати своє таємне дійство. То брехіт лисиці, то сичик кричав у найближчій гайку. А Омелькові була потрібна тиша. Але й час, по зорях, не можна було прогаяти. І коли він побачив, що вже часу на половині межі другими півнями і о півнях, він сказав подумки: "Час починати! Господи, поможи подолати супостата! Дай мені нечестивого в руку мою!" Омелько перехрестився.

Тоді закрив очі і зосередився, точнісінько так, як вчила Чорна, дивитись у самого себе. Проговорив слово в слово, хоч нічого не розумів, закляття Чорної. Після того, цьому теж його вчила Чорна, уявити, що це сам він лежить спутаний, а він водночас і його товариш, намагається вивідати в нього, що з ним трапилось.

Кілька разів козак збирався почати так, як вчила чаклунка, але щось ніяк не відчував рівноваги: щоб відчувати і себе поборканим — і себе ж товаришем пов'язаного. І от, коли досяг, після кількох спроб, певної легкості, спокійно і обережно взяв за плече татарина.

— Мустафа! Чому ти лишився біля річки? — Тихим рівним голосом спитав Омелько чомусь раптом турецькою.

— Я Селім... — ледь чутно, не розплющуючи очей, відказав полонений. — Я й кажу, Селіме, — чому ти затримався біля річки?

— Хіба ти не знаєш — козаки наскочили! Коня кулею поранили, і мене вдарило. Кінь поніс у болото. Упав кінь і мене придавив. Я зомлів. Отямився — нікого наших ніде нема...

— Селіме, друже, будемо тікати від невірних?

— Ні. Сил немає.

— Будеш у неволі гнити.

— Ні. Не буду. Дядько везе товар до Москви. У Москві полонених дешево купить. І мене обміняє.

— Та які там у Москві полонені?

— Хіба не знаєш — цього року у Москві повно полонених козаків. З литовського війська козаки. Московський цар продає задешево.

— Дядько Муравським шляхом піде?

— Сьогодні для нас іншого немає....

— Після урази підуть?

— Зразу. Треба встигнути на осінні торги до Істамбулу...

Омелько потихеньку відпустив руку приспаного полоненого і задумався. Дивні думки в нього в голові крутились. Від тих думок і серце почало калатати. Аж важко стало дихати. Навіть у голові почало бухати. Омелько навіть відчув, як ледь зволожились долоні. Напруга охопила його всього. Омелька почало тіпати, мов у лихоманці. Від хвилювання Омелько звівся на ноги і нечутно і швидко обійшов навколо стоянки. Буланко потягся до нього шовковистими губами.

Бубка підвів морду і принюхався. Малий нічого не почув і не поворушився. Хоч місяць і щербився, однак було добре все видно.

Тільки вдень видно і в затінку, а зараз тіні були наче з найчорнішого атраменту, непрозорі, ворожі і таємничі.

Козак обдивився і перевірів всю поклажу і зброю на коні. Обмацав кожен ремінець, кожную пряжку, кожен вузлик. Потім взявся за себе. Перш за все роззувся — промацав халяви, підбори, носики і п'яти. Тільки цмокнув у захваті — кращих не треба. Постаралися львівські шевці — знаменита робота. Далі все по черзі зняв, весь одяг перетрусив, оглянув, перевірів. А тоді знов усе перемотав, перевзув, підв'язав. Щоб ніде, не дай Боже, не муляло, не терло, не метелялось.

Хоч свою зброю знав краще, ніж своїх п'ять пальців, а все одно перевірів і самопал, і чингал турецький. Перевірів, як легко відкриваються порошниця і натруска. Чи не зволожився гніт у виробленому бичачому міхурі? Все звично рухалось, ніде не заїдає, ніде немає зайвого люфту. Взявся за сагайдак. Витягував стрілу за стрілою — всі рівненькі, гладенькі, мов на верстаті точені. Але що це: на всіх стрілах біля оперення випалено тавро — знизу серп чи човник, а над ним угорі три крапки. На всіх стрілах. Де він оце бачив?.. Десь бачив... Де?!

Омелько наклав стрілу і спробував напнути лука. Роги лука плавно вигнулись, коли натягував тятиву, біля рукометі знов побачив серп і три крапки над ним. Шаблю із піхов висмикнув — наче хробачки зазмїїлись на лезі під місячним яскравим промінням — то позолотою бусурменські написи вправний зброяр навів. Тут теж, десь посередині напису, наче розірвався ланцюжок позолоти і яскраво зблиснув серп і три крапки над ним... І ось тоді вже згадав козак і йому горло перехопило. Три крапки і серп під ними, то родове ім'я купця Сабіта. Того, якого він порятував біля берегів Алжира. Тоді іспанці обстріляли турецьку каторгу, і хоч галера втекла, та, не доходячи берега, затонула. Вони удвох із купцем Сабітагою допливли до берега. Власне, Омелько дотягнув його до берега, бо той почав уже захлинатись. І берегом він йому підсобляв іти, бо купець геть виснажився.

Коли їх помітили і підібрали горлорізи адмірала піратського Драгута, вони спитали купця: "Це твій слуга чи бранець? Чи він твій бранець?" Він їм відповів: "Це не моє добро. Я його не купував. "... Потім, в Алжирській неволі Омелькові не раз доводилось чути про це кодро — Сабітів. Вони промишляли всяким крамом, а найбільше невільниками. Омелько добре запам'ятав тоді це баб'яче безволосе лице, як у кастрата. А його тавро він лише раз бачив на паках зі шкурами, що відправляли до Марселю. Хто ж цей Селім йому — небіж? син? онук? І скільки їх, отих гендлярів живим товаром, тих Сабітів? Зразу всього не взнати! Ні, одне можна було вже зараз сказати — не син. Морда хоч масна, баб'яча, а проте, вуса і борода, як на цих козолупів, таки непогана, та й на руках волосся в нього росте.

Омелько взяв коня під узду.

І зразу ж встав покалічений пес. Пошкрябав лапою малого. Малий прокинувся і сів. Протирав очі кулачками.

— Годі спати! Сідай на Буланка та напій його з ручаю. Не бійся — мені звідсіля все видно. А самопал, сам бачиш, заправлений, гніт тліє. Хода! Омелько підсадив малого і дав йому поводи. Малий свиснув,

підробляючись під Омелька, як той пускав коня риссю. Та кінь з місця пішов чвалом. Біля ручаю малий не втримався і шкереберть покотився у високу траву.

Коня малий напоїв, але вилізти в сідло з двох разів йому не вдалося. Тоді він посвиснув, як Омелько. Кінь опустився на передні, а малий заліз у сідло.

— Ну, синку, з тебе будуть люди!

Омелько відвів малого подалі від сплячого, чи, може, чатуючого, татарина і почав говорити тихо-тихо, але з великим притиском.

— От зараз, синку, я почну найважче і найтонше діло. Я допитаю цього турка...

— А... а він татарин!..

— Не лізь поперед батька в пекло. Турок. Здається, з вельможного роду. Якщо так, зможемо його вимінити на наших бранців. Але все в руці Божій. Отож уважно дивись на лице турка, як я з ним говоритиму... І нічого не бійся, щоб я не робив. Тільки весь час тримайся від нього так, щоб він тебе рукою не досяг...

— Та він спутаний...

— Тихо! Не бовкай. Якщо він тебе схопить, не дай Бог, коли його в живіт от так, от так! Оцим ножем! — Омелько витяг із шапки вузький і тонкий, зовсім іграшковий наче, стилет. Весь стилет був із однієї смужки криці — і лезо, і рукоять. Рукоять з насічкою, щоб рука не ковзала.

— Тримай цього ножа у рукаві непримітно. От так! У тебе хоч один рукав, та в ньому ножичок венеційський. Тільки обережно — не вріжся.

Тут козак засміявся і враз замовк.

Нахилився, зігнувшись навпіл, обертаяся на всі боки, вдивлявся, прислухався. Малий теж, як і козак, схилювався, і прислухався, приставляючи долоню до вуха. А пес, навпаки, підняв перев'язану морду вгору і наче ловив тільки йому одному знаний запах.

Омелько нахилився, став навколішки і приклав вухо до землі.

— Щось тупотить! Мерщій до гаю! І давай ножа. — І застромив тонке лезо за халяву.

Знов поклав Буланка на землю, витяг на нього бранця. Той болісно стогнав, кашляв і очманіло водив ошелешеними очима на всі боки.

Бігцем попрямували через луг, через неглибоку піщану оладку, піднялись у гай.

Тільки зайшли у високу ліщину на узліссі, як вже стало добре чути тупотіння та наче стогін гурту людей.

Місяць висвітіся найвище на темно-блакитному небі, бо було вже о півнях — і на сході за лісом швидко розчинялась і сірішала до того темна блакить.

Хоч і щербатий, яскравий місяць добре освітлював шлях, по якому перли корови. Може з два десятки. Вони сопіли і хрипко чи то мукали, чи то стогнали. Ішли щільним гуртом і часом було чутно, як цокаються їхні роги. Стояло таке безвітря, що коли вони збивали порошок ратицями, він клубочився десь у них під животами і лишався за ними стіною сірого диму. Козак не встиг прихопити за морду собаку, як той чи з тривоги, чи як сторогу, щосили загавкотів.

— А бодай тобі, дурню! — Омелько прихопив пса за морду. Той ображено заскавучав.

Але було запізно — корови почули гавкіт і повернули зі шляху в напрямку гаю.

— Біжимо! — Омелько прихопив одною рукою повід, другою за руку малого і вони побігли гаєм.

Винуватий пес, опустивши морду, поспішив за ними. Добре, що тільки на узліссі був молодняк і густий чагарник, а далі стояли, досить рідко, велетенські дерева.

І втікачі між ними швидко просувались на захід, у темряву.

Спочатку вони чули за собою ревіння, мукання, важкий тупіт. Але десь через милю бігу позаду все стихло. Омелько ще провів коня вузьким ярком на пагорб над тонким ручаєм.

— Спинились. Далі не можна — людолов сконає. Чуєш, он як гикає?

Вони спинились і, як і переднє, спустили на землю ординця.

— Ну що, синку, затагануєм? Води скільки хочеш найчистішої. У ранкових сутінках і багаття не світить далеко і дим від туману низового важко відрізнити. Збирай шишки мерщій...

Омелько вмить викопав окутим заступом ямку повздожню. По боках поклав два шмати вивернутого дерену, і на них, як на цеглини, поставив мідний казанок. Шишки горіли майже без диму, тільки дух смолистий ладаном розпливався по всій галявині. Козак витяг із капшука свою ложку і дав малому, щоб той розмішував пшоно. А сам взявся за бранця. Із перемітної суми витяг сиром'ятну линву. Окремо поприв'язував ноги до стовбура, а старі пута зняв. З руками так само зробив. Турок лежав.

Важко дихав запаленими вустами, в кутах яких сіріли великі заїди. Навіть не спробував ні руками, ні ногами ворушити.

— Селіме. Пити хочеш? — Проникливо запитав козак турецькою.

Полонений просто скочив, але сиром'ятні пута відкинули знов на землю. — Селіме. Ар'яну нема. Але вода — справжній шербет.

— Собака! Ти знущаєшся з мене!

— Селіме. Мій юний друже, ти з поважної родини. Не гоже так невічливо розмовляти зі старшими. Не я винен, що ти попався. Це доля. Кисмет. Ти вояк із вояків, свідчу перед Всевишнім.

— Як ти смієш своїми собачими вустами згадувати Аллаха?

— Селіме! Я справжній друг вашого кодла. Повір мені, і ми поскачемо з тобою до Криму. Я тебе проведу і через землі лядські, і через землі литовські. Хочеш — шляхом Волоським? Далеко? Тоді найближчий тобі шлях — Кицманський. Небезпечно? Тоді знайдемо дорогу до Чорного шляху. Теж не хочеш? Мовчиш? Ну, тоді я тебе проведу до Муравського шляху. Там зустрінемо твого славного дядька. Він людина вдячна — заплатить мені за твій порятунок. Не дуже багато. На дорогу в Магріб. От там твій один родич винен мені великі гроші. А як із лихвою, то, взагалі, вже скарб Алі— Баби. Та я не мстивий вірменин, і ні грек, і ні моабіт.

— Хто ти? — Вирячивши очі від Омелькової промови, спитав полонений. — Ти справді шайтан.

— Ні! Сьогодні я твоя доля, твій хабір. Не знаєш цього слова? Ну спитаєш у Сабіт-аги. Чи, може, він не потопав у Магрібі?

— Хто ти? Звідки ти все знаєш? Ти шайтан! Хто ти? — Ледь не скиглив бранець.

— Хто, хто? Тобі сказано — воїн! — Гостро кинув Омелько. Прокашлявся і шепнув малому. — Напої із баклаг! Пильнуй, щоб головою не вдарив.

Але турок ні на які вибрики не був здатний — розмова його приголомшила. Він пив і цокотів зубами об полив'яне горло баклаг.

— Забери! Нехай буде недопоєний. Покірніший буде. А тепер добре вимішай кашу. Та вкришимо туди тараню... Диви, що воно виходить — чи то куліш, чи то із риби шарпанина... Нічого, смачно.

Козак і малий, по черзі, загрибали наїдок однією ложкою, і, дмухаючи щосили, та все одно обпікаючись, намагались вгамувати голод. Омелько набрав ложку з горою, струсив її на траву.

Бубка зразу ж туди писок, але Омелько насварив.

— Обпечеться, нюх втратить... А добра шарпанина упарилась. І олією не треба мастити...

— А мама завжди олією мастила... — сказав малий, облизуючи ложку і враз заплакав гіркими сльозами.

— Цить! Перед ким скиглиш? — Грізно прошепотів Омелько. Малий отямився і почав однією рукою око терти, другою ніби дим розганяти.

Коли куліш вичах, Омелько підізвав Бубку, і пес миттю злизав, і метеляв хвостом, і зазиравав в обличчя козакові. А козак спитав, не обертаючись до поборканого.

— Їстимеш чи питимеш?

— Пити, пити, пити... — чи то просив, чи то закликав спадаючим голосом зайда.

— Дай йому три ковтки. Не більше! — Наказав хлопчикові, тоді не повертаючи голови, почав вести турецькою. — А який зараз у касбі мої друзі п'ють шербет! На срібних тацях лежать золоті холодні помаранчі. Джерельна вода у кришталевих єгипетських карафках. Карафки запітніли від крижаної води. Дзюркотить-співає срібний водограй. На стінах у фігурних клітках туркотять блакитні горлиці... О Магріб! О райські пахощі квітнучих помаранчі! О Магріб! Там мої друзяки-мореплавці слухають срібні струни аль-ута, а я, славний стрілець, я тут слухаю бекання барана: "Хто ти? Хто ти? "Омелько підійшов до турка, задер йому штанину і обдивився розпухлу, наче колода, ногу.

— Нагодуй і його, і собаці лиши. Творіння безсловесне, але розумне. Хлопчик поставив казанок турчинові межі ноги і годував.

Омелько сидів, по-шевськи схрестивши ноги, і з незворушним обличчям чекав, коли малий нагодує і полоненого, і собаку.

— Кіптяву травою з піском обітри, щоб суму не бруднило. Добре ложку відітри і вимий. І треба поспішати. Нога в цього злодюги погана — я такі бачив. Треба його до костоправа, бо буде пізно.

Омелько підвів Буланка до полоненого. Поклав на землю.

— Зможеш сісти на коня? — Спитав.

— Я розіп'ятий, як я можу? — Визвірився ординець.

Тоді Омелько поклав свою зброю, щоб ворог не вихопив чи шаблю, чи ножа. І розв'язав спочатку ноги, потім руки. Полонений встав, але захитався і впав на коліна, від болю завив і завалився набік.

Омелько обережно взяв його під пахви і перетяг у сідло. Турок щосили вчепився в кульбаку.

— Руки за спину! Я зав'яжу тобі руки, бо люди запідозрять якусь хитрість. Тоді все пропало. Тепер слухай мене уважно. Я тебе відвезу в містечко, там тобі вправлять суглоб. Я куплю коняку. Для тебе. І ніби повезу тебе на обмін за тутешніх бранців — Давай зараз тікати до Криму!

— Таки повірив, купецький небіж? Але зразу до Криму не вийде. У мене кінь знаменитий. Але трьох вершників, та ще з лахами, і йому забагато. — Нас двоє — ти і я! — Заперечив турок.

— А хлопець мій? Зараз посаджу його тобі за спину і гайда до містечка...

Викочувалось червоне сонце з-за невеличкого соснового бору, коли кінь і Омелько вибігли з лісу на широку стежку, що йшла ліворуч від незжатих ланів пшениці.

І пес біг то позаду, то трохи вибивався вперед, і все нюхтив, нюхтив. Ноги в Омелька рухались легко, дихання було рівне. Тільки самопал доводилось перекидати з одного плеча на друге, бо таки важкенький і муляв, якщо довго лежав на однім плечі.

Омелько зауважив, що Буланко нашорошує вуха, намагається повернути голову праворуч.

І пес щось заметушився, то стрімко вискочив два рази вперед, то відстав. То знов підбіг і просто трюхав під ногами в коня.

Коли стежка пішла на похилий пагорб, де вона з пагорба завертала ліворуч, до густого гаю, і вони по ній піднялися, і їм стало більше видно довкола, всі троє скрикнули.

— А щоб тебе холера вхопила!

— О Аллах!

— Батьку! Собаки!

— Слухай мене уважно, Селіме. Не признавайся, хто ти і хто твої родичі. Бо заправлять за тебе гроші, як за султана.

— Може, втечемо?! — Просто плакав Селім.

— Ти що — дурний? У них собаки! І не два... Поки вони не надбігли, давай домовимось. Якщо вони тебе від мене заберуть, я сам поспішаю до Криму і сповіщаю твого дядька, що ти в полоні. Нехай він тебе викупає. У нього головні склади, як і раніше, у Кафі? Далеченько доведеться мені мандрувати... Тільки щоб ти інакше назвався... Ну, наприклад, Ахметом. Тоді треті люди, якісь бідаки, викуплять тебе, як свого родича Ахмета. Прізвисько твоє нехай буде бідацьке. Давай — Балтача. Згода?

— Згода... А якщо, іншалла, мене раніше викуплять чи я втечу, що про тебе і кому передати?

— Передай через купців-магрібінців до Касби в Алжирі славному командирі каторги "Ауні Аллах!", що корабель загорівся біля іспанських берегів. Омар Куввас закопав все золото на узбережжі. Утік відтіля під виглядом жебрака. А тепер мовчи. Вони не повинні знати, що я Омар Куввас. І не прохопись, що я розмовляв турецькою.

— А хіба хто з цих гяурів знає мову?

— Якщо тебе заберуть, то, без сумніву, відправлять до Львова. А там повно тлумачів із усяких мов. Отож про мене ти повинен мовчати.

Омелько бачив і зразу ж по собачому завиванню почув — з трьох боків на них пустили зі свор гончаків.

Добре знав Омелько — тоді гончаки порвуть на шмаття тебе, якщо тікатимеш. Тому Омелько й зупинився сам, зупинив коня і підізвав пса.

— Ну, синку, потрапили ми в халепу добру. Тому не шарпайся. Не рухайся! Замри! Але не бійся! Не дав Бог свині роги, то й ці людські посіпаки нас не подужають. Амінь!

І вони мовчки стали чекати, коли до них наблизяться пси-гончаки і вершники із списами.

3. ШАЛЕНІ ПСИ

Купка вершників, що заходила на них з лівої руки, була найдалі. Але собаки в них виявились найпрудкіші і швидко наближались.

Ті вершники, що просто на них мчали, були ближче, але їхні собаки бігли повільніше за ліву зграю. Гончаки від правої руки наближались ще повільніше. Спочатку до втікачів гавкіт долинав окремо від трьох зграй. Але далі в мисливському запалі гончаки так роз'ятрились, що завили, загавкотили, забрехали, ніби востаннє, і за хвилю і вони, і весь білий світ щезне.

Собачий брехіт злився в одне суцільне виття. Наче сатанинська сурма сурмила всім ганебну смерть.

Буланко від наближення цього собачого завивання "в зав'ял" завихав, затупцював. І турок полонений на ньому затрусився, заметляв головою, мов ганчіркова лялька. Забряжчали окуттям заступи при перемітних сумах.

Омелько огладив коня, цмокнув губами і подув у тонесенький кістяний сюрчок. Буланко став, мов укопаний.

Бубка нашорошив уціліле вуха. Шерсть у нього на чубку і по всьому хребту піднялася дибки. У горлі наче забулькотіло.

Омелько перекинув у лівицю, до самопалу вуздечку, і вільною рукою вхопив Бубку за густий чубок. Знав добре: утримає на місці — порятує пса. Та й Омелька несамовитий, шалений брехіт занепокоїв — стало тоскно, не знати як.

Нараз щось сталось у напрямі бігу лівої зграї собак. І головна зграя, що насувалась просто на втікачів. Обидві вони якось почали відхилятися направо від козака і його коня.

Омелько не встиг обернутись і подивитись назад, бо йому було важко це зробити, утримуючи на місці пса.

А малий вивернувся на коні, подивився назад і заволав не своїм голосом. — Батьку! Ото сатана! Він!

Тут і Омелько спромігся вивернутись, щоб подивитись назад. Тут вже й Омелькові захотілось заволати від побаченого.

Від густих верболозів, з опадки, розмахуючи косою, ревучи щось несамовито, що воно чулось через собаче виття, широкими кроками чи то біг, чи то стрибав дядько в золотім брилі. Із блакитною, сяючою косою в руках. Права свора собак, найповільніших, змінила напрям свого бігу і котилася просто на дядька з косою.

Козак зиркнув краєм ока на ліву та передню свору — сумніву не було — вони пролетять до дядька повз коня. Ще сильніше притис за чубок Бубку — той аж виснув жалібно.

Тим часом гончаки і дядько невблаганно зближались. Ось-ось зітнуться купа скажених псів і дядько в брилі. Нараз дядько спинився.

Найбільший пес вистрибнув із купи і метнувся до дядька. Вправним, відпрацьованим рухом доброго косаря дядько махнув своїм щербатим знаряддям. І вишкірена собача пащека відкотилась в один бік, а тулуб з розгону покотився далі, щедро зрошуючи кров'ю прибиту пилом траву.

Омелько боковим зором бачив — зліва один вершник піднімає рушницю.

"Диви, яничарка із курком, "— миттю відзначив козак. І в ту ж мить лупонув постріл і огорнув вершника хмарою диму.

"От ледащо панське! І порох не той, і стрілець не той!" — Подумки зневажливо відзначив.

Дядько зразу ж, як у нього вистрелили, розпоров ще двох псів. В одного нутрощі вивалились на траву кривавим шматтям. А другому розкріїв спину від хвоста до чубка. Пес вищав із такою силою, що перекрив брехіт інших собак. Собаки спинились півколом і щосили брехали на дядька. Та тільки дядько замахувався косою, миттю відскакували.

Тут пролетіли повз втікачів одна за одною друга і третя свори.

Дядько, ніби граючись, змахував косою. Тими легкими помахами коси він розкидував покалічених в одну мить собак.

Навколо дядька були розкидані собачі криваві тельбухи. А два пси повзали по колу, розпластуючи по закаляній траві свої кишки.

З тієї купки, що скакала просто на втікачів, ще лупонуло два постріли. Та обидва стрільці були нездалі.

Вершники з трьох боків кричали на псів.

Але пси їх не слухались і знову кидались на косаря. З двох помахів дядько порішив найкращих гончаків. Та, замахуючись втретє, послизнувся на собачих кишках. Падаючи, встиг викинути косу вгору, і здорова строката сука сама себе настромила на щербате закривавлене полотно.

Чвалом пролетіли повз втікачів кілька вершників до місця собачого бою. Та більша частина "ловецького" гурту зненацька осадил коней. Ці панські охоронці не звертали ніякої уваги на тих, що оточили місце собачого бойовища, а гарцювали навколо втікачів.

— Чого тікав? — Спитав гостро сухорлявий чорнявий вершник, наставляючи списа на Омелька.

— Добрий день, панове! — Омелько відпустив чубок собаки і, знімаючи шапку, нахилив лівицею мушкета, що цівка дивилась худорлявому просто в лице.

— Хіба ви ординці, панове, щоб я од вас тікав?

Чорнявий у вишиванім вишневім жупані мовчки здав коня назад і трохи набік.

"Знає стерво вояцьке діло. Ну нічого, ми ще побачимо, похлібнику лядський, "— подумки проказав Омелько і, всміхаючись, повів мушкетом за охоронцем.

Та інші вершники почали обступати з боків і заходити в спину.

— Панове, ви що — обійняти мене захотіли? Я ж, ха-ха-ха, не дівиця. — Сміявся Омелько, а сам все вів мушкетом за ватажком. — Кажіть діло, панове! Рахую до трьох!

— Дитину пожалій! — Ледь не закричав чорнявий у дорогім жупані.

А тоді прояснів лицем, бо побачив, що інші полишили місце собачого побоїща і підступають за спину Омелькові. Враз Омелько почув позаду німецькою:

— Перший раз бачу живого запорожця. Що, вони всі такі коси на голові лишають?

— Бувають набагато довші! — Відповів німецькою другий голос. — Вони їх за обидва вуха замотують.

Омелько як крикне:

— Ахтунг! Камрати, чесного рейтара ображають!

— Як?! — У два голоси скрикнули за спиною в козака. — Ти німець?

— Я рейтар капітана фон Бухау.

Перед Омелька виїхало два білявих міцних чоловіки. Обоє у добрих синіх жупанах, при палашах, при списках та із пістолями в кобурах біля сидел. — Камрати, ви брати? — Спитав козак.

— А ти зі Штірії? — Спитали вони. — Як тебе звати?

— Емілію Баламо! — Не моргнувши оком, виголосив Омелько, а сам все краєм ока зирив на чорнявого.

— Ти що, іспанець?! — Ще більше здивувались найманці-німці.

— Кажуть, що тато був каноніром імператора Карла.

— О!.. А матінка?

— Матінка була маркітанткою... Самі розумієте... Як кажуть — тато герцог, а мама... баронеса...

— Ха-ха-ха!

— Охо-хо-хо! Як же тебе занесло сюди, камрате?

— Солдатська доля! Або, як оці татари-бузувіри кажуть — кисмет! А як вас величати, камрати?

— Мене — Йорген, а його — Руді.

— От і познайомились! Оце поспішав віддати борг картярський. Але тепер поїдемо в корчму. Я вас пригощаю.

— Камрат! — Сказав Йорген тихо. — Краще поспішай віддати борг, а ми самі за твоє здоров'я вип'ємо.

— Тебе хочуть кинути до льоха, — ще тихіше проворушив вустами Руді. — А потім допитає староста. Тільки нас не видавай...

— Камрати! Слово рейтара! Салют!

А тоді, притискаючи руку до грудей, благально проказав до чорнявого: — Уклінно тебе, пане добродію, прошу — поспішаю у Канів до сотника, його брата татари вбили. Оце поховав. Тепер поспішаю, щоб попередити. Ну, щоб тещі не дістався вітряк.

— Ти спочатку завісь самопала. А тоді підійди ближче, то й поговоримо! — З пихою відказав чорнявий.

— Пане добродію. — Омелько схилився і притис руку до серця. — Не можу сина полишити.

— Що ти брешеш? Цей хлопчак із хутора. Хутір попалили, всіх у пень порубали. Тільки він і лишився.

— Неправда! — Скрикнув ображено малий. — То діда та....

— Цить, синку! — Гримнув Омелько, і Бубка гавконув. — Слухай, чоловіче добрий, не застуй мені шляху. Вітряк, то діло дуже поважне...

Не встиг Омелько договорити про вітряк, як ззаду почувся відчайдушний зойк і смертельне харчання.

Всі враз обернулись і аж скрикнули!

На вихаючій рудій коні було два вершники — спереду, в сідлі, молодий козачок, а позаду той, вусатий дядько в брилі, тільки без бриля. І весь, весь, із голови до ніг, кривавий.

— Та він же здох! — Заволав могутній чолов'яга у білій свиті. — Його собаки загризли! Ну загризли!..

Вусатий дядько здоровенною лівою рукою схопив за лице козачка, а правою серпом перепилював йому горло.

Але найстрашніше було те, що лівої щоки в дядька не було — всім було видно оголені зуби верхньої і нижньої щелепи. З широкого верху рани тонкою цівкою прискала — Стріляйте! — Заволав чорнявий ватажок.

— Чоловіче! Він вже мертвяк. — Тихо сказав Омелько і закинув самопал за спину.

Але всі почули ці слова, хоч знову забрехали пси, тільки поборкані на сворі. І лише Омелько проговорив, як і козачок і його кривавий убивця скотились у траву.

А Омелько ні хвилі не гаяв — у два стрибки був біля ватажка "ловців" і став упри тул до коня.

— Відпускаєш?!

— Віддай татарина і хлопчика! — Сичав ватажок, бо й відпустити списа боявся, а вдарити списом вже не міг.

— Татарина бери. Сина не віддам.

— Віддаси і сина, ще й коня! Усе візьмемо, і тебе також!

— Тоді тобі смерть! — Омелько стояв упри тул до стремена ватажка і пронизливо дивився йому в очі.

І той від Омелькового погляду аж наче як завмер. І не бачив, що Омелько простяг руку під груди коневі і сильно, різко, коротко вдарив великим пальцем в потаємну точку.

— Не віриш, добродію ласкавий? Тоді спробуй зрушити коня!

І Омелько відскочив, просто відлетів, щоб чорнявий не дістав його гострим клюгом списа.

Швидко ступив до рейтарів і витяг їм із капшука угорського золотого.
— Добре випийте, камрати! Мені треба поспішати — дорога далека!..

А чорнявий кляв і пробував зрушити свого коня з місця. Штрикав острогами коня, періщив нагаєм, шарпав за узду. Але кінь тільки здригався від болю всією шкірою, а з місця не рушав.

— Хлопці! Киньте Олексу і відьмака — обоє сконали! Хапайте запорожця! Він чаклун! Зброю до бою! — Волав чорнявий, а кінь його стояв на місці і важко дихав.

— Пане отамане! — Підвищив поважність ватажка Омелько. — Панове молодці! Не поспішайте! Дайте слово сказати! — Закричав козак і вже тримав напнутий лук і стрілу, наставлену на чорнявого.

— Сатана він! Не слухайте! — Не вгавав чорнявий ватажок.

— Перехрестись, тоді послухаємо! — Пробасив здоровило у білій свитині. — Як не вірите, доведеться перехреститись! — Омелько притис пальцями стрілу вже напнутого лука до рукометі. Відпустив оперення і перехрестився. — Ну кажи!..

— Слухаємо!

— Диви, справді, хрещений!..

— Панове молодці! Я віддаю вам татарина. А ви даєте мені вільний прохід. Живим мене ви не візьмете. Відступіть далі, ще далі, ще...

Омелько крутився, наставляючи стрілу і всі почали здавати коней.

Краєм ока побачив, що один з вершників ніби зробив рух, щоб спустити з повідця суку і пса.

— Псарю! Б'ю око! Ліве. — Гарикнув Омелько щосили. Псар від несподіванки відпустив свору і звільнена сука, мов звільнена пружина, полетіла до козака.

А на зустріч їй свиснула стріла і перекинула суку. Строката сука підскакувала в смертельних судамах, збиваючи хмару куряви із запорошеної трави.

Пес зупинився навпроти Омелька і загрозливо гарчав, але вперед не кидався.

— Панове молодці! Тепер вірите, що не схиблю?

Тут найманець Йорген підняв руку.

— Я не буду битись цей чоловік. Тут дуже темні сила. Беремо татарин — цей запорожець іде геть.

— Я не буду стрілять цей кнехт. Я писав контракт — я охорона пан сотник. Цей кнехт на пан сотник не нападає. Я не нападаю цей кнехт. Це порядок.

— Який він тобі кнехт?! Він чортів відьмак! — Ще злостився чорнявий ватажок, але якось мляво і невпевнено.

— Та заберімо татарина, і хай він собі під три чорти їде! — Басом виголосив найдебеліший вершник у білій свиті.

— А що я пану сотнику скажу? Він же мене поставив! А я що тепер?..

— Скажемо все, як було — всі тут засвідчать — завадила нечиста сила... — Щира правда — тут попа треба!

— А ми люди прості, грішні. Що ми можемо супроти диявола?

Чорнявий на ті слова замовчав, немов говорячи: "Робіть, що хочете. Я вмиваю руки!" Омелько тихо і непримітно дав наказ коневі опуститись на коліна.

— Не сумуй. Чекай терпеливо. — Прошелестів над головою турка.

Бранець поволі зліз із коня, але ступивши на праву ногу, зойкнув від болю і впав на закурену траву.

— У нього нога повереджена. — Пояснив Омелько панським "ловцям". А тоді малому тихо, ледь ворущачи губами. — Перелазь швидко наперед.

Сам переступив у сідло, високо задерши запилений львівський знаменитий чобіт.

Буланко зразу ж підвівся з колін.

— Синку! Тримайся міцно, бо пропадемо! — Просичав малому в потилицю. І голосно, весело викрикнув — Ауфідерзейн, камарати!

Свиснув, гикнув і з місця в чвал пролетів межи Йоргеном і Руді, що вони ледь встигли здати коней.

Коли втікачі відскакали може кроків на триста, позаду лупонув постріл, потім другий, потім третій. Та били в білий світ. Навіть і близько куля не просвистіла.

"Але ж у них чотири рушниці! — Гарячкове думав Омелько, направляючи коня ліворуч, ліворуч, щоб отуди на широкий луг вискочити, що за густими вільхами і вербами розстелився. — Господи! Спаси,

сохрани і помилуй мене грішного, нерозумного!" І тільки останні слова подумки проказав Омелько, як лупонув гучний постріл. І водночас із пострілом довбонуло в ствол мушкета. Та так, що козак ледь не вилетів із сідла.

"Господи! На все твоя воля!" — Ледь не заспівав Омелько. Але навіть перехреститись не міг, а пообіцяв Всевишньому, що лише втече від панських псів, то прочитає всі ті псалми, що пам'ятає.

Буланко ось-ось доскаче, долетить до рівної зеленої скатертини велетенського луку.

Мали б погнатися за втікачами, хоч і не їхня масть була, як кажуть, сьогодні. Сам би він, наприклад, не відступився б і продовжив погоню.

Ось Буланко домчав до зеленої, соковитої лугової, ніким не кошеної, ніким не топтаної трави. Повертаючи коника ліворуч, під захист велетенських верб, Омелько зміг на одну мить озирнутись через ліве плече. І схопило його око дивну картину.

З боку невидимого звідсіля шляху дрібною трюхою тяглася череда тих самих корів.

Омелько притишив біг коника і почав завертати по колу назад.

— Батьку! — Злякано закричав хлопчик. — Що сталося?!

— Не бійся, синку! Щось сталося, та тільки не з нами. — Дивися, що зараз там буде! Бачиш?

— Бачу! Корови до панських вояків біжать!

— Як бачиш, то тепер слухай!

І тільки Омелько проказав це, як зі схилу пагорба, де сталося собаче бойовище, понеслося таке коров'яче ревіння, мукання та стогін, що Буланко затремтів увесь і затупцював на місці.

А пес задер одновуху морду, роззявив ікласту пащеку і завив, заскиглив тоскно.

— Батьку! Мені страшно! Я боюся!

— Не бійся! Нехай наші вороги бояться! Давай отако ставай, я тебе підтримаю, і дивися. Це тобі ревище, щоб знав. Бачиш?

— Бачу! Корови обступили псів порізаних і того слугу і сатану в брилі...

— Синку, він не сатана. Він божевільний був. Він, певно, з горя збожеволів, що татари в полон його родину захопили...

— Батьку, батьку! Ті слуги відганяють корів списками, а корови на них пруть. Ой, німці пістолі підняли!

На узвишші лупонули постріли. Залентували гончаки. Ще страшніше, із смертельним відчаєм заревіли корови.

— От синку, не поталанило нам! Якби ті корови прибігли раніше, трошкитрошки, ми б і турка не віддали, і спокійно б собі від'їхали. Ну та, слава Богу, все одно вважай, що корови нас врятували від погоні. Ці панські похлібники не підуть нікуди, поки вони тіло того парубка не заберуть. Інакше їм родичі його не подарують... Ну, синку, повертаємо на схід.

Омелько тихо цмокнув губами, злегка потяг за узду, і Буланко полетів розмашистою легкою рессю квітучим сонячним лугом. Поруч із

конем біг здоровенний одновухий пес. Він то занурювався в траву шовковисту, то наче виринав з неї, але ходу не притишував.

Шум веремії, стрілянини, одчайдушного ревища та брехоту гончаків відпливав все кудись далі за густе верховіття майже чорних вільх та за сріблясті крони велетенських верб.

Небавом не було нічого дурного, людського, чути. Лише приглушений тупіт копит Буланка по вогкій землі, шерхіт трави від бігу одновухого пса.

Лише десь на дощ кричала іволга у високих вербах.

4. ПОТАЄМНІ СТЕЖКИ

Сухий м'язистий кінь у нестримному чвалі толочив буйні лугові трави. І долина стелилась перед втікачами рівним зеленим килимом. Може і годину вони мчали і все на північ, на північ. Праворуч рівнину обмежували пагорби, порослі чагарниками. Ліворуч тонкою іскристою линвою зміївся ручай під затінком височенних дерев. У їх незмірному верховітті шепотів вітер та стогнали дикі голуби, та ще виспівувала, мов на срібній сопілці, свою пісню потаємна іволга.

За весь час утечі і малий нічого не питав, і Омелько нічого не говорив. Пес Бубка теж, як у змові мовчання, поспішав за ними без жодного гавкоту чи гарчання.

І от, коли минула й друга година невпинної втечі, Омелько притримав навальний біг свого коника-пробіяки.

— Татари кажуть: "Коня втратиш — голову втратиш!" Стишив хід коня і перевів його на широкий крок. І коли вони ще трохи просунулись на північ і сонце стало ополудні, то побачили — долина кінчається. І там оно піднімається щільна купа велетенських сріблястих верб. А далі починались невисокі, але круті груди.

Ось і долина скінчилась, і вони прибули до витoku ручаю. Омелько спішився, зсадовив малого на землю.

Бубка закрутився коло них, метеляв хвостом, зазирає у вічі.

— Потерпи, собацюро! — Посміхнувся Омелько і наче лицем просвітлішав. — Мені теж у животі смокче...

Підвів коня у блакитний прозорий затінок. Зняв усю поклажу, розсідлав. — Поводи, поводи його, прогуляй! Спочатку на сонці, а як обсохне — у затінку. Та далеко не відходь — щоб я вас бачив. Як добре вичахне — напій. Самопал Омелько оглянув найперше.

— А бодай тобі добра не було! Похлібники, падло панське! — Вилаявся, обмацуючи нотовий курок. Куля (ота єдина!), яка наздогнала козака і ледь із сідла не вибила, вдарила у ствол біля курка і курок зачепила. Курок розплющило. Тепер без кузні і без лещат не полагодити цей справний німецький мушкет.

Малий вигулював спітнілого коня, а Омелько розпакував суму. Лишилось ще добре пшона. Торбинка пшеничного борошна. Кілька шматочків старого темно-жовтого сала, з десяток тараньок, добрий капшук дрібної солі. Кілька грудок кам'яної солі в ганчірці. Окрушини сухого хліба-загреби, скоріше вже сухарів.

— Ану підведи мені Буланка! — Покликав Омелько. Наказав повернути коника і з цього боку, і з того боку, а тоді приклав долоню до пахвини коневі.

— Поводи ще трохи!

Не відстібуючи з пояса ні лука, ні сагайдака зі стрілами, козак зачерпнув із одного з чотирьох пульсуючих джерел кришталево чистої, крижаної води.

Закасавши рукава каптана і сорочки, Омелько добре вимив руки, видер шматом полотняного рушника.

Всипав у казанок кілька добрих жмень ледь-ледь жовтавого пшеничного борошна. Круто посолив.

Проказав молитву, та й почав вимішувати тісто.

— Напій коня, де ручай у траві протікає. Там вода тепліша. Як нап'ється, засип у шальку вівса та надягни її добре. Щоб коневі було зручно!

— Загадав роботу хлопчиківі, а сам не відривав очей від тіста.

Коли вимішав круто тісто, що воно вже не липло до рук, то насипав у казанок ще борошна. І заходився щосили своєю грушевою ложкою перетирати тісто з борошном.

Бубка підійшов упритул, вивернув однувуху морду, зазираючи в казанок на козацькі руки.

Малий, напоївши та поставивши Буланка з шалькою у холодку, метнувся до кущів. Там ще з весни, з весняного водогону, поначіплялось різного сухого гілля, стебла бур'янів. Це сміття висохло, вибілилось під пекучим сонцем, аж дзвеніло від сухості.

— Тепер візьми легший заступ і викопай отамо ямку! Пам'ятаєш, як я робив під соснами?.. От і добре!..

Омелько так зосереджено, з такою силою і швидкістю перетирав тісто з борошном, що аж упрів. Та й сам не зчувся, як перетворив добрий буханець тіста на дрібненькі, мов горошини, кульки. Всі ці кульки козак обережно зсипав у неглибоку дерев'яну миску.

Зачерпнув із джерела казанок води і поставив його над ямкою, яку спробував викопати хлопчина.

Заклав у ямку паливо, брязнув по кременю важким кресалом, вибивши цілий сніп жовтих іскор на сірий трут.

І ось дзеркальні боки мідного казанка облизують прозорі язики полум'я. Полум'я піднімається вгору, переростаючи в слабенький блакитний димок. Димок тягнеться по товстеному стовбуру і розчиняється у велетенському верховітті старезного дерева.

Спека над долиною — аж повітря розплавляє, і воно склється біля підніжжя недалеких пагорбів, наче струмені води.

Коли в казанку завирував, зашумів, забризкав окріп, Омелько одним легким порухом всипав туди всю гору борошняних кульок.

Швидко підкинув під казанок сухого бадилля. Вогонь, наче розмірковуючи, поволі поповз по новому паливу, а тоді враз вибухнув білим димом і високими пасмами полум'я.

Малий і козак ламали патички і все підкладали під казанок у ямку, щоб жар не слабшав, щоб окріп не переставав вигравати.

Ось випірнула з каламутного варива одна, потім дві кульки, потім ще кілька, і закрутились по колу, і враз нагору піднялись всі борошняні горошини.

— Ось і затірка готова! Будемо обідати! — Тільки козак те проказав, як Бубка піднявся з піску, в якому він собі для прохолоди вигріб яму. Підійшов до людей, приязно махаючи хвостом і трусячи на всі боки піском.

— Ну чортяко, не труси! Іди коня стережи! — Наказав Омелько, і Бубка похмуро пішов до коня.

Омелько зняв казанок із вогню. Повичерпував варене тісто і наклав дерев'яну миску з верхом.

Встали з малим, проникливо прочитали "Отче наш" і сіли розкошувати гарячою затіркою. По черзі брали ложкою тісто з тарелі та ще з казанка гарячої каламутної юшки.

— Бач, синку, як смакує на війні гаряча страва? Пісна затірка, а як смачно. Їв би та їв!

Бубці вони розмочили в ющі великий окраєць загреби і лишили кілька ложок вичахлого тіста. Самі ще роздерли по тарані. Хлопчик дав Бубці шмат ікри, що той аж тертись головою почав об малого, під руку йому мордою пхався.

— Наткався, як павук! — Похвалився малий, погладжуючи себе по череву. Поки Омелько дожував свою тараню і відкрив рота, щоб загадати малому роботу, як той вже скоцюрбився калачиком на теплій траві і вмить заснув. Омелько мовчки махнув рукою і все сам почистив, помив, заховав у перекидні суми. Швидко осідлав коня, повантажив перекидні суми, припасував до сідла сокиру та заступи.

Накрутив повід на товстого сучка і вийшов із затінку на сліпуче сонце. І тільки вдивляючись пильно-пильно, напружуючи з усіх сил очі, Омелько побачив крізь полудневу югу малесенькі крапочки в глибині долини. Зовсім тобі кілька макових зернят. Та зернята ці рухались, то розтягуючись в рядок, то збиваючись у темну плямку.

"Ах ти ж падло панське! — Від люті в очах Омелькові потемніло. — Це ти, чорнобривчику, в жупані дарованім?! Твоє щастя, що оце мені малий трапився. Та я б вас, падлюк, отут би усіх "отделав!", як каже Лютий цар

московський Іван... Та не моя сьогодні карта — час тікати!" Омелько метнувся в захисток, розгріб пісок і поклав на гаряче вугілля все паливо, що лишилось. І, наламавши здоровенну купу зелених гілок, закидав ними вогнище.

Малий від тріскоту ламаних гілок навіть не ворухнувся, Омелько висадив сонного хлопчика в сідло і повів коня ліворуч за купу верб до найближчого пагорба.

Він примітив ще здалеку улоговинку від дощової води — по ній можна підняти́сь межи терновими кущами. Малий і в сідлі продовжував спати. І Омелько його не будив. Тільки притримував, щоб малий не перекинувся з коня. Час від часу козак обертався назад і дивився, як наближаються крапквершники. І ще дивився на купу старезних верб — а чи пішов уже дим від свіжої зелені?

Дим заклубочився над верховіттям у ту мить, коли Буланко, із великим зусиллям подолавши досить крутий схил, заходив у прохід межи тернинами. І зразу ж крапки-вершники на мить застигли, а тоді почали невблаганно наближатись. Все швидше і швидше підкочувались до велетенських верб над витоками ручаю.

Бубка нашорошив вуха, зупинився і почав нюхтати повітря, задерши вгору однувуху морду.

Омелько нахилився і погладив Бубку по чубку. Пес заметеляв хвостом і проскочив уперед по проході межи високими тернинами. Гілки кущів аж вгинались від рясних, але ще зелених ягід.

Перед самісіньким виходом на верх грудя, де кущі особливо зближались, Омелько спинився. Щось мугикнув собі під носа, а тоді один товстий пагін із великим зусиллям притис якомога нижче. І прикрутив його верхівку жмаком трави до кореня супротивного куща. А до однієї

гілочки пагона приладнав стрілу. Та так вправно, що серед листя і не розпізнаєш її.

Навіть якщо хтось і нахилиться, щоб розплутати зав'язку, тільки він торкнеться, пагін випростається і вдарить того стрілою, хто стоятиме на стежці. Якщо пішому — то в обличчя. Якщо вершнику — то в черево, або його коню в морду.

Поки Омелько ладнав на ворогів свій "самостріл", малий спав, сидючи в сідлі, міцно вчепившись в луку сідла. Омелько повів коня далі межі шовковистих трав та безлічі квітів, що буяли по всіх верхах пагорбів, обминаючи густі купи терну, шипшини та глоду.

"Треба йти зараз на північ, тільки на північ! Поки зорі не зійдуть на небі. Тоді й обрахую, чи ще на північ пертись, чи можна вже, нарешті, на схід повертати..." Омелько прискорив крок і майже біг поруч коня.

Далі Омелько пустився бігцем, тягнучи за повід коня. Буланко пішов дрібною риссю. Малий прокинувся у сідлі, але пальці ще міцніше стис на кульбаці.

— Батьку! Чого ви не сідаєте на коня?

— Так треба, — пояснив на бігу малому, розмірюючи кроки, щоб дихання було рівне. — Це я готуюсь до походу.

— Я теж хочу готуватись до походу! Спиніть коня, я побіжу разом з вами. — У цей похід я рушаю сам самісінький. І без коня, і без тебе, і без козаків-братчиків. А хто догляне, тим часом, мого, найкращого в світі, коня, коли я буду в таємнім поході?

— Я догляну, я! Він мене вже майже слухається.

— От бачиш — він тільки мене й тебе слухається. Якщо його чужим людям лишу, то повинен їм всі свої таємниці, як управляти конем, розповісти. А як хтось буде чужий знати мою таємницю, то в мене вже не буде всієї сили, вона пропаде, послабне.

— А от я знаю таємницю! І вона не пропаде. Я такий, що нікому не викажу. Їй Богу, не викажу!

— Синку, синку! Слухай мене добре і запам'ятовуй. Ніколи, ніколи в світі не клянися і не божись тим, що буде! Можна клястися тільки тим, що було, або що ти зробив. Все що буде, то не в нашій силі, якщо того Вседержитель не дасть. Бо на все воля Божа! От у Писанії сказано, що коли наш Спаситель пішов молитись в сад Гетсиманський, бо душа його боліла, то він сказав учням, що вони зневіряться в ньому ще тієї ночі. А святий Петро і сказав йому: "Нехай всі зневіряться у тобі, я не зраджу тебе!" А Ісус сказав йому: "Істинно кажу тобі: цієї ночі ще, перше, ніж заспіває півень, ти тричі від мене відречешся!" А Петро і каже йому: "Навіть якби я мав із тобою вмерти, не відречуся тебе!" І тоді Спаситель взяв із собою Петра і ще двох своїх учнів і молився в Гетсиманському саду. А тоді прийшов зрадник Юда, з вояками, щоб схопити Спасителя. Вояки не знали, хто Христос. Тоді Юда підійшов до Христа і поцілував його. Отак Юда поцілунком видав нашого Спасителя на страсті! І стражники тоді схопили Христа. Учні Христові злякались озброєних стражників і повтікали геть. А Петро ішов оддалік за полоненим Спасителем. І зайшов з усіма в палац юдея Каяхви. І сидів там серед слуг юдейських, щоб побачити, чим все скінчиться. Бо Спасителя нашого юдеї били в лице, плювали і знущались над ним. В той час одна служниця підійшла до Петра і каже: "Ти був з Ісусом." Але Петро перед усіма слугами відрікся: "Не знаю, про що ти таке говориш." Злякався Петро, що його впізнали, і пішов до воріт. Побачила його інша служниця і сказала людям: "Цей був з Ісусом з Назарету." Петро знов відрікся: "Не знаю я цього чоловіка." Потім до Петра ще підійшли приявні при тому у дворі і сказали: "Ти таки справді один із них, бо й твоя вимова тебе виявляє." Тоді Петро став клястися та божитися: "Я не знаю цього чоловіка!" І враз заспівав півень. І Петро згадав те, що Ісус сказав йому: "Раніше, ніж півень заспіває, ти

тричі зречешся мене. "І пішов Петро звідтіля і гірко плакав, що зрікся зі страху Учителя... Бачиш, синку, святий Петро клявся Вчителю бути вірним, а не зміг. Бо тоді так повернулось, що, якби Петро тільки слово сказав, його б замордували. А йому жити хотілось. Бо хто ж гинути хоче?! Тому, синку, ніколи не клянись, не божись: "Я зроблю!". А подумки моли: "Дай мені, Боже, зробити те й те!..." І Бог тобі допоможе, і виведе з біди, із неволі і порятує від наглої смерті!..

Хоч все те Омелько проказував на бігу, а проте дихання в нього було рівне, він навіть не спітнів, хоча був при повному уборі — сагайдак зі стрілами, лук, мушкет і все інше бойове начиння.

У той час, коли Омелько доказав малому притчу про третій крик півня, за їхньою спиною, далеко десь, наче дитина ляснула в долоні один раз. Потім ще три слабих ляпки було.

— Х-хха! Комусь у пику стріла влучила... Та не будемо більше спокушати долю — час тікати!

Омелько пересадив хлопця наперед, легко злетів у сідло.

— Гей, гей!.. — І нахилившись, легенько ляснув Буланка всією долонею по шії.

Буланко з місця пішов чвалом по самому гребеню довгого трав'янистого груду.

— Тримайся синку! Почались наші перегони!

Вірний Омельків кінь Буланко, невтомний, широкогрудий, гнав по високій траві.

З-під його копит бризкали на всі боки коники, розправивши рожеві та зелені прозорі крильця. І їх зносило вітерцем, і вони розсіювались далеко довкола.

Кілька разів з-під самих копит, мов із пращі хто викидав здоровенних зайців.

Не раз і не два із густої трави сторчма злітали розпасені куріпки.

Омелько нахилив голову до малого.

— Ще миль десять проскачемо, а тоді отаборимося. Десь тут, і без зірок, знайдемо наші козацькі стежки.

Та може й п'яти миль не проскакали, як вузьке ребро сугорба ще більше знеслося вгору, і перед ними відкрилось зразу кілька неглибоких долин, порослих деревами.

— Ото як вискочили з вербової долини, зразу відчув, що ось-ось вийдемо на козацькі стежки! Бачиш, оно чотири здоровенні липи? За ними ще може миля на північ і починається луг! А там всякого дерева густо— прегусто. Отам нехай панські посіпаки начуваються!

Буланко наче відчув радість свого хазяїна і помчав, помчав з одного лисого пагорба на інший.

Ось і липи лишились десь праворуч чотирма величезними копицями зелені за густими світлими чагарями.

Поступово сугорби знижувались, вирівнювались, все більше і більше на них кучерявилось зелені. Пішов пологий схил праворуч. Ніби на ньому була широка стежина між деревцями терну, низьких вишеньок, обсипаних рясно кривавими ягодами, кущами дозріваючої, морквяного

кольору, шипшини, високої широколистої ліщини, і далі вже й густі купи молодого чорноклену, липи та в'язів.

І хоч Буланко мчав по траві, а було видно, що це широка справжня стежка.

А Бубка добре відстав і важко скакав, висолопивши довженного рожевого язика. Нараз він хрипко гавконув два рази.

Омелько зразу ж стишив біг коня, а тоді зовсім його спинив. І Буланко затупцював на місці, а тоді застиг, нашорошив вуха.

Тут і зморений Бубка підтягся, важко дихаючи, аж йому здухвини западали.

Омелько, вже із стрілою на тятиві, схилився, напівобернувся до Бубки. — Ну, що ти там чуєш, собацюро?

Чорний пес задер до козака свою скалічену морду і застережливо, але якось не злісно гавконув.

— Тримайся міцно! Пригнись, щоб не завадив мені!

Омелько пустив вірного Буланка тихою ходою. Може кроків зо двісті протопав кінь трав'янистим звивистим просадом. Тут Буланко заіржав. І йому десь попереду, за зворотом, за кущами ліщини, відповіли слабим, переривчастим іржанням, яке в кінці наче захлинулось.

Омелько легко і плавно підняв рукометь лука і почав напинати тятиву. Коня він ледь-ледь під боки торкнув носакми, просто одночасно з обох боків зачепив, торкнув по шкірі.

Слухняний кінь пішов дрібними, дрібними тихими кроками. Не іржав.

Малий не дихав і пильно вдивлявся в зелений морок попереду.

Ось крутий зворот стежки. Кінчається тінь. І на яскравому сонці межі світлих кущів ліщини тьопає кінь половий. Голову опустив і порваний повід волочився по землі, чіпляючись за пагони зілля. Кульбака на коні скособочилась на правий бік, і з неї стирчало дві стріли, а в перекидних сумах стриміло аж три стріли.

— Степанів Лиско! Не дався людоловам! Бачиш, синку, що то значить — боже сотворіння — кінь?! Разів три, не більше, тут Степан бував! А Лиско зразу знайшов стежку. Але не в цім диво. Диво в тім, що Лиско знайшов сюди шлях із того місця, в яким ми ніколи до цього разу із Степаном не бували!.. Вірний Степанів кінь Лиско ледь плуганився, ледь переставляючи копита. Навіть не змахував хвостом. Хоча мушва висіла над ним чорною хмарою.

Омелько опустив зброю і, не дивлячись, стрілу закинув до сагайдака, а лук у налуччя.

Підігнав Буланка в кілька стрибків до охлялого коня. Омелько зістрибнув у траву і кинув малому повід. Приказуючи: "Лиско, Лиско..." та погладжуючи замордованого коня, вийняв вудила з його запалених, загноєних і закривавлених губ.

Розстібнув підпругу, зняв сідло і перемітні суми зі стримлячими в них стрілами.

— Синку! Ось дивися — три стріли вдарили в суму. А Кринка, земля йому пухом, спакував у неї торбинки з порохом. Якби хоч одна стріла об щось залізне черкнула і висікла іскру — то весь порох вибухнув би! Од славного Лиска хіба що копита лишились би... От що могло би бути! Та на все Божа воля. Тепер треба швидко десь тут джерельце знайти. Я тут одне пам'ятаю на цій стежці... Ти подивися тільки, що в нього з язиком, яснами і губами. Це він із сталевими вудилами намагався напастися. Все

собі розтер, розбив, повередив... Он які виразки! Бідна скотина. Скільки кінь через людину мук зазнає, що й не сказати... Ану, синку, подай Буланка ближче, зараз ми на нього повантажимо Степанові торби і підемо шукати воду...

Вони повели коней — Омелько знесилоного Лиска, а хлопчик навантаженого аж чотирма перекидними сумами Буланка вглиб молодого лісу, праворуч від потаємної стежки вниз пологим схилом.

Чим далі по схилу, тим дерева ставали вищими. Не пройшли вони й трьохсот кроків, як почулося дзюркотіння води. Обминули в блакитному затінку кілька старезних чорностовбурних яворів. І ступили на осяйне сонце. Навпроти них трав'янистий смарагдовий схил обривався кам'яною стіною. З неї в кількох місцях тугими цівками була вода. Нижче брил вода збиралась ніби у великій баюрі і звідтіля витікала вузьким ручаєм у оточенні рідкого очерету та високої осоки. По довжині може на постріл із лука. І зразу зникав без усякого сліду.

— Синку, стій! Он бачиш сліди на мулові? Сюди приходять і дикі кози, і дикі голуби прилітають. Якщо ми підемо туди з кіньми і собакою — і сліди свої лишимо, і своїм запахом все навколо забруднимо. І звірі не прийдуть. І ми лишимося без дичини. Тому підемо отуди вниз, де ручай протікає, там і самі нап'ємося, і коней напоїмо, і з собою води візьмемо. Затагануємо отамо, на узвишші — під тими соснами. Там місце зручне: що там за кущами — не видно знизу. А звідти, з верха — добре видно.

Коли вони спускались зеленою долиною, у них із-під ніг вилітали цілі зграї зелених рожевокрилих коників.

Напоїли коней. А тоді Омелько лишив в улоговині малого з Бубкою при замордованому Лискові, а сам відвіз нагору всю поклажу і відніс Степанове сідло.

Тоді спустився з Буланком назад до джерела і заходився коло бідного Лиска. Кінь покійно зносив дії козака, лише здригався усією світлою шкірою. Коли ж почав двома гострими паличками, бо пальцями не міг залізти в рани, витягати черву, то кінь тільки дрібно тремтів — і аж наче хрипів. Ран було чимало: і на спині, і на крупі, і на грудях, і на задніх ногах. Все від стріл. Та, слава Богу, ніде жодне вістря не застряло. Але мухи встигли обсипати яйцями рани, і тепер у гною і сукровиці камешилась жовта черва. — Синку, поки я отут черву колупатиму, ти збігай на гору і, скільки можеш, шишок назбирай. Справа дуже пильна і нагальна. Поспішай!

— Ага! — Кивнув малий і чимдуж побіг під сосни. Пес Бубка пострибав за ним...

Коли хлопчик приніс ще один казанок, повний шишок, і висипав його на велику купу, на верх із кіньми піднявся козак.

— Молодець! Здогадався в казанок збирати шишки. Тільки іншим разом питай дозволу, якщо хочеш суми розв'язати.

Омелько поставив коней у затінку товстенної розлогої сосни.

Схопив замашну сокиру і з кількох ударів відтяв засохлий товстий сук. Розколов на скіпки і заходився викопувати ямку для вогнища.

Лиско знесилено куняв, опустивши голову. А Буланко приступив до нього впритул і хльоскав хвостом, відганяючи мушву і від себе і від хворого товариша.

— Принеси води.

Поки малий скотився униз до води і приніс повен казанок кришталевої води, Омелько вже розпалив шишки в земляній пічурці. Поставив казанок і наказав малому підкидати шишки, щоб вогонь не

слабішав ні на мить, а сам взяв заступа і зник за чагарями, що малий і спитати не встиг.

Бубка погрібся, погрібся та й умошився в ямку, розкинувши лабети і заплющивши очі. Пес спав, але час від часу уві сні подригував лапами. Щось йому снилось.

Малий все підкладав і підкладав шишки, і майже невидиме полум'я лизало блискучі золоті боки казана. Тільки жар обпікав лице і руки.

На самім дні казана почали народжуватись маленькі бульбашки повітря, потім вони почали відриватись від міді і злітати вгору, лопатись, і тоді над поверхнею закрутилась тонкою цівкою пара. Пара здіймалась угору все сильніше. Ось вода завирувала, почала бити ключем. Окріп виплескувався через вінця блискучого мідного казанка.

Тільки малий подумав: "А для чого було варити воду, якщо немає чого варити?", як з кущів вийшов козак. Ішов він без шапки, шапку притисши до грудей.

— Тримай шапку! — Омелько прихилив заступ до сосни і витяг із суми дерев'яну таріль. Обережно висипав із шапки на неї якісь вогкі бульбуваті корені, завбільшки з голубині яйця.

— Що воно таке? Я такого зроду не бачив!

— Бо тобі ніхто не показував — ти й не бачив. Це найкращі ліки від знесилення. Це справді золота рослина — "любка". Люди які тільки гроші не платять за ліки заморські, а вона, "любка", під ногами. Тільки треба знати, як її приготувати. Я цьому од бусурменів навчився. Там, де я в лісах виріс, там "любку" дівчата у ворожбі вживали. Ну, щоб причарувати якомсь парубка. Так її й зовуть у нас: "Люби мене, не покинь". Але то діло таке — кому ворожба помагає, а кому й хресний хід не допоможе. А от зовсім кволішому чоловікові ці бульбочки сили додадуть... Бачиш — вони

вже чисті, помиті. Тепер ми їх беремо — насилюємо, як намисто, голкою на нитку. І тримаємо в окропі, поки не прочитаємо "Отче наш" три рази. В окріп їх треба занурити, щоб вони не гірчили, і не пліснявіли, і добре сохли. А сушені бульбочки вже розмелюють і роблять або з молоком, або з водою бовтанку. От і бусурмени, що сидять за морем по Кубані, чи в нас отут межі Бугом і Дністром, вони перед важким походом завжди запасаются "любкою", тільки по-їхньому буде "салеп". Отаких п'яти бульбочок на цілий день здоровому вояку вистачить, щоб сили не втратив.

— А воно смачне?

— Та ніяке... Як от ріпа варена. Куштував?

— Ні.

— Ну, ну... тоді, як глей на вишні...

— О! Так глей же смачний.

— Ну воно таке, як розмочений глей після дощу... Ось дивися: вже готові стали ніби отой глей — прозорі і золотаві. Тепер витягнемо і повісимо в затінку — нехай вичахають. Тоді наскребу на тацю і дам Лискові... А ти візьми Буланка і відведи отуди, до другої сосни, засип у шальку вівса і нехай їсть. Він добре напився, і тепер можна й погодувати. Це тому, щоб Лиско не хвилювався, що йому не дають. А я зараз піду в долину і перетру отам на каменях трохи вівса. І зваримо кашу Лискові. І Бубці буде каша. Собака теж добре змучився. Щоб ти знав, вівсяна каша собакам дуже корисна. Я коли ото у пана коні випасав, то сам бачив, як його псар хворих чи змучених гончаків вівсянкою вигодовував.

— Батьку, то ви були панським пахолком?

— Я нічийм пахолком не був. Я жив у його садибі...

— Як так жили?..

— Коли варитимемо кашу, я тобі все розповім. А зараз нагодуй коня. А ти, Бубка, наш мудрий собако, ти мені стережи Лиска.

Омелько вилив з казана воду, взяв торбинку з вівсом і спустився вниз у долину до купи каменів.

Насипав на один, рівненький, мов стіл, здоровенний камінь вівса і зачав розтирати невеликим пласким уламком. Добре розтерши зерна, зразу ж на цьому камені і провіяв від остюків.

Коли ж пішов ще далі вниз із казанком до води, то побачив, що з-за пагорба, одна за одною, приземлились невеликою зграйкою куріпки. І розбрелися в густій траві ловити коників. Омелько почекав, чи ще не прилетить хоч одна птаха, а тоді швидко, вздовж ручаю, низько-низько зігнувшись і, ступаючи нечутно, але швидко, поспішив до колдобини під червоною кам'яною стіною.

Дві стріли тримав у зубах, третю наклав на тятиву. Коли до птахів Омелькові лишилось півсотні кроків, птахи помітили його.

Знялись із сухим тріскотом, швидко-швидко б'ючи крилами. Злетіли круто вгору, мов їх хто метнув із пращі. Над усією долиною пронизливо залунав їхній крик тривоги: "ріп-ріп-ріп!" Омелько одна за одною, блискавично, метнув свої три стріли.

І стріли наздогнали птахів. Всі три птахи впали на крутому зеленому схилі вгорі над кам'яною червоною стіною.

Омелько не поліз за здобиччю, а зсипав назад до торби потертий овес, забрав казанок із водою і піднявся вгору, до сосон.

— Синку! Піди та забери куріпок на схилі, над джерелами. Думав, що на водопої візьму пару голубів, та бач, вполював куріпок. Буде вечеря... Та, гляди, обережно. Не послизнився: внизу гостре каміння — і колдобина глибока. Малий таки не втримався на крутім схилі на соковитій траві. Послизнувся і покотився вниз. На щастя, не на гостре каміння і не в колдобину.

Але єдиний цілий рукав сорочки подер об кам'яну стіну.

— Злякався? — Запитав Омелько, не піднімаючи голови, бо зосереджено вирубував сокирою копістку із товстої соснової сухої гілляки.

— Ага! Злякався, що куріпки впадуть у колдобину. А як їх звідтіля витягти? — Радісно признався малий, простягаючи Омелькові три стріли з прилиплим до них сірими пір'їнами. В другій руці він міцно тримав важких жирних куріпок, що його аж хилило набік.

— Нічого! Все гаразд, синку. Бери ось копістку і перемішуй кашу. Бо вівсяна каша швидко пригорає. Та дивися — не забувай шишки підкладати і ось ці смолисті тріски. А я випатраю куріпок... Та й жирнючі! От де на покинутих ланах порозпасалися.

Омелько невловимим рухом гострого ножа розтяв куріпок між лапами, надрізав горло під дзьобом. Тоді встромив два пальці в черево, одним сильним ривком видер усі нутрощі. Уважно їх оглянув, чи нема глистюків, а тоді обережно відділив жовчні міхурці. І вже після того кинув Бубці.

Поки варився третій овес, Омелько сипонув у середину випатраних куріпок солі і поклав біля хлопчика, накривши згори свіжою гілкою ліщини.

— Дивися, щоб мухи не обсипали червою. Ось гілочка, відганяй...

— А ви, батьку, хіба куди йдете?

— Та піду подивлюсь у долині. Наче мені привиділось гніздо печериць. Омелько зняв порожню шальку з Буланка, запхав у неї дві глиняні баклаги, натяг її собі на ліве плече і поспішив униз до вогкої улоговини. Він повернувся, коли вже сонце спустилось над дубовим гаєм, що чорнів за другою долиною від цього узвишшя. В обох руках ніс запітнілі баклаги з джерельною водою, а за плечем метелялась роздута шалька, і з неї стирчало мокре лопухове листя.

— Сьогодні зготуємо хитру страву. Коли я ото вздовж сарацинського берега плавав на купецькій шебеці, то було у нас двоє черкесів— моряків. Вони брали забитого птаха і занурювали в окріп. Все пір'я і пух змокали наскрізь. А тоді в земляну пічурку. Згори накидали жару і засипали гарячим піском. Птах там запікається. Витягають його із вогнища — все пір'я спеклося, як добра кора стало. Можна як по спеченій хлібній шкоринці постукати пальцем. Розламуєш — а там така смакота, такий дух... Але ми з тобою ще хитріше зробимо. Як ото французи — напхають курку чорними земляними грибами. Їх, щоб знайти, треба часом і на три заступи розколупати землю. От! Я, по правді кажучи, не їв такої курки. Бо ті чорні гриби такі дорогі, що їх тільки їхні володарі можуть їсти. От! А ми з тобою візьмемо наших печериць і напхаємо наших куріпок і спечемо...

І отако говорячи, Омелько витягав із шальки дрібнесенькі, мов тернини, печерички і закладав їх у випатраних птахів.

— Ой, як вони гарно пахнуть! Як німецька цукерка. Мені один раз дід з ярмарку одну цукерку привіз.

— Авжеж! Ця печериця так повинна пахнути. Якщо гриб точнісінько такий, як оці, а такого запаху нема — не бери!

Та більше грибів лишилось. І тоді Омелько посипав їх сіллю, загорнув у лопухове здоровенне листя і зав'язав хрест-навхрест смугою кори, зідраною із горіхового пагона.

Омелько виклав густу кашу на тарелю, кілька великих кавалків на лопухові листи.

— На таці Лискові, на листку — Бубці. Пильнуй, щоб добре вичахло!

Омелько вилив у казан обидві баклаги і заходився швидко підкидати паливо.

— Вчися, синку. Поки не посутеніло, вогонь здалеку не світить, а дим із доброго палива, сухого, майже прозорий — теж здалеку не видно.

Як вода завирувала, козак занурив по черзі куріпок і зачекав, коли їхнє пір'я просякне окропом і туго обліпить темною одежиною пташині тушки.

Розгріб заступом жар. Вирівняв розпечений пісок у ямці і вмостив туди загорнутих у лопухи куріпок і лопухову перев'язану паку із молоденькими печеричками. Швидко і гарливо загорнув все жаром, а тоді рівненько все засипав розпеченим піском.

Крізь пісок тонесенько, ниточками, пробивався сивий гіркий димок — Тепер воно вже само печеться. А поки ще видно, підемо до ручаю та ще раз напоїмо коней. Бо час вже нагодувати Лиска. Бубка, ану ходи з нами! І вони всі спустились до води.

Вже в наступаючих сутінках Омелько нагодував Лиска розвареним, як тісто, вівсом і наскобленими бульбами "любки". Бубка наминав з лопухового листа кашу, аж давився.

— Ну чого ти давишся? Та ніякий лях і ніякий татарин тут не забере!
— Проказував з докором до собаки Омелько.

Бубка на його слова переставав глитати кашу, піднімав замурзану у вівсянку пащеку, вдячно метеляв хвостом і знов починав наминати вівсянку. Омелько прихилився спиною до нагрітої за день правічної сосни і з насолодою вдихав запах розпавленої живиці.

Малий, побачивши, що козак принохується, і собі почав тягти носом повітря. І враз обернувся до "батька".

— І ще щось так гарно пахне із кущів! Звідтіля, зі схилу...

— Молодець! З тебе будуть люди... Це приходить ніч, і "любка" розкривав свої чародійські квіти... Ой, якби оце мені кобзу мальовану та жіночку молодую, то заспівав би, заграв би, щоб не було нікому ніякого лиха... Козак замовк, заплющив очі. І було незрозуміло, чи заснув він набіжним сном, чи прислухається до нічних звуків, що починали линути з долини і пагорбів, чи просто замріявся із заплющеними очима.

Не знати, скільки б часу він сидів непорушно, схрестивши пошевському ноги, і слухав би оті нічні таємничі звуки, якби тут не підійшов Бубка до земляної печі та не почав обережно гребти гарячий пісок.

— Ну, якщо Бубка гребеться, час вечеряти.

Омелько розгріб розпечений пісок і попів і витяг трьох куріпок у твердій корі із обгорілого лопухового листа і спеченого до вуглистої кори пір'я.

— Поки не вичахне — собаці не давай! Щоб нюху не втратив. У тому м'ясі, що даси Бубці, щоб не було жодної кісточки. Собака зголоднів, поспішатиме і може вдавитись кісткою. Тонких кісточок взагалі не можна давати собаці. — А в нас, коли лишались кістки від курки, наші баба

давали собаці. — Синку! То прості сільські собаки. А в тебе справжній пастирський пес. І не давай йому печериць. Я не знаю, чи не зашкодять вони собаці. Їй Богу, не пам'ятаю, чи давали сарацини своїм собакам пустельні запечені печериці. Коли Омелько, обпікаючи пальці, розламав вугільну шкаралупу куріпки і виклав м'ясо із печеними печерицями на дерев'яну таріль, весь простір під віковими соснами межи щільним колом кущів заповнився таким густим запахом печеної дичини і лугових печериць, що не стало чути ні аромату "любки", ні живиці, ні запаху солодкого кінського поту, ні гострого собачого духу. З-під найтовщих нижніх гілок сосни на них яскравим ліхтарем визирав сліпучий щербатий місяць. І зорі висипали на ще не вповні синім, а, швидше, блакитно-сірім небосхилі.

Бубка, вивертаючи морду то так, то так, стиха повискував і, по черзі, то правою передньою, то лівою лапою торкався хлопчика.

Омелько не сварив собаку. Він з насолодою, аж примруживши очі від задоволення, жував стегенце.

Хлопчик відірвав два шматочки білого м'яса. Один, хоч і гарячий, сразу кинув собі в рота, а другий тримав, поки не вичахне.

Бубка миттю заковтав свій шматочок і розлігся перед хлопчиком, поклавши йому морду на коліна.

Омелько і хлопчик мовчки, зосереджено обсмоктали всі кісточки першої куріпки, заїли дрібненькими печеними печерицями. Розламуючи другу куріпку, Омелько сказав:

— Отож тепер слухай і запам'ятовуй. Тільки ти один, більше ніхто, знатимеш про мене правду. Я тобі розповім про своє життя. І хто я, і звідки я. І як я героїв, і як дурниці робив... Отож, щоб ти знав: ні батька, ні матері в мене не було. Мене в малиновім кущі заскочили гончаки одного пана. Я був слабенький, упав і лежав, тому пси мене не порвали. І

я лишився живий. У той час повз ліс великим шляхом ішла одна жінка. Ішла вона на прощу до Києва. Мене й віддали їй, бо вона була перша із жінок, кого зустріли мисливці. Я не знаю, скільки мені тоді було рочків. Може три, може чотири. Набагато був менший за тебе...

— Батьку, а чого ви у лісі були?

— Як чого? Та від татар утікав... Ти он до колодязю заліз, у землю сховався... А я в малиновім кущі спасався... Взяла мене та жінка. Звали її Варварою. Вважай, що була вона мені так би, як матір. От вона і привела мене із собою до маєтку мого пана. Лишилась вона у пана якийсь час, може на рік, а може й більше... Вона помагала куховарити і вишивала сорочки та рушники. Поки я не втік із панського маєтку, то не бачив, щоб хто краще неї вишивав сорочки. Сяде на сонечку і починає так спроквола колупати голкою. Але не встигнеш і озирнутись — а вже на білім полотні червоний візерунок вогнем палає. Її вмінню, певно, заздрили, бо мене називали Варчиним байстрюком. Бо коли вона все ж пішла на прощу до Києва і сказала, що скоро повернеться, ніхто мене більше жодного разу не назвав байстрюком. Як "матінка Варвара" пішла і не повернулась, приставили мене до діла, щоб я дарма панського хліба не їв. Спочатку ми пасли гусей на леваді коло ручаю. Я і ще двоє хлопчаків, ну може, трохи старших за мене. Ні кращим, ні гіршим я не був від них. Тільки на відміну від них, я весь час хотів їсти. Це помітив старенький пастух-воляр і сказав мені: "Дитино моя! Ти не надійся і не чекай, що тебе нагодують. У людей свої клопоти, яке їм діло до тебе? Бо ти нічийний. Ти, дитино моя, сам себе забезпечуй, щоб голодним не бути. Ти дивися, що їсть скотина і чистий птах, шукай його і вживай..." Так я і робив потім. Я всякі трави і коріння перепробував, ледь не сконав від дурману. Та вже не був ніколи голодний від снігу до снігу. Взимку було гірше, але теж навчився себе нагодувати... Мій пан був православний і тримався старосвітських звичок. Він, як ото пани-ляхи у своїх лісах, дерева ні на поташ, ні на вугілля не переводив, на продаж не рубав. Як що й продавав, то це коней, мед і віск, що його бортники в лісі збирали. Та й не сам пан продавав, а його управитель. Ото вже було падло! Але про нього я тобі потім розповім. Як я підріс, поставили мене з челядинськими хлопцями пасти свиней.

Свиней у нашого пана достобіса було. Ми їх ганяли через піщані пагорби до гаю дубового. Там з одного боку коло гаю ще й підлісок виріс, кажуть, після пожежі. Усякої ягоди сила силенна там була. Ще й зарості ліщини, та такої рясної і врожайної, просто диво. А з другого боку болітце серед піщаних пагорбів. Як приженемо туди свиней, свині зразу розбігаються, хто куди. Одні жолуді під дубами шукати, інші в лісок ягоду оббирати, а ще й попруться у болото вилежуватись, у багнюці. Хоч нас і троє, але ж свиней у пана було достобіса. І кнурі, і свині, і підсвинки, поросят, як гороху. Бігаємо ми, бігаємо, все їх до купи підганяємо, щоб далі в пущу не поперлись та там і не пропали... Тут таких лісів нема. А в пущі було повно велетенських дубів. Їм було по тисячі років, старі люди казали. І звіра там усякого — і красного: олені, лосі, зубри, кози. І хижого звіра було скільки хочеш: ведмеді, вовки, рисі. Через ту біганину за свинями не було часу, щоб ягодою досхочу поласувати, чи грибів спекти, чи карасів у болоті в корзину натоптати. Так нас ті свині і підсвинки замордують, так ми за ними набігаємося, що, бувало, попадаємо на землю і плачемо. Та раз я таке побачив: одне порося залізло в ямку, не глибоку, але само вилізти не може. Поборсалось, поборсалось і як заверещить. Тут я бачу: свині підняли голови від землі, прислухаються. А тоді з усіх боків — і від лужка, і від болота, і з чагарів побігли до ямки. А порося все репетує. Позбігалось все свинство — і мале, і велике. Я витяг порося. Вмить все свинство заспокоїлось і розійшлося зразу по всіх усядах. І тут я скумекав: треба те голосисте порося спіймати і шмагати лозиною, щоб воно верещало. І тоді всі свині позбігаються... Так я і зробив за якийсь час, коли свині розбіглися на всі боки. Виламав я ліщиновий пагін. Підкрався до того "співучого" поросяти і схопив його. Потім я інших поросят пробував лупцювати лозиною, але в жодного не було такого голосного верещання. Почав я шмагати наше голосисте порося, а воно як зарепетує! Я шмагаю, а воно репетує. Зразу почали збігатись дорослі свині. Обступили мене, розлючено рохкають. Моїм товаришам до мене і не підійти. Вони щось кричать мені, але я не чую — от який рейвах знявся!... Коли тут, на моє щастя, іде дідусь-воляр. Побачив він таку веремію, і кричить мені щось. Я не чую. Тоді він мені на мигах показує: "Покинь порося! Тікай!" Я так і зробив. Підбігаю до нього. Він і каже: "Молодець, сам докумекав! Та довго не мордуй порося, бо свині, хоч

вони й свині, а за своє дитя вас загризуть..." Отоді я вперше зрозумів, що я до чогось власною головою можу докумекати. І ще я зрозумів, що треба старших не тільки слухатись, але і вчитись у них... Ну, потім, поки пас свиней із хлопцями, я завжди тримав при собі те голосисте поросся. Я його злегка періщу лозиною, але поросся "співає" так, ніби я його життя позбавляю. Чим воно голосніше репетує, тим більше після цього я його пригощаю — чи окрушиною хліба, чи ягодою, чи морквиною, чи грушками падалками. Я його так навчив, що тільки дам понюхати грушку і торкнусь лозиною до спини, воно вищить, як недорізане. Он яке було розумне поросся — знало, що мені від нього потрібно. А ще кажуть — дурний, як свиня! А бач, і серед свиней є розумні. Серед всякої тварі є розумні і є дурні. Потім мене той дідусь-воляр взяв помічником. Ми випасали волів на левадах, по берегах річки, у кількох сухих улоговинах. Бо в моєму краї немає ні високих пагорбів, ні глибоких ярів і долин. Там навіть більше половини сільських хат стояли над землею на товстенних дубових палях. Як спекотне літо, то під хату в затінок ховались і собаки, і кури, і свині. А як навесні повінь бувала добра, то від хати до хати на човні в гості їздили... Коли з дідусем випасав волів, то все по берегах, по оболонях. Тут не було ягід і горіхів, зате риба, раки і болотні птахи до моїх рук так і пливли. Дідусь-воляр навчив мене сітки плести і на рибу, і на птахів. Я потихеньку ставив їх у болоті і в ручаях, а в чагарниках сильця на птахів. Для забави лук собі зробив. Невеличкий такий лучок ясеневий. Стрілки очеретяні, а наконечники кістяні. Забавка забавкою, на друге літо так навчився стріляти, що дня не було, щоб ми з дідусем дичини не їли. А як дізнаємось, що панський управитель у сусіднє село подався чи на торжище кудись, то дідусь відпускав мене до лісу. З лісу я й рябчиків приносив. Ото смак! Я собі пищика зробив із заячої кістки. Залізу в ліщину, причаюсь і починаю підсвистувати пищиком. Дивна птаха: як сполохаєш його — злітає з дерева з таким шумом, мов ціла зграя. Як сідає на гілку — ну ніяк не почуєш. Отож я сиджу і підсвистую. І на всі боки роздивляюсь. Щоб не про авити, коли він сяде. Дивишся, дивишся — нема. Знов повертаєш голову в той бік — сидить на гілочці біля самого стовбура і головою крутить, мов курка на сідалі — зазирає: де ж той чужий рябчик, що його викликає? Ось тут його треба негайно бити... А смачний птах! Із усіх лісових птахів мені найсмачніший... Ми з дідусем три

літа випасали старих волів. Як віл підходить до повної старості, тоді ним востаннє навесні орють і відпускають на пашу. І більше віл не працює, а все літо тільки випасається. І якщо воляр добрий і паша хороша, то до осені віл стає гладкий, важений, шерсть на ньому аж блищить, як атласна. Тоді волів збирають у гурти і женуть на продаж. Чи до Литви, чи в Польщу. Я сам, коли служив пану каштеляну, своїми очима бачив на Краківському торжищі тисячі наших волів. Правду кажу: тисячі! Наша воловина соковита, ніжним жиром проросла. Ті краківські різники, хто в наших купців-гуртовиків виторговує дешево наших "абшитованих" волів, потім великі гроші заробляє. Наша воловина у Кракові тоді коштувала на третину дорожче від їхньої телятини... Дідусь-воляр був мовчазний. Всі дивувались, як ми з ним добре живемо. Бо я був, як куниця — ось я є, а ось мене вже нема... Неговіркий був, але вчив мене добре: за три роки ніхто мене з луком не вгледів. Лук і стріли високо в дуплі старої сосни ховав — який туди управитель полізе? У дуплі і берестяний козуб із сільцями і сітками ховав. Старенький показав мені, і як березову кору знімати, і як випарювати, і як тоненьким сосновим корінням шити бересту. Я так старався, так гарливо все припасував, коли потім поставив козуб на воду, то ні краплі води не пройшло... Хто його знає, як би воно далі було, та тільки в кінці третього літа приїхали гуртовики-перекупщики. І дідусь-воляр помандрував із ними у лядські краї. Всі несказанно здивувались: ну куди йому, старому такому, світ за очі мандрувати? Старенький нікому нічого не відповідав, не пояснював. А тільки мені, як вже валка рушала, він підійшов до мене і сказав: "Омельку! Дай тобі, Боже, удачу! Славна ти дитина. Та послухай мене: роби завжди все тихо, стережися всякого галасу. А особливо стережися бабства. Ти їм тільки слово скажи, а вони по всіх кутках таке розкудкудакають... Ну а я далеко помандрую. Тільки мені не до Кракова. Я з Кракова на прощу піду до Матері Божої до Ченстохова. "Я від несподіванки ледь не впав і кажу дідусеві: "Діду!.. Хіба ви католик потаємний?.. То ж католицька Матір Божа! Не наша!" Дідусь— воляр і відказує мені: "Ні, дитино, — не католик. А ікона наша. То католики нашу ікону собі захопили. І вона їм помагає все більше й більше сили набирати. Тому я піду помолюся перед нею, щоб вона наш православний народ згадала і захистила..." Ось яка таємниця мені була відкрита... Так пішов

наш дідусь-воляр з купцями-гуртовиками і назад не повернувся. І ті гуртовики більше не з'являлись, поки я на панському дворі жив. Тому я більше нічого не знаю про мого вчителя. Був, жив старенький воляр — і нема... За три роки, що допомагав старому воляреві, я добре підріс, зміцнів. Всі дивувались, що я харчуюсь із усіма у пана в людській, а сили мені прибувають і прибувають. Не буду ж я їм казати, що я скільки хочу, стільки й наминаю дичини, меду, ягід і риби. І ні разу не попався ні з пир'ячком рябчика, а ні з кісткою чи шкуркою заячою не попався — все добре ховав у землю, чи в дуплах у пущі ховав — хто скаже, чи то куна розкошувала, чи я?.. І взимку я виходив по здобич, хоч у мене ні чобіт, ні кожуха не було. Розмочив собі шматки доброї волячої шкіри, що в дідовім закутку знайшов, та й такі-сякі постели змайстрував. Обмощу ноги сухим мохом, обгорну онучами, що зробив із полотняних ганчірок. Ще треба якось і мороз, і людей обдурить. То я позв'язував кілька заячих шкурок, надяг під сорочку хутром на голе тіло, а тоді вже згори дідову стареньку свитку. Він мені лишив. Мені від заячих шкурок тепло, як ніби у кожусі. А люди все дивуються, який я витривалий. А морози, скажу тобі, синку, за моєї молодості бували просто страшні... Я тієї зими сам один з боліт, озерець та річок приносив риби більше, ніж панські рибалки. А дичину в лісі з лука не бив і сільця і пастки не ставив. Сліди на снігу зразу покажуть, де хто ходив, хто що робив. Я всю зиму, а зі мною і челядь, кожен день їв свіжу рибу... Ага, забув ще тобі сказати — влітку я потаємно, потихеньку в панському лісі бортничав. Бач, у пана була і пасіка влітку в липовім гаю виставлена — не менше сотні. І в лісі було не менше чотирьох десятків бортей. У селі було аж три родини бортників. Ніякої іншої повинності вони не знали від пана, тільки борті пильнувати, мед і віск добувати. Я все потайки та тихцем брав — не тому, що я злодій природжений. Ні! Бо якби я попросив у панських похлібників меду, чи зайчатини, чи юшки з минів, то наді мною б до кінця мого віку реготались би. Знаєш, синку, я таки був чемним хлопцем — і за кисіль з водою, і за гливтяк-загребу, і за обгорілу печену ріпу — я за все дякував старшим. Хоч мені останньому наливали миску, останньому окрушину черствого хліба кидали. Бо я нічий. У мене навіть прізвиська не було. Омелько — та й усе. Бо я тільки один був Омелько. І на панському дворі, і в селі. Ні старого, ні малого більше ніякого Омелька не було... І от я перезимував

свою рибну зиму, і почалась весна. Березовий сік пішов — квартами пив. У річки пішла плітка, повна ікри. Очерет новий витнувся — шпичаками солодкими ласую. Та така дивна весна, важка. То сонце пече, як на Петрівку, то одзимки зі сніговою віхолою прихоплюють ще перед Юром. А тоді зразу після Юра стала благодать — і сонечко світить, і дощик теплий з веселкою висівається. Зелень всяка пішла їстівна. Грибочки перші. А на обмілини з річок, озерець, боліт почали вилазити незліченні раки.

Особливо під захід сонця, як берег угріється. От не повіриш, а поки сонце зайде, у мене оттакений лантух повний раків. Я не пожадливий — принесу на кухню — нехай варять. І мені, ти знаєш, ніхто ні разу "спасибі" не сказав. Брехати не буду — хвалили, дивувались моїй спритності, називали щедрим. Але подякувати — ну, ні в кого язик жодного разу не повернувся... Після Юра, я й кажу, наче Бог змилювався. Я такого теплого, лагідного літа не пам'ятаю. Все вчасно, все коли треба — і туман, і сухмень, і дощ, і сонце. Тієї весни побачив пан, як я коней пораю і без конюхів один вправляюсь. Він наказав управителю дати мені кріпку кобилку карую, довжелезну вузловану ванду і шмат доброї сировиці на постולי. І приставив мене при своїх кобилках. Це була, як рівняти з волами, служба важка. Та я не розгубився. Я ж все навкруги знаю, всі гайки, болота, луки, озерця, ручаї і річечки облазив. Наді мною в людській кепкують, питають, а чи не важко мені отако вдосвіта вставати? Чи не важко води повен жолоб кожного ранку натягувати з криниці? А мені воно ніщо! У мене тепер кобилка, хоч муца, так бахматна. Я тепер куди хочу — вмиль примчу. І сітку закисну в озерце, і сільце на рябчика поставлю. Та потроху мої насмішники замовкли, бо коні в мене вчасно напоєні, нагодовані, вичищені і блищать, як новий гріш. І так мені добре: все, що захочу, — все виходить! Захотів тетерюка вполювати — вполював. Захотілось меду — нову борть знайшов — ніхто, крім мене, не знає... І захотілось мені поласувати печінкою миня. Ой яка то риба — минь! А засмажену з печінкою так просто із язиком проковтнув би. Тоді я вигнав кобилку на оболонь туди, де якраз дві річечки зливаються. Неширокі вони були, але глибокі. І вода там в одному місці завжди була просто крижана. Бо там із кам'яного дна били холодні ключі. Влітку вода там крижана, а от узимку там завжди опарини були. І ніколи, я так

пам'ятаю, крига їх не покривала. А на леваді завжди з другого боку, де вода тепла, панські челядниці прали одяг і полотно відбілювали. Отож пригнав я туди своїх кобилок і пустив на пашу. А сам розібрався і поліз у воду. Вода там крижана і темна, бо глибока, та ще й над нею кущі нависли. Я пірнаю в крижану воду під самим кам'янистим берегом. Бо під каменями є глибокі нори. А в тих норах лежать мини, наче поснулі. Вони, чим тепліше літо, тим кволіші, ну, просто сонні. А восени, особливо під зиму ближче, на гачок ідуть тільки так. От я їх і беру голими руками, витягаю їх із нір і витягаю нагору...

5. МИНИ І ГРИБИ

Хороше було те місце межі двома лісовими річечками. Тут ліс кінчався, і оболонь, широка й рівна, розстигалась може на цілу милю. Понад берегами річечок росли густі кущі верболозу.

Біля злиття річечок завжди камешилось жіноцтво — замочувало та вибілювало полотно. На зручних пласких каменях прало білизну. Галас, сміх, плюскіт води, соковиті удари намочених сорочок об гладесенькі камені. Там сходились і панські челядниці, і сільське бабство. Не треба було і ярмарку чекати, щоб узнати новини. У кого лисиця курку вхопила, чия корова отелилась, кого чоловік побив, чия дівка на чийого парубка козирить, у кого хліб глевкий, а в кого пироги найсмачніші. Тут бабство не дуже дивилось — чи заголені стегна, чи з пазухи цицьки по самі пипки не визирають.

Дядьки, тим пак парубоцтво, сюди не дуже потикались. А що зразу за куртиною кущів молодесенький коняр Омелько випасав панських кобилок, то на те ніхто не звертав уваги.

Того погожого ранку одна молоденька вдовиця по дорозі на панські лісові сіножаті, де мала ворушити й гребти сіно, завернула до каменів. Там якраз панські челядниці стелили вимочені сувої полотна. Її понесло такий гак зробити через дурні сни. Такого їй наснилося, що вона ніколи

не відчувала ані під час залицянь на вечорницях, ні в ті півроку короткого і нудного заміжжя, ані з підстаркуватим полюбовником, що оце навесні собі завела. А тут таке наснилось: ніби пішла вона купатись у лісове озерце. Точнісінько таке малесеньке із піщаними білими бережками, в якому вона вчора ввечері з дівчата ми змивала піт після цілоденної спекути... Ото тільки скинула запаску, сорочку, розв'язала намітку і зайшла у воду, коли щось за нею позаду — "бульк!" Вона обертається — а позаду стоїть чорнявий вусатий парубок. Голісінький. А його задубілий півень йому аж під груди стримить. Ноги в неї обважніли, ніби в них гарячий пісок насипали. І голова солодко наморочиться, все пливе, а погляду не може відвести... Бо... те єство у парубка зовсім не людське і не скотське. Воно, мов велетенський опеньок... І ніби той парубок чорновусий бере її безсилі руки і накладає на своє страшенно гаряче єство: "Не бійся. Це все для тебе. Саме таке, як тобі треба." Парубок відпускає свої долоні з її пальців. А вона починає згинати цей величезний гарячий опеньок і притискає його собі до грудей. Притискає до черева. Опеньок покійно вигинається в її руках, мов гусяча шия. І ось вона, з силою притискаючи, веде його набухлу гарячу верхівку по своєму череву, по шовковистому волосінню. І коли її єство розкривається, і цей гарячий опеньок починає занурюватись в її палаючу плоть, її струшують солодкі нестерпні судоми...

Вдова прокинулась. Серце калатало шалено. Здавалось — ось-ось вискочить через горло. У скронях гуло, в роті пересохло.

Крізь прозорий пухир у віконниці пробивався сірий переддень.

Вдова подивилась на свої руки. Вони були опущені межи ноги і міцно стискали волохатий пружний трикутник. Вдова злякано, ще не знявши руки із свого пишного лона, озирнулась на піч: чи не прокинулась свекруха і чи не бачить вона такого сороміцького діла невістки. Ні. Свекруха міцно спала, повернувшись до невістки сивою потилицею.

Молоденька вдовиця відвела руки від лона і відчула, що вони вологі. "Боже, що це зі мною діється?! А це все тому, що вчора з тими грибами

ледь не замордувалась, поки від піску не вичистила!" Вдова обсмикнула поділ сорочки, обтерла об нього руки, заплющила очі — зразу вставати не хотілось. Тільки закрила очі, зразу ж почало їй знов ввижатись у вигляді здорового рожевого опенька. Ніби він сам собою залазив їй під сорочку, тицькався їй то в напружені пипки, то в пупок, то в лоно. Вона, затамувавши дихання, чекала, коли він почне проникати в неї. І опеньок дійсно розсунув їй стегна і почав поволі й гаряче занурюватись в її єство. Її єство від тієї пружної сили, що заходила в неї, розпалилось до нестерпного жару. І ось вона струснулась від солодкого болю. Її почали тіпати судами, і вона закричала від гострої солодощі...

І від власного крику прокинулась. Віконце вже світилось ранковим сяйвом.

Свекруха злісно засичала з печі:

— Переспала — от і репетуєш. Вставай. Люди вже корови доять.

— Самі подоїте. Мені на сіно загадали...

— І за що мені на старості доля послала таке ледащо?

— То за ваші гріхи — за вашого язика чорного і носа довгого. — Відрізала вдовичка і почала збиратись на панську роботу...

І от вона, зрештою, під прокльони свекрухи та хрюкання голодного поросяти в сажі вийшла з двору...

Та навпростець не пішла на панські покоси, а зробила здоровенний гак і опинилась на каменях.

Довго вона, правда, не затрималась і не розпитувала, чи скоро сільські повернуться з Києва, а з ними і її підстаркуватий полюбовник.

Взнала тільки, що переказували з одним перегонщиком волів — до жнив обіцяв пан воєвода всіх робітників розпустити по домівках.

Це, власне, те, що вона хотіла взнати. Але зразу не пішла. А ще трохи побазікала з молодицями, та й потихеньку стежечкою понад холодною річечкою до лісу. Бо вода завжди в ній була найспекотніше літо холодніша, ніж у сусідній річечці.

І вже вона підходила до лісу, коли побачила на звороті за кущами панського коняра Омелька. Розібравшись наголо, він печерував під урвистим берегом.

Вдова аж здригнулась від побаченого — добре знала, що це місце найхолодніше — скрізь б'ють крижані ключі. А цей парубчак, як циганча, — хоч би йому що.

Ось хлопчина занурився з головою просто під коріння вербового куща. Випірнув і метнув у траву плямистого тугого миня.

Навіть не віддихуючись, знов занурився і ще викинув двох минів, не менших за першого.

"Ну й беручкий хлопець. "— Подумала вдова. Омелько схопився за лозу, зграбно підтягся і вискочив на берег.

Тепер вдова побачила його на весь зріст. Що в нього добрі м'язи, нічого дивного — весь час хлопчина при роботі. А от що в холодній воді його єство не зменшилось, як у всіх, до якогось мізинчика, а стирчало, мов добрий чіп, так це вдову вельми зворушило.

Побачивши вдову, Омелько метнувся за кущі. Але стежка якраз звивалась під кущами. І ще Омелько не встиг вдягти сорочку, як вдова була поруч і приязно посміхаючись, проспівала:

— Омельку! Мої гриби, а твої мині. Згода?

Омелько був заскочений зненацька, то й обернувся до вдови, тримаючи в руках дві силки: на одній три, на другій п'ять минів, навіть забув прикритись. Омелькові спочатку мову відібрало, але коли вдовиця перепитала: — То згода? Чи ти німий? — Стояла і посміхалась — і більше нічого не говорила.

— А-а-а-а... вже згода... — видобув із себе, зрештою. — Я зараз. — І прожогом кинувся за кущ вдягатись.

Забрав Омелько свій полов і погнали кобилок аж до лісу, звідкіля витікала річечка.

Отам на узліссі під старим дубом на старому попелищі розвели вогонь. Омелько вправно і швидко видер з риби нутрощі, але так, щоб не повередити печінку, посолив щедро. Бо в старезній калиті в нього завжди була сіль у ганчірці.

Минів настромив на патики, а патики встромив у землю навскісно до вогню.

Збігав до берега — руки відмити від риб'ячого слизу. І назад до багаття. А вдова там сиділа так, що сорочка їй закасалася, і геть відкрилися тугі білі стегна.

Омелько зиркнув на жіночі розкоші та й перевів погляд на вдовин вузлик. Вдова перехопила його погляд.

— Хочеш грибів скуштувати?

— Ага... як ваша ласка...

— Та чого ти по-панському. Ми люди прості. Кажі мені: "ти".

— Ага... Добре...

Посміхаючись, вдова розв'язала хустку і подала Омелькові горщик з грибами та ще й ложку.

Покуштував один грибок Омелько і аж очі закотили під лоба.

— Оце грибочки. Таких і пан наш не їсть.

І неквапно почав їсти кожен грибочок смакуючи. Вдова підсунулась до нього зовсім упритул.

— Тобі не холодно? Ти вже зігрівся? Там такі крижані ключі б'ють... — А... ага... там... б'ють... — ледь виговорював Омелько з повним ротом. А вдова зовсім до нього притулилась, притислась правою цицькою до лівої руки хлопця.

— Та не штовхайся... — Проказав Омелько, з насолодою облизуючи ложку. Тоді вдова відсунулась і повернулась так до Омелька, щоб він всю її паху бачив.

Омелько зачаровано споглядав розкоші вдовиці і ще повільніше пережовував грибочки.

А вдова ще руками собі циці підперла, що ось, здається, вони у розріз сорочки викотяться. Не дивиться вдова на рибу, хоч риба підгорає.

Хлопчина теж про рибу забув — дивиться в паху вдови і хрумає грибочки.

Не могла довго витримати вдова. Закасала зовсім сорочку, прихопила обома руками Омелька за шию та й потягла на траву Так з горщиком і перекинувся Омелько. Якусь мить він ще тримав горщика і ложку. Але коли вдовичка почала на його штанях очкура розкручувати, то він отямився і покотив горщик подалі по траві і ложку відкинув...

Поки вдова та Омелько любилися, мини майже згоріли... А Омелькова кобилка повизбирувала рештки грибів, що висипались із горщика...

В обід сіли під копицею вдова та її сусідка Марія.

— Ой Маріє, так мені сьогодні добре, так мені добре, аж млосно. Ну, геть як п'яна. — Проспівала вдова і завела руки за голову. І відкинулась на запашне лісове сіно. — Боже, яке воно гарне, оце літо. Квіти як пахнуть. А як тепло. Дивися, коли скосили, а вже сіно готове. І не пересохло, а саме таке, як треба.

Закинула лице вгору, заплющила очі і завмерла. Марія дивилась, дивилась на усмінене лице вдови і подумала:

"Не може вона так радіти від погожого дня, не може. Чого б ото їй радіти, що панське сіно добре посохло? А чи не завела вона собі крутіля? От присягаюсь — знайшла. Ну чого б оце вдові радіти, як би не тее... Свекруха в неї — відьма, зміюка підколодна — всі знають. Гараздів у них ніяких — яке воно там хазяйство вдовине..." І почала Марія говорити вдовиці улесливо і проникливо:

— Ой подруженько моя, бачу я, що тобі, моїй бідній сиротиночці, сонечко посміхнулось... Ну хто ж він? З якого села? Парубок чи вдівець?

Вдова розкліпила повіки, сіла і вибаннячилась на Марію.

— А як ти взнала?!

— Ой подружко моя дорогенька! Ти ж увесь час марна ходила. Я знаю, як тобі несолодко живеться. І свекруха в тебе справжня відьма. Всі знають. У вас і садиба стара — все валиться, і поле ваше пісне... А тут ти раптом сяєш, як пишна рожа... Значить, тобі щастя усміхнулось... А яке може бути щастя в наших молодих роках... Звичайно, щоб нас сильно кохали...

Мовчала, мовчала вдова, а Марія все їй в обличчя зазирає, по руці гладить, різні жалісливі слова підбурливі проказує.

Зрештою, не витримала вдова і все Марії виклала. І про сні сороміцькі, і про перелюб з Омельком. Ще й про смажені гриби, як їх Омелькова кобила доїла, та як найсмачніші мини на вугілля перегоріли.

Марія все те слухала (слину ковтаючи), аж по сіні йорзала, головою хитала, очі вирячала та все приказувала: "Ой не може бути! Ой не може бути!" Від вдовиних сороміцьких оповідок роз'ятрилась Марія в заздрості: "Бач, вдова, ніщо вбоге, а як розкошує в перелюбі. А я?.. То десь піде нап'ється, то пан його кудись на лови забере. А оце, відколи ярину посіяли, десь там воєводі, бачте, сіни рубав. Ой же доленько моя, нещасливая. Та хіба може заміжня жінка собі завести любовника? Зразу, ну зразу ж визнають..." Після перепочинку знов взялися жінки перегортати свіже сіно.

А вдова, все щасливо посміхалась. А Марія насупилась, бо почала думати, а чи не прибрехала їй вдовиця? Бо була Марія не так хтива, як заздрісна і цікава до чужих таємниць і грішків.

І не стільки вірила, коли когось слухала, як починала зразу ж підозрювати тих, хто їй щось оповідав, а чи не дурять її.

Отож після розмови під копицею Марію запекла заздрість і роз'ятрила підозра, що вона вирішила сама все перевірити, сама піти до лісу і зустрітись із пастушком...

Пішла вона до лісу по ягоди, саме туди, де Омелько випасав кобилок. Гарне те місце — і дуби віковічні, і великі галявини горбисті — якраз такі, щоб лошата грали і виростали міцними. А ще й молоднячок сосновий острівцями з усіляким буйним підростком. І скрізь — ягід, ягід. Наче в когось розірвались коралові пацьорки, і все навколо засипало червоними намистинами. Підкасала Марія поділ сорочки та й схилилась над ягідним розсипом.

Вибирає соковиту ягоду — одну в козуб, другу в рота.

І все потихеньку з-під намітки зиркає на горбисту галявину, де Омелько випасає панський косяк.

Сонце пражить з усіх сил. Від лісового зілля, від квітів, від молодії хвої та розплавлених патьоків живиці густий дух іде, аж голова паморочиться. Повітря густе, парке. Наче перед дощем.

І справді — не знати звідкіля насунулись хмари. Стало чорно навколо, і враз ливнув дощ. Бив густими тугими струменями, наче не з неба, а з лопатей водяного млина.

Ну, а якщо жінка задумала поблудити, то їй і злива допоможе.

Як уперішив дощ, то Марія кинулась під того дуба, куди Омелько зі своїми кіньми приткнувся.

Омелькові добре — його тільки перші краплі оббризкали — він вже й під дуба сховався, кобилку під узду тримає.

Поки Марія перебігла через цю горбисту галявину — вимокла наскрізь. Отож прискочила Марія до того дуба, під якого вже Омелько сховався. Тільки стала вона під того дуба — почав набіжний дощ утихати. Далі і сонечко крізь струмені проглянуло. Тепло, аж гаряче, — мокра трава так і парує.

Марія не стала поруч із Омельком, сховалась із другого боку. Але так, щоб її було трошки видно Омелькові.

От стоїть вона та віддихується. Та навмисне так важко, так знесилено. А тоді розв'язала торочки, зняла постолі, онучки та й почала далі розбиратись. Розібралась донага, тільки намітку не зняла, та стоїть, повернувшись спиною, так, щоб її Омелько з-за стовбура бачив. Стоїть гола, викручує сорочку та все приказує:

— Ой же вимокла, ой же вимокла.

Крутить та крутить сорочку.

А Омелько все більше й більше висовується з-за стовбура. Марія те краєм ока спостерігає і, зрештою, каже:

— Омельку. Поможи. Бо так зморилась, так зморилась, ну ніяк не можу добре викрутити...

— Та як же я?.. Як ти?..

— Та хто там нас побачить... Ну поможи, бо я ніяк не можу... Я триматиму кінець, а ти крути... От і добре. Диви, які в тебе руки сильні. Враз викрутив. От спасибі. Дай я тебе поцілую!

А як Марія зі смаком поцілувала його просто в губи, то він упустив на траву викручену сорочку і прихопив за плечі молодицю.

— Ну й довго ти отако мене триматимеш? — Посміхається Марія.

— Та я не знаю, що робити — трава геть у воді.

— То давай навстоячки. Отако. — Зігнулась Марія навпіл і прихилилась до стовбура...

Потім Марія попросила Омелька допомогти їй назбирати повен козуб ягід, бо треба швидше додому. Щоб свекруха чого не запідозрила...

Кинулись вони удвох збирати ягоду, і тут Омелько не втримався і ще раз познав Марію. Потім вона ще схотіла, і вони ще раз полюбилися.

— Ой пропала я, бо сказала, що їду до джерел по ягоди. Це від нас не так і далеко...

— Та не бійся. Я тебе зараз на своїй конячці підвезу.

Підсадив Омелько Марію на свою кобилку.

— Та тримай добре козуб, щоб ягода не висипалась. Тебе я триматиму, щоб ти ще не впала... Но, карая!

І за якісь лічені хвилини Омелько підвіз Марію до узлісся.

Звідсіля було видно он там з-за попелястих кущів верболозу і хату, і великого чорного човна, витягнутого на смугу білого піску.

Зсадив Омелько Марію на землю.

Вона й питає, лукаво посміхається:

— Ну скажи, Омельку, тільки щиро: коли тобі було краще — зі мною, чи із удовою?

— А я ще не розкуштував...

— Тоді треба нам ще зустрітись, щоб ти розкуштував.

— Твоя воля...

— Воля не моя, бо в мене і чоловік, і свекор і свекруха... Коли нагода випаде... Слухай, Омельку, давай ще... бо коли ще та нагода трапиться... І вони ще раз зляглись, тепер на самім узліссі, під крайнім деревом, на сухій шовковистій траві. Бо сюди злива своїми рясними струменями чомусь не сягнула...

І мала Марія сестру Уляну. І хоча вона була ще зовсім молода дівчина, та такої вправної куховарки і старанної робітниці і серед найкращих молодиць не могли знайти. Тому-то пані і взяла її до себе прислужницею.

Пані не могла нахвалитись дівчиною і все було б чудово, та почались зазіхання пана.

До всього, на велику біду, поїхала пані на прощу до Київських печер. Вона помандрувала до святих отців молити про дитинку, бо була неплідна. Як тільки пані поїхала, то зразу пан вирядився на лови.

А Уляні наказав добрий обід зготувати та хороше постіль переслати. А самій Уляні любистком коси змити, бо він страх, як любисток любить...

Стоїть Уляна біля кухонного столу, патрає товстенних линів, а самій очі сльози заливають.

Та хоч і в розпачі була Уляна, та однак посолила ретельно випатраних линів, заправила зіллям і поставила в піч, щоб запеклися...

І тільки тоді побігла до своєї сестри Марії. Її сестра Марія пішла за доброго господаря, та набагато старшого за неї. Свекор та свекруха буди зовсім старезні люди. Проте і вони все щось робили... А свекор

Маріїн був найкращий майстер снасті риболовні майструвати і тими снастями найкращу рибу брати.

Прибігла Уляна до Маріїного подвір'я. Марії нема. Серед двору сидить на лаві білий, як лунь, довгобородий дід і лагодить ятір.

— Га! — Приклав дід долоню до свого жовтого вуха, з якого стирчало жорстке сиве волосся: — Марія де? Та панське сіно згрібає отамо в лісі... Поспішила Уляна до сіножатеї. Там молодиці і дівчата копиці високі виводять із запашного лісового сіна. Немає з ними Марії, бо пішла вона в хаші по якесь зілля. Марія не сказала, по яке, бо може ще те зілля від необачного слова схватись. Як же об'явиться, то вже не допоможе.

Не стала далі Уляна розпитувати, а побігла туди, де, знала, на галявинах ростуть найкращі трави і квіти. Не добігла дівчина до заповітних галявин, а наскочила у липовім гаю на свою сестру Марію.

Але кликати її не стала, сховалась у густій ліщині і дивилась, затамувавши подих, як заголена Марія йорзає під панським конярем молоденьким. Досхочу намиливались Марія та Омелько, та Уляна дочекалась, поки її сестра піде геть. І тут вона й подумала, що саме Омелько її і розвеселить, і пожаліє, і порятує.

Вийшла вона до Омелька та й розповіла про своє горе. Омелько їй і каже: — Чому ти маєш віддавати панові першому зразу все, чого він забажає? І познав Уляну.

Заплакала ревно Уляна, бо була ще незаймана. Та було пізно. І калину ламали, і сорока, сидячи на вершку сосонки, на весь ліс крекотала...

Поплакала, поплакала Уляна та й схаменулась — час вже давно линів із печі витягати. І знов заплакала. Тільки тепер вже зі страху, що біда їй

буде за зіпсовану страву. Омелько зрозумів, що тепер вона по— іншому плаче, ніж над своїм втраченим дівочтвом.

— Що тобі? Скажи. Може, я твою біду відведу.

— Та риба у печі вже домліла. Поки я добіжу, добре, якщо вона тільки пересохне. А як обвуглиться... Ой бідна я та нещасна...

— Не мертвись! Моя кобилка звична до жіноцтва. Не скине. Тільки голову пригни, щоб в очі не хльоснуло. І за гриву міцно тримайся.

— Ой, не можу я залізти на кобилу — сорочка вузька — ноги не закину. — Підніми повище сорочку, а я підсаджу.

— Таке скажеш. Оце щоб я при тобі сорочку закасувала?.. І ще як хтось побачить?..

— Ну й дурна!.. Я ж твоє все-все бачив, а ти стидаєшся.

— Так то ж ми тее... А отако заголеній на коня вилазити?

— Не коверзуй! Берися за чубок кобили обома руками. Заплющуй очі.

Давай! Гоп!

І Омелько, задерши Уляні сорочку до самих сідниць, підхопив її і висадив на кобилку.

— Тепер можеш обсмикнути сорочку і запаску підрівняти.

— Ой! Все одно стегна до сідниць голі... та ще й отако розкарячені... Ой матінко моя, що мені робити?!

— Рибу з печі витягати!

— А правда... от я дурна! Жени свою кобилку швидше!

Омелько тільки одною рукою сперся об спину кобилки, підстрибнув, наче злетів. І вже був на кобилці.

— Пішла, кашлатая! — Омелько торкнув злегка вандою і кобилка пішла чвалом. — Тримайся добре!

— Ой, я боюся! — Скрикувала Уляна, вивертаючи перелякане обличчя до Омеляка. — Як нас хто побачить... Я пропала...

— Та не бійся, дурна! — Притулявся їй до вуха Омелько. — Ці кінські проходи тільки я знаю. Навіть панський псар не знає. Поки нас хто роздивиться, ми вже щезнемо.

Коли перед узліссям на квітучій галявині Омелько спинив кобилку, Уляна попросила:

— Зніми мене, Омелечку... Бо в мене аж у голові паморочиться...

Омелько зняв геть розімлілу дівчину і поставив на землю.

Обсмикнула своє вбрання, перев'язала пояс, обмацала коси.

— Ой який ти, Омельку, вправний хлопець. Їй же, ніхто краще тебе не їздить верхи... Я так боялася, що ми об дерево розіб'ємося. А ти так кобилкою правив — ніде і гілочка не дряпонула.

Чмокнула в щоку Омеляка і кинулась бігти з лісу, та враз спинилась. Овернула і, притискуючи руки до грудей, просто плачучи, заблагала:

— Тільки ж ти нікому не кажи, Омелечку... Бо втоплюся, як кому скажеш...

— Я не скажу, гляди, щоб ти кому не бовкнула...

— Присягаюсь, не скажу! — Перехрестилась Уляна і прожогом кинулась до узлісся і далі в село.

Чи було тоді щось із паном, чи не було, а якщо й було, Уляна нічого не говорила, а Омелько й не питав.

Тільки якось, може за тиждень, зібралась Уляна в ліс до Омелька. Бо коли Омелько пригнав коней до конюшні, вона його, як поруч із челяді нікого не було, спитала, а чи буде він у лісі пасти і де саме.

Омелько і назвав їй урочище, де мав випасати свій косячок — Ну то я, як пощастить, прибіжу до тебе зразу після обіду. Що тобі смачненького принести?

— А можеш млинці із сиром принести? Відколи Варвара пішла на прощу, ніхто мене млинцями не пригощав.

— Та я тобі цілий горщик запечу!..

І справді, приготувала Уляна цілий горщик млинців із сиром, у сметані запечених. Ще взяла хліба, молоденьких огірків, шмат свинячого окосту. І зразу, по обіді, навіть не помивши посуду, метнулась із панського двору. І, як на біду, угледів панський управитель, що Уляна взяла важкий вузлик (певно, що з наїдком) та й поспішає кудись із двору. І не до села, а до лісу чимчикує.

Поспішив управитель обережно, потайки, за Уляною до лісу.

Тим часом, і вдова взяла в одну руку вузлик із обідом, а в другу вилка (про людське око) та й подалася провідати свого молоденького крутіля.

Хто хоче — нехай вірить, а хто не хоче, нехай не вірить, але й Марія подалася до лісу. Власне, через ліс, бо взяла чоловікового коня і поїхала верхи. Ніби до сусіднього села, через ліс і мочарини. Тупає та тупає кінь кошлатий під Марією, гойдає її, підкидає. Їй аж млосно стає від тих струсів, бо нагадує те коливання їй її любові з чоловіком, якого вже давно нема з Києва. А ще більше нагадує цього беручкого панського конярика...

Першою вийшла, першою і прибула до Омелька служниця Уляна. Вибрали вони рівненьке затишне місце біля куща ліщини. Розв'язала Уляна вузлик, розстелила рушник і виставила свої гостинці.

— Оце полуденок. Окіст я потім, а зараз — млинці. Сьогодні в мене справді свято. Їй Богу!

Млинці і справді були святкові. Як ніколи старалася Уляна, змішуючи борошно пшеничне та гречане. Залила суміш найсвіжішою масляною, щедро вбила яйця і гарливо заколотила кописткою рідке тісто. На розпечену сковороду, политу запашною конопляною олією, заливала рідке тісто найтоншим шаром. Головне ж було перекинути прихоплений жаром, млинець на другий бік і не подерти його. Та ще й зі сковороди зняти і кинути на тацю. Ну, а вже загорнувши із сиром, покласти в горщик, залити сметаною та запекти в печі, то було легке діло. Головне, щоб млинець був тонкий, просмажений і не подертий. І як млинці пекла, і як сир загортала, і як сметаною в горщику заливала, і як у піч ставила, то все дивилась, озиралась, щоб із челяді непомітно хто не підкотився та не почав пхати свого носа в її куховарство. Тільки тоді з полегшенням зітхнула, як зав'язала все у вузлик і винесла з панського двору. Зраділа без міри і не помітила, що управитель за нею тягнеться.

Смакує, розкошує Омелько млинцями, а Уляна притулилась до нього. Мовчки куйовдить густу й цупку Омелькову чуприну.

Омелько не міг потім ніяк збагнути, як цей управитель, бугай здоровенний, зміг підкрастися нечутно і заскочити його зненацька. Чи тому, що він до безтями захопився млинцями, чи тому, що Уляна куйовдила волосся, шаруділа пальцями коло вуха.

Тільки налетів управитель на Омелька зненацька. І вдарив ззаду в плече. Певно хотів по шиї дати, та схибив. Бо інакше зламав би хлопцеві шию.

Покотився Омелько по траві. Та зразу ж підвівся, не розуміючи ще, що сталося. Управитель підскочив, прихопив за горло хлопця і почав гамселити. Не міг панський похлібник стерпіти образи за свого пана — його челядницю обіймає якийсь байстрюк безрідний. Та ще й млинці з панського столу наминає, як своє.

Задихається хлопець, починає втрачати свідомість. А ще як управитель поцілів у підборіддя, зомлів Омелько і впав на землю...

Замордував би управитель хлопця!

Та якраз на галявину з одного боку вийшла вдова, а з другого виїхала верхи Марія.

Вдова була молодиця рішуча, то й не здіймаючи галасу, підбігла до управителя і вузликом по голові вжучила. Якби не товста шапка, то провалила би черепок панському слугі — у вузлику був добрий горщик.

Управитель відпустив зомлілого хлопця, і слухаючи джмелів, підвівся і грізно попер на молодиць.

Але вдова наставила вилка, а Марія вхопила серпа і пішла на управителя. Управитель відступив і з погрозами та скаженою лайкою забрався геть із лісу.

Приплентався, роз'ятрений від лютої образи і обурення, управитель до панського двору. І до самого вечора скрізь нишпорив, скрізь заглядав, усіх сварив і всім погрожував. А хлопців-свинопасів ще й уперіщив батогом, бо не там, бач, свиней пасли. Перед багатою вечерею видудлив півкарафки оковитої. — Ну куди, скажи мені, — запитував він у своєї молодії, найцицькатішої у селі, жінки. Вона йому саме підставляла вареники у сметані. — Куди світ котиться?.. Сьогодні пішов перевіряти, добра б йому не було, як випасав кобил оцей байстрюк... І ти думаєш, ну, от ти мені скажи, що ти думаєш, я там побачив?!!

— Та звідки я знаю?

— І я теж, уяви собі, не знав, що там побачу... А таки побачив. Знаєш що?! Вгадай!

— Ну звідки я можу знати? І не ворожка я, щоб вгадувати.

— Ну так я тобі скажу: сидить це стерво недоросле і жере млинці із сиром... Ти тільки подумай: жере млинці із сиром!..

— Може, кому риби наловив? Він, кажуть, добре рибу ловить. То його й пригостили.

— Еге!.. Млинці з панського столу!.. А до нього ота сучка, Уляна, притулилась, кучері йому розчісує... Ну ти скажи — де це бачено — байстрюкові з панської кухні пундики тягати?!! Це одне. Друге — він і не парубок ще. У громаду його ще не прийняли. Та хто його й прийме, як у нього й могоричу нема за що поставити?.. Ну, я цю сучку не чіпав. А то ще пані на мене щось наговорить... Воно мені треба... А цьому байстрюкові я по морді добре дав... І, взагалі, задушив би. Так з'явилися

захисниці... От скажи мені, як ти думаєш, хто цього байстрюка прибіг захищати?!!

— Ну, Василю, звідки я знаю... — З придиханням проказала жінка управителя. Її чоловік і не здогадувався і не знав, що вона від усяких історій про бійки, перелюб, всяке злодійство і шахрайство аж умліває.

— Так знай — прискакала верхи Марія, ота сестра Уляни... Верхи на коні...

— Невже?! Верхи?.. Може, вона кудись ото через ліс до родичів? Га?!!
— Ага!.. До родичів! Та вона теж цьому байстрюкові гостинець притягла
— горщик вівсяного киселю і пампушки...

— А ти звідки знаєш?

— Як вона кинулась захищати цього байстрюка, все висипалось із хустки... От як...

— Ну, ну... скажи мені, котику, а хто там ще був? — Зазирала в очі п'яному бугаю пишнотіла молодиця.

— Прибігла туди... І вдова... Та не з порожніми руками. Притягла горщик вареників і меду махітку. От як!.. От!.. Якби не ці курви, я б його навчив... Та вони стали перед ним стіною... Що мені їх, товкти?!! Слухай, голубонька моя золотая, націди мені ще! Просто серце пече — ну куди воно світ котиться?! Служниці байстрюків панським харчем годують!.. Баби геть скурвились — шмаркачів недорослих у крутілі беруть!..

Вже й зозуля мандрикою вдавилась. А літнє сонце з кожним днем все пекучіше ставало, сліпило з високої небесної бані.

Лани на очах половішали і починали, починали променитись золотом дозріваючого колосся. Обсипались фіалкові і рожеві пелюстки макового

цвіту. І з-під них починали визирати тугі сіро-зелені головки, які на очах зростали до величини яблука.

Тут якраз із Києва повернулись чоловіки. У Києві вони, як вправні теслі-поліщуки, працювали в замку. Адже замок зрубали з дерева, і його час від часу доводилось ремонтувати.

Повернулись якраз під жнива і чоловік Марії, і підстаркуватий полюбовник удовиці.

Ось і жнива напливли в осяйній спекоті щедрого літа. Такої доброї погоди, як у ті жнива, люди давно не пам'ятали. І може тому, щоб не спокушати долю, працювали на ланах так завзято та гарливо, як ніколи.

Шалена праця сільська в жнива. Та однак Марія встигала і до кущів на узліссі ускочити, з Омельком перелюб вчинити. Зовсім голову втратила молодиця. Коли тільки могла чкурнути до лісу, щоб злягтись із прудким коняриком, то і хвилики не гаяла.

А панський управитель після тієї веремії в лісі, наче й не помічав ні Омелька, ні трьох його полюбовниць. І не дивився в їхній бік. Та однак тихцем стежив за хлопчиною і його захисницями. Підгледів він, і як за ланом в кущах Марія з хлопцем шаленствувала.

Вислідив таємно, як удовиця в спекотний полудень у маленькім озерці, що в густих вільхах сховалось, голяка удвох із хлопцем купалась.

Вислідив, як Уляна потаємно лишала в жолобі в конярні для Омелька ласі шматки від панського обіду.

Все розвідав управитель. Та галасу не здіймав. Тільки казав все жінці, що хоч і жнива, а ці дві здуріли — по черзі, наче змовились, чинять зі шмаркачем зовсім сатанинський перелюб...

Думав, думав управитель, що йому далі робити... Аж тут йому трапилась добра нагода — почув він, як Омелько сказав Уляні вранці, що з обіду пастиме кобил за старим бортним лісом.

Коли хлопець сідав на кобилку, якраз проходили повз панський двір жниці із села. Хтось із них спитав, куди Омелько вирядився, він відповів, що попасе на Оболоні, а далі пережене за старий бортний ліс.

Пішов вірний слуга до Маріїного чоловіка і під великою таємницею сповістив, що його жінка геть з глузду з'їхала — бігає в пушу до цього сопливого байстрюка Омелька.

Потім побіг до удовиноного полюбовника, вправного теслі. І сказав йому довірливо:

— Поки ти отут ступи та товкачі витесуєш, там оцей шмаркач, цей байстрюк так твою вдовичку розчовгав, що вона тебе скоро покине...

— Який такий байстрюк?!! — Тесля аж сокиру в окоренок загнав.

— Та який! Нашого пана молоденький коняр, шмаркач геть, Омелько!

— Та що вона, з глузду з'їхала? — Аж зубами скригнув тесля. — Та він ще підліток! Він ще й не парубок!

— От тобі перехрещусь! — Управитель перехрестився. — Вона з ним голяка біля Рудого Каменя купалась і... злягалась на Камені...

— Коли?!!

— Позавчора. У полудень...

А тим часом жінка управителя не втерпіла і вирішила піти й подивитись на того зеленого джи уна, що стільки клопотів завдав її чоловікові.

Куховарка вона була вправна. То й набрала всякої печені, та ще пундиків та наливку в зеленій венеційській пляшці. Зрештою, вона ж не якась удова, щоб грибами хлопця частувати. Чи служниця Уляна, щоб краденими недоїдками пригощати коханця.

Того дня Омелько випасав кобилок на найбільшій галявині в навколишніх лісах. І ця галявина була найближче до управителевого двору.

То ж управителевій жінці не довелось довго йти лісом. А зразу вона потрапила на галявину, де сидів Омелько... Сидів Омелько і їв пісний куліш щербатою ложкою із щербатого закопченого горщика.

Привіталась молодиця з Омельком і сказала, що прийшла його пригостити. Бо шкода їй славного хлопця — весь час він при конях вдень і вночі, а йому тільки холодний куліш та рідка юшка дістаються.

Стала вона хлопця частувати, а Омелько з першого слова второпав чого вона, ця невірна жона, хоче. Та знімає. Бо це не вдова нічийна чи служниця Уляна. А сама управителева жінка. І наливка малинова не додала йому хоробрості — тільки розморила в цей спекотний день...

Почавши своє діло, управитель вже не спинявся і поїхав до пана. І виказав, що покоївка його пані тягає з панської кухні всякі ласощі до лісу Омелькові. Та ще й перелюб із ним чинить, люди кажуть..... Що була обідня пора, значить мав Омелько зустрітись із своїми полюбовницями за старим бортним лісом.

Отож від села побігли, один про другого не знаючи, Маріїн чоловік і тесля, полюбовник удовички. Бігли до тієї галявини, куди на обід мав Омелько перегнати своїх кобилок.

Так само поспішали до лісового пасовища пан, його псар та управитель. Омелько їв та кивав головою на всі теревені, що їх вела цицьката молодиця. І ніяк не міг зважитись, щоб торкнутись управителевої жони.

Побачивши, що хлопцеві ніяково, і він, певно, так і не зважиться перший, молодиця весело і відчайдушно розкрила пазуху і вивільнила циці. Взяла їх в руки і наставила здоровими надроченими сосцями на хлопця.

— Скажи, Омелечку, по правді тільки, в кого кращі циці — у мене, чи в Уляни, чи в Марії, чи в Іванової вдовиці?

Омелько від споглядання таких щедрот і ложку випустив, і рота розкрив. — Та-такої краси ні в кого... — Омелько не доказав, бо молодиця вже затулила йому рота соковитим поцілунком...

Мчать лісом пан, псар і управитель. Того дня пан вирішив замість куші взяти свого самопала і випробувати його на кабанах. Аж тут управитель із своїм доносом підкотився. То пан не відніс самопал до хати, а так із самопалом і помчав до старого бортного лісу. Навпростець дороги немає. То й крутять троє вершників по всіх галявинах, бакаїнах та улоговинах межі старезними дубами. За паном скаче псар. Кінь у нього гарячий, легкий. Псарів коник так і виривається вперед, щоб перегнати панського коня, але знає псар панську вдачу — не можна випереджати пана в цих перегонах. То коли на зубра полюють чи на лося, там де небезпека, там треба попереду пана на гострі роги лізти...

А управитель зовсім позаду скаче. Він своє слово кинув, як принаду, тепер нехай сам пан слід гонить, а його наче й немає.

Від села бігли в ліс спіймати своїх невірниць тесля і Маріїн чоловік. І той, і другий повірили управителю. Бо хоч ненавиділи цього панського похлібника, боялись, але знали, якщо цей бугай щось говорить, то тільки те, що сам знає чи бачив. Тому так їм обом і запекло, коли він їм виказав все про перелюб.

Теслі був найдовший шлях до вказаного місця. Як ото пан не схотів самопала в хату віднести, так само тесля побіг із сокирою.

Маріїн же чоловік вхопив вила-трійчатка і швидким кроком почимчикував до знаменитої своїми травами і ягодами галявини за старим бортним лісом. Ішов швидко, а серце йому калатало, як би летів. Все від образи, від того, що ось тепер справдились материні слова. Казала ж вона йому: "Митрику! Та не засилай сватів до Марійки. І роботяща вона, і гарненька, та бач, із такого вона роду, що у них всі молодиці собі полюбовників заводили... Та й при панським дворі вона служила... А ти вже старший... Візьми собі краще вдову із Рудниці... Знаєш синку, як кажуть: вівця не для себе вовну носить, бджола мед не для себе, а старий жениться не для себе. "Не послухав матінки старенької, от і маєш тепер ганьбу на свого посивілого чуба..." Поки з трьох боків до галявини наближалась біда, Омелько все вовтузився із жінкою управителя.

Взяти він її взяв, та ніяк не міг скінчити любовного дійства. Бо в якусь мить подумав про Уляну, що вона, певно, вже вийшла з двору і скоро буде тут. І ця миттєва згадка ніби заціпила йому. І вже як він не товклоно, як не торсав звільнені від сорочки пишні цицьки молодиці, закінчення для нього не наставало.

Тоді він піднявся над нею, спершись на п'ястуки, і почав вдаряти її швидко, швидко, з усіх сил. Її неймовірно великі груди стрибали від кожного удару. Молодиця щось шепотіла, зойкала, стогнала, а тоді притягла до себе. Він просто впав лицем межи її грудей. І вона тоді закинула свої товсті білі стегна вгору і обхопила хлопця, схрестивши ноги і радісно заплакала.

І саме в цю солодку мить наскочили до галявини всі: пан, і псар, і управитель, і чоловік Марії з вилами в руках, і коханець удовиці з теслярською сокирою.

А що вони побачили саме жінку управителя під панським пастушком, то почали реготатись, як несамовиті.

Пан, піднявши люфу самопалу, з лівиці навіть вуздечку випустив, задер товсту пику над властою шиєю і аж захлинався, аж булькотів від сміху. Псар спочатку беззвучно розсміявся, розтягши вуста до вух, а тоді, зиркнувши запопадливо на пана, зареготав на все горло.

Тесля, взявши руки в боки, нестримно гоготів, аж вигинаючись, відкидаючись усім тулубом.

А Маріїн чоловік тихо скиглив від сміху, все хапаючись за живіт.

А управитель висмикнув із піхов ножаку та й попер на Омелька.

Та заголена його жіночка заступила Омелька, широко розкинувши руки. — Котику! Котику! Тільки без душогубства!.. — Зарепетувала невірниця. Від того "котику" всі зайшлися таким реготом, що аж коні кинулись врозбіг.

Чоловік же Марії впустив вилка, зігнувся навпіл, схопився за живіт і, ридаючи, повторював: "Котику! Котику!..." Управитель на мить зупинився, наче розмірковуючи, що робити далі.

Омелько підтяг штани і схопив ванду. Тут управитель наче отямився, відштовхнув з дороги свою невірну жінку так, що вона покотилась шкереберть по траві. І далі попер на Омелька.

Омелько, щосили розкрутивши ванду, вперіщив по пиці панського прислужника. Та так, що з роз'їденої пики аж кров чвиркнула.

Заволав управитель наче недорізаний підсвинок. Впустив на землю ножа. Схопився обома руками за очі. Всі аж заціпили від його лементу. А Омелько, підтримуючи лівицею штани, другою схопив із трави ножа і замахнувся, щоб порішити управителя. Швидше всіх отямилась невірна жінка.

Побачивши, що її "котику" зараз кінець, прикрила його своїм тілом так само, як мить перед цим свого коханця.

Омелько, не повертаючи голови, зиркнув туди, сюди. І побачив: ще мить — і всі прийдуть до тям і тоді схоплять його.

Тоді йому не жити!

Притримуючи штани однією рукою, не випускаючи з правиці ножа, він підбіг до управителевого коня і скочив на нього. Як це він зробив, з ножем у кулаці і при спадаючих штанях, він ніяк потім не міг збагнути, як це в нього вийшло.

Тут і панові скінчились смішки, бо у нього на очах викрадали його доброго коня.

Він заправив нота і вистрелив. Та не влучив. Бо, поки він висікав вогонь та припалював нота, Омелько вже влітав у затінок лісу.

Псар тоді нап'яв лука і пустив стрілу.

Але стріла вп'ялась в стовбур липи в мить, коли за нею зник Омелько. Омелько мчав і мчав через ліс, через Чортове болото, куди навіть рибалки за в'юнами не зазирали, через засіки, через мочарини і бакаїни вільшаника, через густі хащі і відкриті оболоні.

Від кінського чвалу, від плюскоту води, від ударів гілок від шуму листя він не чув, чи женуться за ним, а чи не женуться. Але знав — гнатиме коня, поки той сам не стане!

І було на хлопцеві одягу тільки що сорочка та штани на очкурі без пояса і дерті постолі. Зате ножа мав гострого і доброго коня під цяцькованим сідлом.

6. ТАТАРСЬКІ КОНІ

— Батьку, батьку, ви спите?.. А що було далі? — Малий торкнувся Омелькового плеча.

Омелько розкліпив очі і подивився на малого поглядом, яким дивляться на людину, коли намагаються пригадати, хто вона і як її звати. Але вуста його відкрились і він чітко проговорив.

— Я не сплю. Я прислухаюсь. Ти бачив, як ото синички щось дзьобають, дзьобають, а самі — туди зирк, сюди — зирк? То вони визирають, чи нема якої небезпеки! Отож і козак повинен весь час прислухатись і придивлятись, чи нема де ворога... Отож, далі ось що було... Я витяг добрих вісім минів і збирався до лісу, щоб спокійненько там їх засмажити. І тут мене побачила одна вдова. Вона саме йшла ворухити панське сіно. І несла вона цілий горщик смажених грибів. Угледіла вона моїх добрих минів і каже: "Пригости мене минями. А я тебе пригощу грибами. Згода?" "Авжеж! — Кажу їй. — Мої мині, твої гриби..." Перегнав я до гаю панських кобилок. Там ми спокійно засмажили минів, а я від пуза наївся грибів... Потім вдова до мене приходила аж у ліс. Приносила мені всякі гостинці: то галушок гречаних, то вареників, то пирогів. А я їй частую рибкою, раками, різними лісовими ягодами, медком. Чи новий козубок із берести змайструю, чи нове мотовило виріжу або копістку вистружу. Всяку дрібничку робив для господарства. Бо вона вдова — важко їй без чоловіка. Вона удвох із свекрухою (та лихою та язикатою) жила...

Похвалилась вдова своїй сусідці Марії, що я добрий хлопець. А та Марія була молодиця заздрісна. І їй теж захотілось, щоб я їй допомагав. Я був зовсім молодий, зелений, не міг відмовити... Бо вона була улеслива і хитра. Могла підлеститись до чоловіка, що воно йому й не треба, а він зробить. Ти знаєш, це ж таки вона вперше в моєму житті, подякувала мені. Ще й у щічку поцілувала, коли допоміг їй цілий кошик суниць назбирати, хоч я знав, що вона нещира, а все одно дуже приємно, коли тебе хвалять і тобі дякують. Вона потім до мене частенько бігала, коли я в лісі кобилок і лошат випасав. Наш пан добре знався на конях. І загадував мені весь час міняти місце. І не тільки з-за паші. Щоб лошата добре зростали, їм треба бігати пагорбами і долинами. А в нас там тільки в лісі й були невеликі сугорби і неглибокі опадки... А Маріїн чоловік на той час пробував у Києві. Ще з весни, його та інших селяків пан направив лагодити замок у Києві. У Києві знаєш, який замок на горі стоїть? У ньому аж п'ятнадцять височених рублених веж! А шпихлір там який! Три поверхи вгору і один під землю. От де пороху та зброї! Але рублений замок з часом десь та підгниє. Тоді його треба там ремонтувати. От київський воєвода й загадував по всій київській землі присилати йому добрих теслярів... Отож то Марія, то вдовиця, до мене в лісові хащі навідувались, бо вдома їм було сумно... Ну а я, як міг, потішав їх. І обидві мене дуже любили. Так вони мені самі казали.

— Батьку! А вони між собою не билися?

— Га?! — Аж здригнувся Омелько від несподіванки. — Чого б це їм битись?!

— А от у нас на хуторі сусідка Уляна і сусідка Тетяна страшенно побилися. Вони обидві сільського мірошника любили і за нього побилися. Тетяна Улянї пику до юшки подерла. А Уляна Тетянї намітку зірвала і півкоси видерла.

— Ні. Такого сраму не було! Навпаки, вони мене захистили від панського управителя. Він задушив би мене, якби не молодиці... Розумієш, у Марії була сестра Уляна...

— Як наша сусідка?

— Ваша сусідка — молодиця, а Уляна була ще дівчина незаручена. Вона в пані була служницею. І дуже добре вміла куховарити. Одного разу вона шукала свою старшу сестру Марію і прийшла до лісу. Бо Марія пішла до мене в ліс по зілля (я їй обіцяв назбирати). Побачила Уляна, що Марія зо мною веселою розмовою розважається, що я Марії на сопілці граю... І Уляна теж почала приходити до мене в гості... Та коли людина йде в гості то, звичайно, і гостинці несе. І таке всяке смачне мені приносила, що й не сказати... Одним словом, до куховарства у неї був дар Божий. І от одного разу зготувала Уляна цілий горщик млинців. І з сиром млинці вона запекла у сметані... А ще перед тією пригодою управитель угледів, що Уляна до лісу з вузликом ходить. Була в нього вдача, як у гончака — рознюхати все про всіх. Все хотів знати, щоб потім людей їхніми таємницями тримати в своїх руках... Уляна була ще молода дівчина, необачна, не зважала на підступність панського посіпаки... Отож понесла вона мені найсмачніші в світі млинці. А він, гаспид, потайки слідом за нею.... Синку, от повір мені, де в гостях не бував, хто мене не пригощав, а таких смачних млинців не їв!.. Та не дав мені панський катюга доїсти весь горщик!.. Може я половину й з'їв, як тут він вискочив з-за кущів і як кинеться на мене! Збив мене кулаком на землю! Він важчий був за мене разів у два... Я якось підвівся. Перед очима у мене все пливе... А він мене знов як вжучить!.. Я знов упав. Він тоді сів на мене... За горло схопив! Кричить, репетує: "Байстрюк чортів!!! Панських млинців закортіло?!! А ти їх у пана заробив? Заробив?! Ах ти жебрак самосійний!..." Одною рукою мене душить, другою мене товче. Уляна кричить, благає його, щоб він мене не вбивав... А я вже й зомлів! Додушив би був, так якраз трапились у лісі і вдовиця, і Марія. Вони, кожна окремо, йшли до мене в гості і несли гостинці. І якраз вони туди трапили на галявину, коли все сталось. Вдовиця була молодичка рішуча.

Підбігла і вузликом вжучила управителя по голові. А в тому вузлику вона мені несла горщик з варениками і махотку сметани. Якби не товста шапка, вона б йому тим горщиком геть би череп пробила... Тоді це панське гівно мене облишило і поперло на моїх рятівниць. Тут вже й

Марія посміливішала — вихопила серпа і наставила на панського пса! Вдова схопила вилка і теж на нього! І воно відступило і геть з лісу. Тільки нахвалялось, що моїм захисницям так відплатить, що вони до смерті його пам'ятатимуть... Але сказано — не копай яму другому, бо сам туди впадеш! І от цей старий кабан, як та базарна перекупка, почав проти мене людей під'юджувати. Бо на той час, якраз під жнива, із Києва повернулись всі робітники. І чоловік Марії повернувся. І Петро. Той Петро хотів вдову засватати, бо й сам уже був підстаркуватий парубок. Управитель наклепав їм, що поки вони в Києві при замку габіли, їхні улюблениці бігали до мене в ліс розважатись. Та не просто бігали, а носили мені цілими кошиками і сало, і пампушки, і сир, і яйця, і пироги, і горщики вареників, і глечики сметани... Ну і ще, пес дурний, і своїй жінці про мене всякого напаякав. А в нього жінка була не старша за Марію і дуже гарна. Та була в неї вада — цікава до чужих справ надзвичайно. Наслухалась вона про мене від свого чоловіка. І закортіло їй на власні очі побачити, що то в пана за пастушок, що його аж троє — вдовиця, молодиця і дівиця — люблять. Пішла вона до лісу, щоб зі мною заізнатись... Управитель тим часом, знаючи, що і Марія, і вдова збираються до мене в ліс, побіг і наговорив і Петрові, і Маріїному чоловіку, що я їхніх жінок забавляю в лісі. Ті обоє повірили доносу і побігли в ліс, щоб і мене, і своїх молодиць провчити. Управитель і панові розповів, що в ліс побігли чоловіки, щоб провчити його пастушка. Панові закортіло подивитись на весь цей рейвах. І він поскакав до лісу. За паном його псар, а за псарем управитель. І приспіли вони всі до старого бортного лісу. І Петро, і Маріїн чоловік, і пан, і псар і управитель. А я саме пригощався варениками, а його жінка стала переді мною і виставляється, що в неї краща за всіх молодиць сільських постава... Таке побачивши, пан регочеться. Псар йому підхихикує. Маріїн чоловік від сміху плаче. А Петро як буряк зробився червоний, захлинається від сміху — слова не може вимовити. Та мені не до сміху — управитель вихопив з-за халяви колія і на мене пре!.. Управителява жона стала межи нами, щоб не було, значить, смертовбивства. Та цей кабан відштовхнув її так, що вона по траві покотилась. Я все ж встиг схопити панський "дарунок" — довгу вузловану ванду. І як уперіщу управителя по морді. Він як зареве, як зарепетує, ножа на землю впустив. Я зразу ж ножаку підхопив. Та бачу:

панський мисливець знімає кушу з плеча — хоче, певно, мене порішити! Тоді я скочив на управителевого коня і пустив його чвалом через ліс, через болото, через нетрі, через гаї і діброви!.. Отак я втік від пана і його вірного пса... Як то кажуть: "Пан наш добрий, та собаки в нього лихі..." А тепер, синку, лягаймо спати. Час пізній — скоро північ. Літні ночі короткі — не встигнемо виспатись!

Малому ще хотілось спати (справді літня ніч коротенька), як його розбудив Омелько.

Скоро мало зійти сонце, бо там, за лісом, на сході починали рожевитись легенькі, мов туман, хмарки.

В ямці під казанком стрибав веселий вогонь над смолистими сучками.

У казанку починав вирувати окріп.

До низької товстої гілки козак прив'язав за задні ноги дикого козла, його гілчасті роги майже торкались оголених коренів сосни.

Бубка намагався злизати руду, що крапала з дичини. Але піщаний ґрунт всмоктував червоні краплини.

— Синку! Веди коней напувати. Бач, Лиско вже починає оклигувати.

— Ой! Батьку! Де ви його пострілили? Біля джерел?

— Та ні. Там, на галявині, — Омелько кивнув головою в той бік, де вони здибали Лиска. — У деяких козлів зараз гін. От я його й підманив, ніби я інший козел — його суперник. Добре, досить нам балакати! Веди коней. Роботи сьогодні...

Справді, день був скажений. Копали і заварювали бульби любки. Збирали вершки плавуну в долині під схилом. Щоб і рани тим плауновим пилком засипати, і в порох домішувати. Адже всім відомо — без плавуну порох для затравки не той.

Ще випікали в земляній пічурці з березової берести мастило, щоб рани і копита Лискові змащувати.

Але їли від пуза свіжати́ни: вареної і запеченої в землі, і смаженої на патичках. І ще Омелько напластав шмати дичини, завтовшки з палець, пересипав сіллю і загорнув у широкий рушник. Той рушник Омелько витяг із перекидної торби загиблого товариша.

Як вся робота була пороблена, коли дійшло до надвечір'я, витяг на світле місце перекидні торби Омелько і сказав:

— Ну, а тепер, синку, подивимося, яка нам спадщина від братчика нашого Степана, царство йому Небесне, лишилась, і що ми з нею маємо робити.

І Омелько розіслав на траві все, що знаходилось у перекидних сумах. — Ось бачиш: шкіряні торбинки — це порох. В кожній торбинці по два фунти. Можна й не перевіряти — не ляхи продавали — німці. Ось тут що? А, брусок свинцю. З нього можна вилити може й півтори копи куль. То в німців у роті у всіх однакові мушкети — вилив кулі — до всіх підходять. А в нас, синку, гуляй душа, як хочеш — у кого мушкет польський, у кого турецька яничарка, у кого московська пищаль, а в кого й карабін міланський. Одному на заряд треба два золотники пороху, а кому аж цілого лота треба засипати... Ось ріг лосиний з дірками. Знаєш, що це?

— Мед цідити. Щоб дохлі бджоли в мед не попали. Я такий цідилوک у панського пасічника бачив. Ми з дідусем до нього ходили.

— Ні, синку, то ти бачив глиняний цідилоч з однаковими дірками. А це ріг лосиний. І в ньому дірки для лиття куль до мушкетів та до карабінів. Бач який Степан був чоловік — праведник! Його ніхто не просив, а він зробив мірки зі зброї всіх товаришів із нашого гурту. Щоб не переплутати — літерами позначив. Ось дивися: ось воно де свідчення, як він нас всіх любив. Бач, біля дірки літера "О"? Це моє ім'я — Омелько. А оце "І" — це для мушкета пана отамана нашого Івана....

— Батьку, а оце що за велика дірка, оця найбільша, і біля неї написано, як ніби одвірки?

— Ха-ха-ха! От вигадав! Та то ж Степан зробив дірку для куль до гаківниці пасічника Пацюка. Ми оце якраз до нього і поспішаємо.

— Батьку! А хіба ми поспішаємо? Ми вчора цілу ніч стояли і сьогодні цілий день стоїмо.

— А ти хотів би швидше? Хіба тобі погано відпочивати? І від'їлись сьогодні, як пани. І Буланко відпочив, а Лиско на очах оживає. І в собаки рана добре гоїться. Та й тобі сідниці підгоїлись. Адже добре з незвички намуляв?

— Ага! Добре намуляв... Тільки... — Малий рота не закрив, але й говорити далі не став.

— Ну що тобі?

— Та... та... я боюсь... може за нами ті, з шаленими псами женуться...

— У малого очі налились сльозами.

— А чого ти так думаєш?

— Бо вони всі такі лихі та затяті! Пан, як покатоличився, тих головосіків позбирав з усіх околиць. Вона хрещені, та гірші татар. Вони багатьох людей замордували... І в багатьох людей їхні добра повідбирали. — Звідки ти, дитино, таке знаєш?

— Дядько Семен говорив дідові. Дядько Семен — він і Письмо читав, і знав, як ворожити по Письму... Він багато всього знав...

— Добре, що сказав. Я покумекаю про них. А тепер подивимося, що тут ще. Дивися, ні, ти подивися — окуляри!.. І цілісінькі лишилися у цім гармидері! Це він купив Сивому — дяку Миколаївської церкви. Великих здібностей людина — він і образи малює, і книги переписує, і, до всього, візерунки на дошках під образи ріже. Але очима став слабувати — зблизька погано бачить... Дивися — три разки коралів. Та ще й йохимський таляр привішено. І кому це він такий дарунок приготував?.. Не второпаю... А це чиста книга. Бач, який цупкий папір. Десь у Польщі на папірні зроблено. До венеційського паперу ляхам ще, як куцому до зайця. Ця книга або Сивому, або Пацюку. Поспитаю, чи говорив щось про папір Пацюк із Кринкою... А це що ще в шкірянім капшуку? Карти! Та й гарні. І сумніву нема — волоські карти! Це Кринка, царство йому Небесне, для всього товариства купив. Бо мої, німецькі, так засмальцювали, що ні чорта там не добереш. А ці — ну картини, як у панськім палаці. Зразу видно, що волоські. Ніхто в світі не малює краще за волохів. Я в Рагузі, коли ото в полоні був, у палаці одного патриція бачив волоську картину. На ній була вимальована Магдалина. Ну жива, та й годі!.. Мене до того патриція на допит водили. Тільки було б цікаво знати — це карти венеційські чи генуезькі? Хотілося, щоб були венеційські...

— А чого, батьку?

— Бо мій найкращий вчитель був венецієць. Як він мене муштрував, ти б тільки знав! От, присягаюсь тобі, все, чому він мене навчив, все мені потім або життя врятувало, або принесло перемогу. От був характерник! Він мене тоді навчав, коли я в Угорщині служив... Мені було тоді десь років сімнадцять. Це через років два після того, як я від пана втік... Він

навчав мене усім вправам, що тіло розвивають і загартовують. Знаєш, з чого він почав мене вчити? Він почав з того, що вчив мене правильно падати.

— Батьку! Якщо чоловік упаде на землю — його легше вбити!

— Того легше вбити, хто не вміє падати! Слухай уважно: якщо людина просто падає, вона забивається, вередить собі руки чи ноги. Тепер вона слабша за ворога... Але давай, синку, краще все по порядку. Ми сьогодні з тобою добре попрацювали і тепер можемо посидіти, побесідувати... Ех, якби оце мені кобзу, струни золотії... Думав собі з осені загостювати в одного мельника на хуторі і там собі спокійненько кобзу змайструвати. Та, бачу, не доведеться... Та добре... що там всякі мрії... Що буде, всього не вгадаєш... Отож слухай. Як скочив я на чужого коня, то помчав через панські ліси, а там через знайомі болота. Потім пішли незнані пущі. Я гнав коня все на південь, на південь. Як я перескочив панські володіння, то вирішив — треба тікати за Пороги. Там воля... Коня я не загнав, але скакав на ньому, поки не відчув, що він справді починає приставати і весь піною пішов. Переночував я в незнайомому місці, покріпився ягодами і, попасши коня, попрямував далі на південь. І десь може в полудень здивався я на лісовім шляху з козаками. Спитали вони мене, хто я такий та звідки я і чого, отако, простоволосий, без поклажі і зброї мандрую. Я їм розповів. Козаки посміялись над моїми пригодами і назвали мене Баламутом. Я пристав до них і попрямували ми далі до Бердичева на ярмарок. Бо ті козаки везли рибу на ярмарок у Бердичів, точнісінько, як ми з братчиками цього року, тільки в Галичину... Знов була риба. У мене так в житті: як тільки нова риба, обов'язково якась пригода... І потихеньку, бо воли, тяглися козацькі вози лісовою дорогою. Скажу тобі, що та дорога була стара-старезна. А чому я так кажу? Бо так довго по ній їздили, вибивали землю, що наїжджена колія занурилась глибоко— глибоко в землю.

Їдеш дорогою, верхи, а на рівні твого лица і праворуч і ліворуч земляна стіна — з неї корені дерев стирчать, на верху, по краях дороги дерева ростуть, кущі кучерявляться, трава буяє. А ліс старий, дерева

велетенські. Отож вели козаки свої мажі в тій глибоченній, так би сказати, колії... А тим часом у тих місцях вже нишпорили татарська зграя. Того літа деякі татарські чамбули занесло аж під Білу і Сквиру. От куди пси смердючі в нашу Україну залізли! Ну, ясиру тоді вони великого не взяли, але наших людей у сутичках із ними загинуло багато. І багато сіл і хуторів попалили... Отаманом був козак крутий і впертий, а проте досвідчений. Він, як би йому який знак був, раптом спішився. Приклав вухо до землі і тільки сказав: "Орда!" Зразу, мовчки, козаки спішилися. Задні вози спинили. Передні ще трошки— трошки відвели вперед. Повернули їх поперек дороги по два вози. І задні поставили поперек. І з боків, уздовж, по возу поставили. Це — щоб не можна було між стіною і возами проскочити в середину табору. Мені наказали волів по парах налігачами пов'язати. Щоб потім не шукати кожному пари. Коней поставили межі возами і мені сказали за ними наглядати. Не встиг я всіх волів пов'язати, а козаки вже ноти запалили і в самопали заправили. Поклали самопали на вози, по два самопали кожний. Примірялись, прицілились до звороту дороги. І ще — кожен при самім возі встромив у землю ратище, щоб під рукою було... Ось, нарешті, ми всі почули чвал татарських коней. Аж земля двигтіла під ногами...

— Батьку! Ви сильно злякались?!

— Ні! Не встиг. Дуже хотілось побачити, які вони, ті сучі татари. То я й забув про страх... І от вони вилітають в хмарі куряви з-за рогу! Коні у них низькі й довгі і всі кошлаті. Масті вони гнідої, солової та рябі, як ото корови бувають. У наших коней я такої масті не бачив. Тільки татари вилетіли з-за рогу, як вдарять самопали. Так і покотились з коней, мов яблучка-гнилички. Тим би татарам назад за ріг шляху сховатись. Та куди там! Їх ціла турма пре, так розігналися в скаку, що не спинити. Пруть на наші вози, наче й нічого не трапилось. Тут панове-запорожці знов як ушкварять із самопалів. Ще кілька татарів гепнулися на землю. Ну, тут вже пішла веремія. Коні гоготять, іржуть. Ще й воли собі заревіли. Татарва кричить: "Ура!" і пре на нас. І тут мене таке хвилювання пройняло, що не сказати! Так всього і тіпає — біжи і бий, бий, бий татарву прокляту! Схопив козацького списа, видерся на бокового воза. З

воза по корінню виліз на верх. І криючись, пригнувшись геть до землі, побіг навпростець через кущі до звороту дороги. А там лише один татарин пристав, лука витягає із сагайдака, стрілу накладає. Якраз піді мною. А я за деревом. Я з усіх сил як потну його списом. Так спис, повір мені, протнув його наскрізь і на цілий лікоть вийшов через груди. Так, що назад я не зміг висмикнути спис! Що робити?! Стрибаю із самого верху на шлях. У куряві, як у тумані, сховався. А в куряві на шляху коні вбитих татар товчуться, назад без вершників не вертають і не тікають. Я татарських бахматів по одному прихопив, пов'язав їх між собою вуздечками. І погнав на вози. У спину татарам. Бо татари таки доскочили до возів, уже шаблями і ощепами б'ються з козаками. Аж тут у спину татарам та їхні татарські коні і вдарили! Притисли вершників до возів. Запорожцям татар ніби на таці подали — ріж їх, січи, коли! Я ні миті не згаяв — схопив з дороги загублений лук і стріли. Як куна видерся знов на верх і сховався за дерево... Татари не витримали близького бою, розвернули (хто встиг!) коней і... тікати. Отут я поцілив свого найзнаменитішого ворога. І взяв свій найдорожчий луп. Бо то тікав їхній сильник. Кольчуга на нім, на грудях зерцало сталеве, золочене, як сонце сяє. Шолом із шишаком у нього, теж золочений по краю і зеленою наміткою обгорнутий. Он як! Це я їхнього "хаджі" пострелив. Це мені запорожці пояснили. "Хаджі" — то в бусурменів той, хто прощу в їхнє святе місто Мекку відбув. Тих "хаджів" у них дуже шанують... І враз татари чкурнули назад, тільки курява за ними закрутилась... Отаман наш дуже переймався, що нікого живцем не взяли. А, значить, і не вивідали, якими шляхами вони наскочили, і скільки їх усього і куди ще вони йдуть? Але чого не змогли, того не змогли! Треба було до ладу все приводити після цього гармидеру. Уяви собі таке — ми забили одинадцятаро татар. А я аж двох! Коней ми взяли півтори дюжини. При добрій збрυї і під хорошими сідлами. Ще й зброя татарська нам дісталась: шаблі, луки, ощепи, келепи. Я взяв найдорожчий луп: шолом, кольчугу, лук і стріли... Наших тільки одного шаблею по голові сікнули, та ще двох стрілами подрпали... Коням і волам дісталось більше — чотирьох коней і трьох волів поранили стрілами. Правда, не сильно. От тільки мого панського коня стрілою просто в серце вбили. То я собі взяв кобилку того татарина, що я його списом пробив наскрізь. Багата здобич нам дісталась, а втрат

— ніяких. Тільки от через мене ледь не розсварились. Отаман і його побратим такі люті зробились на мене! Чому, мовляв, не виконав наказу, а під час бою виліз за вози?!! Чому не глядів коней і волів, як було наказано?!! Хотів вже отаман у мене і здобич забрати, і геть від валки прогнати... А ті, інші козаки за мене горою. Мовляв, зовсім хлопчик, а двох татарських джигітів упорав! Та яку хитрість у бою вчинив — кіньми у спину татарам вдарив. Вони сперечаються, кричать, а мені спати хочеться, ну просто падаю! Побачили те козаки, то пожаліли мене і сказали, щоб на воза сів... І я після всієї веремії проспав на мажі з рибою до самого Бердичева. Отож наша маленька валка з великою здобиччю прибула до Бердичева рано-вранці.

Поставили козаки мажі табором край торжища. Загнали туди татарських коней, припнули своїх коней і волів зовні. Причепурились і пішли ми всі на вранішню службу. У мене нічого не було, то одяг я кольчугу із зерцалом. Ідемо всі гуртом до церкви. Попереду отаман, я останній. Козаки всі в добрих чоботах, у жупанах, у шапках із шликами, на шовкових поясах шаблі висять. А в мене ні шапки, ні свитки, тільки полотняна сорочка, штани та саморобні постолі. То я поверх сорочки вдяг бусурменську кольчугу із золоченим зерцалом. Якраз на мене. Я йду останнім, але всі дивляться на мене. І молодіці, і дівчата, тільки — шу-шу-шу. "Хто такий? ""Звідкіля цей? ""Хто він? ""Гарненький козачок..." "Який то козачок? То їхній джура!..." Тільки вступили до церкви, як хор заспівав. І мене дивна радість пройняла. Хор співає, а мені наче не люди складно ведуть свої голоси, а наче то херувими нам хвалу виголошують... Та церква в Бердичеві дуже висока, з дубових болонків рублена. Всі стіни страстями нашого Спасителя помальовані. Чистого дерева нема — все кольорове! Панотець править службу, хор співає, а моя душа така радісна, така легка — наче туди до верху бані повз заломі підноситься і зараз крізь останнє віконце вилетить у блакитне небо. Все, все земне відлетіло, мов полова від наливного зерна! Забув і про татар, і про здобич, і про коней, і про отаманові ревності. Тільки радість у мене в грудях і ангельські пісні у вухах... Помолились ми та й подались на торжище... Я вперше потрапив у справжній людський мурашник. І знаєш, синку, хто жив у далеких лісових селі і вперше потрапив у місто, та ще й

на ярмарок, може розгубитись, занепасти духом. А мені — навпаки. Цікаво, весело, що стільки людей навкруги. І все чужі, незнайомі. Крім наших, православних, прибули на ярмарок ляхи, волохи, греки й німці, юдеї з Польщі і вірмени аж із Криму... Сіли наші козаки під возами, розіклали татарську зброю, не всю, звичайно. Вози з рибою не розкрили. Сказав отаман, що треба спочатку коней та зброю продати. І справді, небавом підійшов до нас лях — пан Ян. Питає в отамана пан Ян: "Пане козаче! Оцих лошат продаєте чи міняєте?" Отаман так примружив око та й спроквола мені каже: "Ану, козаче Баламуте. Покажи пану ляху оте гніде лоша," — І пальцем великим собі за спину тицькає, якраз на гнідого коня. Вивів я гнідого і почав "показувати". Я при панських конях чомусь навчився. Як піде гнідко рдитись, та вихилясом та вибриком, то дибки аж танцює. А я його то боркаю, то дrouch потайки. А пан Ян і не бачить моїх хитрощів. Я крадькома позираю на отамана. Бачу, той на мене вже зла не має. А сміється про себе, тільки виду не показує... Скінчив я своє лицедійство із гнідком, взяв кобилку карую... Вважай, синку, найголовніше і найважче ось що: коні не знають нашої мови! От де біда...

— А хіба коні можуть знати мову?! Вони тільки іржуть.

— Синку, який ти нетямучий! Я про ту мову кажу, якою ми конем чи волом правимо. Якщо ми кажемо воліві... соб" і "цабе", то іспанці, наприклад, це кажуть по-іншому...

— А як?..

— От все пам'ятаю, а це забув... Отож навилигувався я досхочу із татарськими кіньми. Переконався пан, що коні добрі, жваві. Той пан Ян був не просто собі зальотний лях. Він служив самому краківському каштеляну. І вдягався пан Ян справді по-панському — кунтуш червоний, як вогонь горить... Важка шабля висить на поясі. Пояс срібний, у три пальці завширшки. За поясом чингал, весь у самоцвітах. На зелених сап'янових чоботах срібні остроги, золочені. Набакир у нього лядська шапка-рогатка з павичевим пером. І не сам він приїхав до Бердичева у критім візку. Ще була в нього охорона: гайдуки в кірасах при палашах, та

при списках і алебардах, та з мушкетами. Зразу було видно — поважний покупець. Отож і купив він увесь табунець... І вирішили козаки піти до корчми та й обмити добрий почин. Поки козаки збирались до корчми, я підскочив до шапошників і купив собі чорну шапку-бирку...

До тієї корчми від наших возів може й ста сажнів не було! Але козаки гонор не гірше ляхів вміють гнути, туману навести. Порозчісували гриви і хвости коням, зброю протерли, самі приджеджулились. І "поїхали" до корчми гуляти... А що волів і вози лишили, то не боялись. Бо ярмарковий староста добре дбав, щоб порчі комусь та крадіжки не було. Та й люди не були таким гівном, як зараз стали. Жили весь час на одному місці, а не тинялись, як ті цигани. Як людина на одному місці сидить, і її всі знають, їй важче скурвитись. Та й влада тоді була литовська. І нам, православним під Литвою було набагато легше жити, не те, що зараз, коли з Польщі все шляхетне сміття сюди посунуло... Отож, "їдемо" ми до корчми та таким дрібним кроком, що я тоді й не думав, що можна так поволі їхати... Але скажу тобі, синку, отой венецієць, мій наставник, так він мене навчив і коня муштрувати. Він мене навчив такого, що вище цього не бував на світі! Дивися: пускаєш коня вскач! А він спочатку скаче на місці, а тоді починає потроху здавати назад, назад, назад. Ногами загібає вперед, а сунеться назад!.. Ми до корчми їдемо, а на нас увесь ярмарок збігся подивитись. І ти знаєш, не брешу: на мене більше за все показували і про мене найбільше питали... Тоді тільки один орендар тримав таку велику корчму із здоровим заїздом. Всі інші корчемки були невеликі і тримали їх наші люди. А цей прийшов звідкілясь, казали, аж із німців... Як побачив корчмар, що ми до його заїзду прямуємо, крикнув щось своїм пахолкам та й вибіг за ворота. Отаманового коня під узду бере, у заїзд заводить. А його слуги вже на стіл несуть... Сіли до столу. І я випив з усіма, як рівний. Я звичайно мовчу, що мене ще й до парубоцької громади не прийняли. Ото було б непотребство — я, виходить, хлопчак (хоча двох бусурменів ще вчора вколошкав!) і не можу з ними за одним столом сидіти і не можна мені з ними оковити пити...

— Батьку, ви дуже оковитої хотіли?

— Га?... Мені вона байдужа. То люди п'ють, щоб їм веселіше було. Або щоб сумно не було. А мені часу нема, щоб сумувати... Чого мені пити?

— А зараз вам не сумно?

— І зараз не сумно! Тим пак, як згадав усі свої пригоди, так мені аж на душі тепло стало, їй Богу!.. Як випили чарки три, звідкілясь і музики об'явилися. Два діди та хлопчина-сопілкар. Один дід скрипку мордує, другий дід у бубон гатить, а хлопчак так дме у сопілку, аж щоки йому не луснуть... Я більше чотирьох чарок не пив, а виліз з-за столу та спитав, де цирульника знайти. Орендар тут як тут: "Не треба шукати! Зараз цирульник тут буде." Крикнув щось по-їхньому своєму синкові. Той метнувся з двору, тільки п'яти замиготіли. І хвили не минуло — веде у двір цирульника. Почав він мене голити, — сміх і гріх — у мене вуса тільки пробилися та на підборідді з десяток чорних волосин закручується. А з чуприною довелось йому постаратись — волосся в мене було жорстке, як грива в жеребчика. Він мені під кружок зробив зачіску, як ото молодих козаків та джур голять... Поки скінчив цирульник мою голову мордувати, все подвір'я наповнилось людом. Де взялися дівки та молодички базарні, якісь гуртовики, коноводи, носії... На два столи рядять і на третій корчмар вже пляшки носить. Скрипка вищить, бубон стукотить, сопілка свистить на весь куток... Одна молодичка пішла з отаманом танцювати. Весь двір ходором заходив. Хоч оковита мене майже, ну майже, не брала і зараз не дуже бере, тоді вперше, певно, подіяла. Бо я купив за цілу пулку в якогось хлопчиська калинову сопілку і собі пустився у танці.

Підіграй музикам на сопілці!

Тут приходить пан Ян з двома охоронцями і питає мене, чи згоден я за добру плату татарських коней до Кракова перегнати. Бо ніхто не хоче мати справу з татарськими бахматами. А навколо весь заїзд гуде, земля під ногами двигтить — запорожці бенкетують. Я стою перед паном Яном і думаю. Пан Ян каже мені: "Чого ти, козаче, думаєш? Пан каштелян дасть тобі десять злотих і сукна п'ять ліктів на жупан. Сукно лунське, червоне, як вогонь. Ти подумай, які то гроші — десять злотих. Стільки, як

дорослому козаку в поході гетьман дає? ""А я дорослий козак, — кажу йому. — Оце зерцало, — і б'ю себе в груди, — я в бою здобув! Я вчора сам двох татар упорав!" "Та бачу, — каже пан Ян. — Хто б тобі дав такий обладунок, якби ти його сам не взяв? "Може я і лишився б із козаками, та підманув мене пан Ян ось чим. Каже мені:

"Поїхали до Кракова. Там є де погуляти. Там заїзди на два поверхи, корчми і трактири на кожній вулиці, і музики і в будній день грають. А які дівчата-краков'янки... Найкрасивіші у всій Польщі!" Я його питаю: "Кращі, ніж отут, в Бердичеві? "Пан Ян аж зареготав і каже: "Хіба тут дівчата? Тут тільки селючки. А в Кракові столичні шляхтянки!" Отож не служба за гроші мене спокусила, а цікаво мені стало: які там такі особливі красуні в тім Кракові. Ага, ще одне хотілось подивитись: а які то заїзди в два поверхи? І вирішив я подивитись на все своїми очима.... Відв'язав я свою татарочку від конов'язі, злетів у сідло... Тільки й бачили мене в Бердичеві... А зараз зробимо перепочинок. Підемо коней напоїмо, води наберемо та куліш зваримо собі.

Омелько взяв за повід Буланка і кивнув головою: "Бери Лиска. Це ж твій кінь. "І вони повели коней схилом. Коні, спускаючись у долинку, присідали на задні, таким робом гальмуючи.

Сонце скотилось по небосхилу розпеченим золотим колесом до самого чорного лісу. Залило червінню стовбури сосон, терни і кущі шипшини.

Фіалкова тінь залила долинку, але поночі не стало. Згори, з вершини небесної бані від високих-високих, наче прозорих хмарок наче променилось світло і розбавляло тіні в ярку. Як спустились в долинку, Омелько спинив коней, прислухався. Нічого небезпечного він не почув, і вони повели коней до ручаю.

Порскали коні, п'ючи воду.

Крім тонкого плюскоту цівок води об камінь та порскання коней, нічого не було чути. Нічого. Як не напружуй слух — нічого, крім биття власного серця та дзюркотіння води не почувеш. У долину поволі вливався тонкий і п'яний запах чародійського квіту любки...

Блакитні тіні поволі густішали, але холодніше не ставало. Напоєні коні неквапно самі йшли на пагорб знайомою їм стежкою.

Враз над ними нечутно з'явився птах. Летів швидко, то підіймаючись, то опадаючи, наче гойдаючись на невидимих хвилях. На мить він зник на тлі темних старих сосен. Та зразу ж знов з'явився над сухою сосною, що на самому краю груда. Круглокрилий птах сів на самий вершечок покрученої гілки і тричі прокричав над грудом: "ку-віть! ку-віть! ку-віть!" А тоді щось ніби замурмотів, замурмотів і впав кудись на той бік груду. І більше не з'являвся.

— Завтра ввечері підемо!

— Чому ввечері, батьку?

— Бо сич прокричав! Вчора, сьогодні, завтра — наші три дні. А сич скільки разів прокричав? Тричі! Завтра ніч вже не наша. Треба тікати. Віщі голоси треба слухати!

7. ЗОЛОТІ КОПИТА

Омелько, ставши на коліна, схилився над казаном і вимішував кописткою страву.

Малий сидів під сосною, обхопивши коліна руками і поклавши на них підборіддя. Бубка поруч, межі оголеними коренями сосни, мордував давно обгризену кістку.

— Ну що ти там гризеш? Там і запаху вже немає! — Проказав Омелько.

Собака глибше прихопив зубами кістку, підвівся, винувато піджав хвоста і відійшов за кущі. І продовжував там мусолити свою забавку.

У тиші злегка потріскували смолисті тріски та булькало пшоняне вариво. Нараз на тому боці, за долинкою, на схилі, хтось задерчав, сухо і довго.

Малий здригнувся, обернувся у той бік усім тілом.

— Не лякайся — то дрімлюга. Тріскотітиме, поки не набридне. Ти ж її бачив. Вона уночі перед нами над шляхом літала.

— Ага! Літає нечутно. А тріскотить — аж сюди чути.

— То так здається, що голосно, бо тихо навкруги... А тепер слухай, що було далі. Отож із Бердичева ми помандрували на захід по Волині. Можна було коротшим шляхом до Львова. Але пан Ян не хотів. Вирішив подалі від татарських шляхів триматись... У Луцьку я продав панське сидло і купив собі свитку. Хорошу білу свитку, і ще купив собі черес із калитою. Сховав у нього все — не треба й калити до пояса в'язати. А з Луцька ми поспішили до Перемишля, а там, не спиняючись ніде довго, — просто до Кракова. І хоч то все лядська земля, королівська, а скрізь там є наші села. Особливо в передгір'ях і горах. Скрізь наші, православні, церкви. І мова наша, правда відмінна, але наша. І там наших православних людей ляхи називають русинами. Отоді я й повірив до кінця дідусю-волярові, що Матір Божа в Ченстохові — справді наша ікона. Бо я сильно сумнівався, чи не вигадав чогось старенький. Знаєш, старі люди, як малі дітлахи, щось вигадують, і всім, і собі товкмачать, що то щира правда... Прибули ми до Кракова у вересні. Але погода стояла, як улітку. Краков'яни казали, що вони не пам'ятають такої лагідної погоди од віку! Де мене потім по світу не носило, але Краків мене найбільше

вразив, бо то було перше велике місто все укріплене, захищене і геть все муроване. Геть все з каменю і червоної цегли. І всі будинки криті черепицею! — Що воно таке?

— Та так, якби гонта. Тільки коротша і не з дерева роблена, а з червоної глини... Отож заїхали ми до міста через здоровенні— здоровенні фортечні ворота. Я їду верхи, а мої татарські коні арканом всі пов'язані один до одного батовою. Пан Ян попереду верхи на своєму здоровенному німецькому огирі, мов гетьман, виступав. Люди з ним вітаються, а на мене всі так і зирять. А я ніби нікого не бачу, тільки пильную, куди пан Ян завертає. Ну, поли свитки я розпустив, щоб бачили краков'яни мою кольчугу із зерцалом. Воно на сонці золотом краще виграє, ніж всі їхні лядські кіраси. От так! Коли бачу: підступаємо до кованих воріт у кам'яній брамі. Брама у височенному цегляному мурі. Виходить, що в самому місті є правдиві фортеці. Я миттю підперезався, шапку набакир збив. Відчинилась кована брама, і вступили ми у великий чотирикутний двір. А з усіх боків двору височенні палати... Я спішився і притяг за аркан всіх своїх коней до купи. І став зі своїми бахматами якраз навпроти високого білого анку. Цей анок рівно посередині головного палацу. [анок не простий, а мармуровий. Мармур, то такий білий камінь, дуже дорогий, з якого найкраще висікати всякі фігури... І от на мармуровий анок вийшов сам пан каштелян. Плащ на ньому оксамитовий, червоний, горить вогнем. Шапка з чорного соболя з білим страусовим пір'ям. На поясі-златоглаві висить шабля, вся в самоцвітах. Ступив пан каштелян на мармуровий анок — все завмерло. Охоронці— гайдуки з алебардами застигли по боках від анку, наче статуї... Пан Ян шапку на ліву руку і бігцем вгору по сходах до пана каштеляна доповідати про подорож на Україну. Що він там ще доповідав, чути не було. Хоч тиша у палацовім дворі була така, як при виході самого короля. Щось сказав пан каштелян пану Яну. Той спустився вниз до мене і сказав показати пану каштеляну татарський луп. Ну а я, нічого такого не передбачаючи, поки ми з Бердичева мандрували, я їх усіх об'їздив. І під сідлом, і охляп. На одній смирній кобилці навіть без вуздечки міг їздити. Показав я пану каштеляну все, що я з ними в дорозі робив. Великий пан добре посміявся, дивлячись, як я гасаю на кошлатих бахматах по білих каменях

його двору. І сказав цей вельможний пан: "Цих коників триматиму за блазнів. Потішатиму гостей цими потворами. Нехай цей кумедний русин їх доглядає. Без нього вони не матимуть виду!" Той вельможний пан каштелян не просто собі був великий пан... Він у добрих конях знався досконало. І навіть сам злучкою займався. І коники в нього справді були найкращі. У нього була і стайня, як палац. А в стайні в нього були коні всяких порід і з найдальших країв і земель. Я тоді по-їхньому ще мало тямив. Особливо, коли швидко говорили. Але запам'ятав слово в слово, якби записав у голові. І тільки потім розкумекав, що пан каштелян мене за блазня при потворних конях лишив. Але навіть коли мови навчився (а це в мене пішло дуже швидко!) і зрозумів, за кого мене лишили, не образився. То ж чужі люди — ляхи. І мова в них чужа. Вони мене блазнем вважають. А я їх гультями. Бо серед них найбільше нероб. Німці щось майструють, вірмени та юдеї щось продають, купують. А ці тільки бенкетують, щодень гульбища справляють. Отож, у палаці було таки весело. Весь час до пана каштеляна вельможнії гості прибувають. Обіди, банкети, танці щоночі. Ще бували виїзди на полювання та кінські перегони... Ну, мені не до банкетів: я своїх татарських коників тримаю, як лялечок — завжди вони напоєні, нагодовані, вигуляні і вчищені, ще і гриви позаплетені... Часом пан каштелян казав мені вивести коників і показати його вельможним гостям. Я старався, показував. Всім весело. Часом, як я щось викину — чи на скаку під черевом пролізу, чи стоячи на двох конях одночасно, прогарцюю через усе подвір'я, вельможні пани мені і злогого подарують... Було б у мене добре затишне життя, та в палаці пана каштеляна була панночка Ядзя. У нашому палаці цілі табуни молодих панночок та задрочених паничів у похлібниках ходили... Але панночка Ядзя не просто так гуртувалась там з тими похлібниками. А доглядала вона за здоровенним білим папугою. Коштував він грубі пенязі. Цього папугу пані каштеляновій подарував якийсь гішпанський герцог... Отож, та панночка Ядзя походила із дуже знаменитого роду. Казали, я так чув, що їхнім родичем у старосвітські часи був навіть один їхній король. Але то колись було. А тепер вона жила при пані каштеляновій і доглядала за її живою цяцькою. Вона часом і у двір виносила папугу у здоровенній сталевій клітці. Круглій такій. — А чому в сталевій?

— Бо дзьоб у нього такий здоровенний та сильний, що він гілку, завтовшки з палець, — раз! і перекусив. Ото дзьоб!

— Як в орла?

— Може й більший! І ще, знаєш, він лапою, як людина, брав горіхи і клав собі в дзьоба. Але головне — по-людському говорив. По-гішпанськи. Я запам'ятав ті слова. І потім, коли сидів у мавританським узилищі, спитав в одного іспанця, які ті слова. Іспанець довго реготався — папугу навчили найгіршим моряцьким лайкам. Певно, тому й подарував герцог папугу пани каштеляновій. Хто ж триматиме в себе такого базіку?! Отож закохався в панночку Ядзю. А вона на мене й не гляне. З іншими з челяді і поговорить, і пожартує. А до мене — ні! Думав я, думав, що такого зробити, щоб привернути її увагу? Вирішив показати, який я коняр. У кам'яному дворі своїх татарських коней муштрую, всякі фіглі на них роблю. Всі аж жахаються, як бачать, що я на тих конях виробляю. Бо під ногами не трава — камінь! Та Бог милував — сохранив мене у моїй глупоті. Отож гасаю подвір'ям, блазнюю... Та моя укоханая Ядзя на мене й не зиркне... Потім нагода трапилась себе показати. Відпустили челядь на ярмарку погуляти. А там славні їхні борці змагались. От повернулись дворові і все згадують, як там борці змагались. Та й собі почали силу пробувати. Спочатку жартома, а потім завелись — по-справжньому почали змагатись. Як гайдуки пана каштеляна зачали боротись, тоді навіть шляхтянки повиходили подивитись. Як угледів я, що панна Ядзя на мармурових сходах спинилась, то і я поліз боротись. Ось коди виявилось, що в мене найсильніші від усіх пальці. Як прихоплю кого, то вже не вирветься, поки сам пальці не розіжму! Я був наймолодший серед борців, але не зміг подолати тільки двох — німця-кнехта та одного здоровенного мазура. Виявилось, що я третій по силі на тому дворі!.. А Ядзя навіть не додивилась, як я зборов здоровенного гайдука. Всі тільки ахнули, як я його поклав. А Ядзя повернулась і пішла геть. А німця я теж переміг. Тільки вже в стрільбі з лука. Якось там пан каштелян оголосив збори на полювання. Ну й почали збиратись його гості, ясновельможні пани. Поки пани у палатах вітались та віншувались, їхні челядники та гайдуки вихвалялись своєю вправністю та спорядженістю до ловів.

Влаштували стрільбу з куш та луків, Я не тільки краще всіх лучників поцілив. Мої всі стріли пробили дошку. Он як! Німець був богатир і славний стрілець, а я його перевершив! А Ядзя і не зиркнула на мене. Жодного разу! Подумав я тоді: "А може, Ядзя на мене не дивиться, бо на мені одіж блаженська? І як я про це не подумав? "І вирішив я продати свій найкращий луп — кольчугу із зерцалом. Пішов я до лихваря. Сидить він в мурованім малесенькім склепику. А вікно отакенне, здорове над ним. І те здоровенне вікно складене із невеличких скляних плиточок. І кожна скляна плиточка — прозора, як вода. Геть все видно, що на вулиці робиться. Навіть у палаці пана каштеляна не було такого прозорого скла... І чого там тільки не було в тій лавці лихваря. Чого тільки люди не позаставляли під гроші лихвареві!.. Стояли там повні полиці з німецькими срібними кубками, флорентійськими розписними блюдами, срібними і кришталевими єгипетськими карафками. Стосами стояли товстенні книги в дорогоцінних палітурках, оздоблених сріблом і позолотою. А зброї, зброї! Стільки — можна було озброїти цілу роту. Мечі та кончари, шпаги та палаші, а ще й шабель, шабель. Та всі не прості, а з золотим візерунком на клинках. Рукояті із слонової або риб'ячої кістки. На піхвах срібло, позолота, сап'ян і оксамит, і самоцвіти. А шоломів різних — гартованих чорнених, з позолотою, як горщиків у багатії господині на тині. Була ще й кіраса міланської найкращої роботи. Вся із золотим ритинуванням: рослин, тварин і всяких поганських богів... Отож, приніс я лихвареві кольчугу із зерцалом, щоб продати, бо мені були потрібні гроші. Він мені й відказує, що він не купує. А от під заставу може взяти в мене доспіх і видати мені стільки грошей, скільки мені на діло треба. Я стою і думаю, скільки мені грошей потрібно, щоб купити лунського сукна, заплатити кравцеві за пошиття, скільки коштуватимуть чоботи сап'янові із підківками срібними та ще онучі добрі, та шкіряний пояс з кишеньками та ще смушева шапка... Лихвар і питає, чому це я мовчу. Я йому кажу, що я рахую, що мені потрібно і скільки воно коштуватиме. "Не мордуй свою голову — кажи мені, що треба. Я в одну мить все підрахую. "— І тягне до себе рахівницю з кістяними кульками на дротинках. Я й почав все, що мені треба, називати. Він дає кожній речі ціну і складає до купи. А служба його стоїть при дверях. У наш бік і не дивиться, так, наче йому дуже цікаво, що там на вулиці робиться. Та тільки лихвар перестав

рахувати, служка миттю зник. Я розумів, що гроші, які мені дає під кольчугу — дрібничка до її справжньої ціни. Тому я не згодився і пішов до інших лихварів на тій вуличці. Але там мені давали ще менше... Довелось мені повернутись до першого лихваря... Коли я взяв гроші в лихваря, тут і служка об'явився. Він і каже служці: "Проведи до Гершка-кравця. Нехай він паничу кунтуш пошиє. "— А тоді до мене. — "Паничу, він тобі добре пошиє! Гершко майстер на цілий Краків! А до німців не ходи — вони дуже довго шиють! І до вірмен не ходи — то такі шахраї, що світ не бачив!" І відвів мене його служка до Гершка-кравця... Якимось, коли я вже збирався покинути Краків, здибав я того Гершка-кравця. Він мені і сказав, що лихвар ще з нього взяв монету за те, що він мене до нього направив. Отакі лихварі по всьому світу — і з чужого живцем шкуру здере, і зі свого хоч крихту, а вхопить!.. Але Гершко таки справді мав золоті руки — пошив мені такий кунтуш, як самому вельможному пану. Мені тільки тому городські владці козу не заправили, бо гадали, що то така забаганка мого пана каштеляна, щоб його фігляр по-шляхетському був убраний. Там у них у метрополії з цим суворо...

— Батьку, а яка у них там у Кракові метрополія?..

— Метрополія, то по-латині значить — столиця. Себто і є Краків... Не можна було мені, посполитому, православному та ще й неповнолітньому, справляти собі панський одяг, та ще такий розкішний. Однак, якимось воно обминуло мене, те лихо... У новому наряді, як павич, походжаю я по двору, нагаєчкою по сап'янових чобітках себе похльоскую. А Ядзя дивиться крізь мене, нічого не бачить... Скільки я старався, на які збитки пішов, а все дарма... Ні, боронь Боже, я і тоді, і зараз не шкодую за кольчугою із зерцалом... Я до того, що такі от люди і таке от життя: одні в скруті тобі пособлять, інші з тебе живцем шкуру злуплять... Засмутився я дуже, але ще в мене якась надія була. Все думаю, а щоб мені таке вигадати, щоб все-таки здивувати Ядзю. І вирішив я навчити свою кобилку кланятись і на коліна ставати, коли Ядзя двором іде. З кожної вилазив, а навчив. І кланяється, і на коліна опускається, як я їй знака подам. А Ядзя і не гляне в наш бік! Отут я засумував по-чорному. Ну нічого не хочеться робити. Через силу коней пораю, сиджу все у конюшні

і все думаю, думаю. І їсти не хочеться, тільки воду п'ю. І десь може за три дні нарешті вигадав: куплю твореного золота і фарбуватиму своїй кобилі копита. Тут вже таки Ядзя не втримається і скаже: "Для чого ти, дурню, кобилі копита золотом фарбуєш? "А я їй тоді і скажу: "Справді, для чого я копита золотом фарбую. Пішли краще помилюємося!" Так я і зробив. У слухний час вивів свою кобилку, якраз проти тих дверей, якими найчастіше Ядзя виходила. Отож, сиджу і малюю золотом копита своїй кобилі. І якось так сталося, що нікого на плаці межи будівлями нікого нема. І саме тоді виходить Ядзя. Підступила до мене, кладе мені на плече свою білу ручку і каже мені на вухо: "Дурню! Для чого кобилі золотиш копита? Пішли краще до мене.

Посидимо, помилюємося. "Я тільки рота розкрив і слова вимовити не можу... І провела мене Ядзя до себе на самий верх палацу... Й почала мене Ядзя вчити всяким шляхетським звичаям — як панночкам ручки цілувати, як руку подавати, коли попереду йти панни, коли позаду, як паннам всякі приємні дурниці говорити... Все наче дурниці — бо нащо вони козакові, але потім, коли тікав з неволі, дуже знадобилось... І від того часу почав я до панночки Ядзі лазити в гості....

— Батьку! Хіба ви п'яні були, що лазили?!

— Тю! Таке вигадаєш! Та хіба такий козак, як я, міг п'яний лазити перед шляхетною панною... Я до неї по плетеній драбині під самий дах палацу лазив. Як повна ніч настане — вона викине з вікна плетену драбину. Я спіймаю кінець драбини і тоді вже, як куна, подеруся до самого її вікна...

— Батьку, чому плетеною драбиною? У них такий звичай?

— Таке вигадаєш! Це тому, що ми зустрічались потайки від усіх! Треба було так нам милуватись, щоб ніхто, ніхто і не помислив і не запідозрив, що ми бачимось.

— А чому?

— А тому, синку, що я православний, а вона латинської віри. Тому, що вона із знаменитого шляхетського роду, а я сирота, невідомо, хто мої батько й мати. Якби хто взяв, що вона зі мною водиться, то їй була б найстрашніша ганьба від шляхти. Їй би тоді або руки на себе накласти або з Польщі втекти. — А чого така ганьба?

— Синку! Скільки б я тобі не пояснював, ти не зрозумієш, поки не виростеш. Ти зараз запам'ятовуй усе, що я тобі оповідаю. А потім ти вже сам все-все зрозумієш... І ще навчила мене Ядзя грати — на лютні по нотах. Ноти, то такі значки для музики, як літери для книжного читання. Ото було діло! Я грамоти ні нашої, ні латинської, бач, не знав, а ноти вивчив! І грати, і співати навчився... От тільки їхньої грамоти Ядзя мене не навчила. Бо я не сказав, що я неписьменний, а вона про це і не здогадалась... Ой, який був час! Їй Богу, все мені в руки йшло. Я вже після своєї кобилки легко всіх моїх бахматів навчив і кланятись панським гостям, і на коліна ставати. Як гості мені яку монету кидали, я не ховав до калити, а купував вина стражникам. А вони за те мені показали, як шаблею орудувати, як палашем рубати, як з алебардою вправлятись. І я до них так навмисне речно, як до найбільших панів у Кракові. А їм те, як ніби медом по душі помастили... Отож, коли проминув мій золотий, щасливий рік, сказав я панові каштелянові, що вже час мені або кунтуш дати за службу, або сукна відміряти, щоб я сам собі новий справив. Зареготався пан каштелян до свого почту: "Бачите, хлопці, які русини гумористи? Свого кунтуша ще не подер, а на новий вже сукно править... Іди, цуцику, кобилам копита фарбуй і дякуй Богові, що в мене сьогодні добрий гумор!" Образив мене пан каштелян — я цілий рік на совість йому служив. І тільки те, що їв, то й усе, що я від нього мав... Сказав я тоді Ядзі, що піду від пана каштеляна. Ядзя мені й каже: "Задурно ніхто не служить! За плату візьми та й злучи свою татарську потвору з його найкращим арабським скакуном!" Послухався я своєї прекрасної панночки Ядзі і так і вчинив. І от коли я побачив, що кобилка моя понесла, постановив я тікати. Почав я потихеньку запасатись у німців копченою ковбасою, сушеними щуками та сухарями... Тим часом і моя

прекрасна панночка Ядзя почала збиратись у дорогу. Бо пані каштелянова мандрувала до самого Парижу. І брала з собою улюбленого папугу і при ньому, звичайно, панночку Ядзю...

Попрощались ми в сльозах із моєю прекрасною панночкою, і на згадку вона подарувала мені свою лютню...

А в ті дні на одному ринку почув я, що один чернець-домініканець підмовляє у хрестовий похід проти невірних турків. Тоді спитав я в його помічників, яка платня за хрестовий похід на турка? І мені сказали, що гульден на місяць. Подумав я тоді: "А чого мені думати — воювати турка чи не воювати? Татар бив! Ну то й турків поб'ю! Та й з міста краще в гурті чкурнути, а ніж самому при повнім наряді повз кустодію тікати... І тоді сів я на свою татарську кобилку і разом із іншими волонтерами виїхав із королівського міста Кракова. І востаннє засурмив свій хейнал сурмач для мене на Вежі Мар'яцькій.

Омелько раптом підвівся, кілька разів глибоко вдихнув, підніс складені долоні до вуст і з силою подув у них. І над пагорбом, над долиною і ближнім лісом полинув ніби справжній сумний спів сурми. Зростав, зростав і враз урвався.

— Батьку, чого ви? Духу не стадо?

— Е ні! То і в Кракові так хейнал уривається. Це як пам'ять їхньому сурмачу, що йому горло татари стрілою пробили, коли він тривогу проти татар сурмив... Отож, синку, з веселим братством помандрував я в далекі світи. І нічого не думав про те, що далі зо мною буде. Мені тільки жаль серце краєв, що розпрощався я з милою панною Ядзею. Вийняв я з торби її дарунок, наладнав струни і загравав тих пісень, що вона мене навчила. І всі мене хвалили і слухали. І поки ми не дістались до самого Дунаю, я всю дорогу нашу батову потішав музикою та піснями.

Ну от, поки ми з тобою оповідки оповідали, і куліш майже дійшов. Тепер сюди тараню роздеремо. Щоб була заміна на дичину... Сьогодні добре дичина підв'ялилась... Через день-два можна їсти...

Омелько і малий неквапно смакували паруючим кулешем. А з-за пухнатих соснових гілок виповзав тонесенькою скибкою червоно-мідний місяць.

— Дивися, синку! Як он остання хатка місяця убуває. На третій день почнеться переміна. Тоді тільки зорітимуть на небі зірки. Лиско тут ходив — він нас і вночі виведе на старі козацькі проходи. А вони вночі не рипнуться... Диви, як Бубка — сьогодні він розкошує. Кулешу не просить, все кістки мордує...

— Батьку, розкажіть, що далі було. Я спати зовсім не хочу.

— Ні, синку. На сьогодні досить! Завтра рано встанемо. Треба все ретельно передивитись, перепакувати і далі, далі козацькими проходами. Омелько розрівняв теплий пісок поруч із земляною пічуркою. Постелив свій жупан. І поклав на одну полу малого, а другою його накрив.

— Спи! Сьогодні вже я казанок почищу — і помию. Бубка тебе стерегтиме. Спи...

8. ТУРЕЦЬКІ ПСИ

Малий прокинувся на урізі ночі, коли ще на чорній небесній бані несамовито сяяли всі зорі. А тонесенька скибка місяця, що перейшов у свою останню квартиру, горіла розплавленим сріблом.

Було так тихо, що чулось все: як дихають Буланко і Лиско, як далеко за долиною деркотить дрімлюга, як бо-зна де бреше лисиця. І все заливало дзюрчання цвіркунів — головних музик липневої ночі.

Бубка кудись зник. Певно тому й прокинувся хлопчик, що пес не грів йому більше спину.

Не було під сосною і козака. "Невже оце батько досі чистять казан і відмивають біля джерел начиння? А може де пішли полювати і Бубку взяли з собою? А вони мені сказали, щоб я не боявся, бо мене стерегтиме Бубка". Малий хотів покликати Бубку. Та не наважився, йому наче заціпило. Здавалось, що десь тут поруч щось діється невідоме. Він прислухався. І справді, його вухо вловило незвичні звуки — наче тупотіння якесь, і з невеличкими проміжками часу наче легенький свист. Малий потихеньку виліз із козачого жупана. І навкарачки, потихеньку, завмираючи і спиняючись, поповз до краю грудя. Він проплазував стежкою межи тернинами і визирнув з-за останнього куща. Внизу, на малесенькім лисім клаптику землі горіли чотири свічки. Якраз по чотирьох кутах. По самісінькій середині цього клаптика крутився батько Омелько. Голий по пояс. Шаровари, закасані до колін, роздувались при швидкому русі, мов спідниця. На голові не смушева шапка, а накручено шовковий пояс. Омелько, ні на мить не спиняючись, крутився з права наліво. Босою лівою ногою він ніби встромився в заглибину, а правою сильно, швидко відштовхувався. Розкручувався все швидше і швидше. Після кожних семи обертів підстрибував і шаблею рубав повітря. Помахи шаблі прискорювались, свист повітря все посилювався. Вертіння перетворилось у шалені стрибки із блискавичними ударами шаблі.

Вогники свічок тріпотіли, коливались, схилялись до землі, але не згасали.

Хоч малий ніколи не бачив чародіїв і не знав, як вони чаклують, та зразу зрозумів — це чародійство.

Тим часом козак досяг такої швидкості, що здавався велетенською живою дзигою межи чотирьох палахкотливих свічок.

І враз він... ніби, ніби до половини занурився під землю! Зробив кілька шалених обертів. І раптом викинув руку із шаблею вперед. За один розмах зрубав вогонь усіх чотирьох свічок.

Темрява засліпила очі хлопчиків. Тільки з чорної глибини світився один червоний волосок догораючого? ноту.

Якихось певних звуків хлопчик не міг розрізнити, бо до дзюрчання цвіркунів додалися чи то схлипування, чи то приглушене хихотіння в кінці долини.

Хлопчика почало трусити.

Потім його вдарило гарячим і всього облило потом. Він порачкував назад, назад до сосни, швидко і тихо. Боявся повернутись спиною до схилу.

Приповз під сосну, заліз у жупан. Знов кинуло в холод. Він закрутився у цупкий суконний жупан. Жупан міцно тхнув болотом, свіжим дьогтем і козацьким потом.

"Що робити, що робити? Виходить, батько, названий, — а чародій? А як мене теж зачаклує! Треба тікати! Почне сіріти — втечу! А зараз прикинусь, ніби сплю... Од татар втік і від чародія втечу! І Бубку заберу..." Від тих думок малому відпустило, і напливла на нього тепла млюсть, і він розчинився у важкім сні.

У нього стугоніло і калатало серце від сильного жару, було важко дихати... І ще з обох боків крізь жупан боляче тиснули соснові корені. У голові паморочилось, ставало млюсно. Він наче гойдався в сідлі на коні, а не лежав під важким козацьким жупаном. Від спекоти в нього пересохло в роті. Спробував вилізти з-під жупана, щоб піти до ручаю і напиться холодної води. — Синку! Куди ти пнешся — впадеш під копита! — Схилився над ним Омелько — довговусий, зарослий тижневою бородою.

— Га?! — Скрикнув малий і розкліпив очі. — Я пити хо-чу, пити хочу! — Слава тобі, Господи! Пий, синку, пий! Зразу легше стане. — Омелько однією рукою підняв за плечі малого, другою притиснув до пересохлих вуст баклагу. Малий зробив кілька ковтків.

— Гірка вода. Від неї нудить.

— Пий, синку! Це від лихоманки. То ти надихався отам в долині гарячого болотного повітря, коли ми зілля зрізали. От тебе й почало тіпати. Ти й марив і зовсім зомлілий лежав.

Малий підвів голову і обдивився навколо. Побачив, що він висить на ношах межи Буланком і Лиском. А ноші зроблено з двох довгих жердин, козацького жупана і липового лика. Жердини добре прив'язані до сідел.

Буланко іде попереду — Лиско позаду.

— Батьку! А Лискові важко. У нього рани...

— Нічого. Тільки дві ранки ще не затяглись. Але шисти їх не торкаються. Твій Лиско вже оклигав, тепер твоя черга. Видужуй — швидше в сідло сядеш. — Батьку, дайте ще зілля! Я хочу на коня сісти.

— Оце козацька розмова! Пий та видужуй. Зілля заговорене.

Малий кривився, морщив носа, здригався, але пив.

— Батьку, а ви псів заговорили? — По якомусь часі спитав малий, прикриваючись від сонця ліктем.

— Ще на псів силу витратити? Та я їм у падлі підкинув цар-зілля. Як знайдуть собаки нашу стоянку, обов'язково падла вхоплять. Ні собака, ні

вовк, ні лисиця не можуть падло обминуть! Коли ми з тобою дійдемо до Козацького броду, зілля їх задушить.

— А як це задушить?

— Ну, це страшна таємниця. Від цар-зілля нема ліку. Від нього і кінь всохне, і людина і, звичайно, собака. Боронь Боже! Давати цар-зілля — і великий гріх, і страшенний злочин. Цар-зілля вживають тільки несамовиті, прокляті Богом і людьми, злочинці. Якби не погані прикмети та не скрута з твоєю лихоманкою, ось тобі, синку, святий хрест, ніколи б не те що собаці, але й яничарові не поклав би.

— А як вони не візьмуть падла?

— Еге! Я ж тобі кажу, що собакам, вовкам та лисицям падло — то лакітки. Вони, як знайдуть падло, то качаються по ньому, і тоді біжать до своїх родичів. Ті їх обнюхують і собі біжать по запаху падла скуштувати... Ще й ведмідь любить падло, але тут ведмедів немає... Ну, а якщо вовки й лисиці наїдяться отруєного падла і здохнуть, то що? Ти сам бачив — скільки нашого християнського трупу подзьобаного та об'їденого по шляхах валяється. Якщо поздыхають звірі-труподі, то на мені і гріха нема!.. А ці гади, бач, женуть за мною... Бог мені свідок — я ж їм турка, мою лицарську здобич, віддав. А вони хотіли ще й тебе забрати. Щоб ти їхньому пану за кріпака був?! Двічі тебе хотіли сиротою зробити! І мене хотіли полонити. До ката на допит і тортури віддати. Ще й стріляли в мене. І ще вони божевільного чоловіка зацькували собаками. А це що — не гріх і не злочин?! Отож, коли їхні пси пожеруть принаду і сконають, то чи буде на мені гріх? А не буде... А вони лишаться без своїх псів-людоловів. І якщо ти зовсім одужаєш — я з ними битимусь. Якщо будеш слабенький — втечемо від них нашими проходами. Отож, синку, ти не бійся. Їм нас не схопити, як би вони не пнулися.

— Батьку! Не бійтеся, що я їх боюсь. Я тепер нікого не боюся.

— Справді не боїшся. Чого це.

— Бо ви, батьку, чародій! Ви їх зачаруєте?.. А де Бубка?

— Бубка на аркані, щоб не вернувся та не вхопив падла. Сердиться він на мене, але я не хотів легковажити. Немає живої тварі без слабину... В однієї іспанської пані, знаменитої і багатющої, була дуже коштовна сучка.

Отакісінька, як цуценятко. Розумна на диво...

— Розумніша за Бубку?

— Куди там Бубці!.. Але собака є собака — тільки виведуть її вигуляти, обов'язково людське гівно знайде і нажереться...

— Батьку, а у вас був свій собака, ну зовсім свій?..

— Не собака, а сука була... Може не така розумна, як у тієї герцогині сучка, але дуже вірна. А завбільшки така, що може вдвічі більша за Бубку. — Невже такі собаки бувають?

— Бувають ще більші. Але то вже інша справа. Тих собак я лише бачив. — Де ви їх бачили?

— Та в Гішпанії, коли втік з полону від маврів. Вони там охороняли гішпанські фортеці. А на шию їм вдягають обручки із сталевими колючками. — Для чого?

— Щоб ні вовк, ні чужий собака не могли їм горло перегризти. А людина не могла задушити.

— От би нашому Бубці зробити колючу обручку!

— Дай час, і обов'язково зробимо, тільки спочатку цих псарів кривавих упораємо. Зараз найголовніше, щоб вони наш слід не загубили до самого броду. Ми повинні йти так, ніби ми не знаємо, що вони за нами женуться. Для цього треба на видних місцях вогонь розводити, десь якусь гілку, ніби вона нам заважає, зламати. Десь на молодій липці паслика зідрати... Нам з тобою, синку, потрібно, щоб вони підійшли десь за днів два після нас до Козацького броду. Там із чверть милі до броду дорога йде у вузькій ярку із крутими стінами. Точнісінько така, як ота дорога, де я своє перше геройство учинив. Коли тільки вони під'їдуть до броду, ми за їхньою спиною перегородимо дорогу. І вони у пастку потраплять...

— А в нас возів нема!...

— Молодець, синку! Бачу, в тебе голова козацька! Та на те, що нема у нас возів, є рада. Там над самісінькою дорогою ростуть старі липи. Ми одну чи дві липи підрубаємо. Коли ті проїдуть майже весь яр, ми повалимо підрубані липи. Вони впадуть і завалять дорогу. Отоді я з ними і побесіду. — Батьку! Ми за спиною їм липами загородимо дорогу, а вони тоді од нас через бід перебрідуть і втечуть на той берег.

— Добре мислиш, хвалю. Але щоб не перейшли броду, я перед самою водою ямки покопаю, гострі кілочки у них постромляю... Зараз нам треба привести їх до броду. Яке там місце гарне — сам побачиш. Цей берег низький. Лісом порослий. Але перед самим бродом, ліворуч над дорогою піднімається земля, як здоровенна, просто велетенська, кругла могила. І на ній старезні кучеряві липи. На тому боці трохи вище берег і весь кам'яний. Навіть скелі, завбільшки з хату. Межи скелями вузький прохід до броду. Прохід теж не важко загородити гострими кілками. А в іншому місці вони на берег ніде не вийдуть. Там берег і вниз, і вгору по течії кам'яний та урвистий.

Двоє коней, один спереду, другий позаду, з ношами посередині та піший козак посувались під височеними ясеними. До сідла переднього

мускулистого буланого коня був прив'язаний чорний одновухий пес. Часом пес починав скавувати. Тоді козак на нього циткав.

Хлопчик підвівся на ліктях.

— Батьку! Відпустіть Бубку з аркана. Його ніколи дядько Семен на прив'язі не тримали.

— Нехай потерпить до вечора. Поки не затагануємо. Нехай звикає до ошийника. Ти ж сам схотів, щоб ми йому зробили колючий ошийник....

— Ага... А у вашої суки був колючий ошийник?

— Хотів справити, та все щось заважало... Але перед тим, як вона потрапила до мене, у неї був чудовий сталевий ошийник. Може то він якраз і врятував її. Ту суку один гусар все водив за собою. Гусар був не з нашої роти, а з тієї, що залогою стояла в сусідній фортеці. Той гусар був гішпанець і дуже затятий. Він своєю шпагою не одного покалічив, а кількох і поклав своєю шпагою. Шалений був чоловік, одним словом. Так ото про суку. Отака здоровенна, височенна в ногах. І хвіст довгий, з густим волосом. Вся вона мишаста, тільки морда майже чорна. І була вона вусата і бородата. І шерсть на ній розкуйовджена. Не стара ще сука... Але я почну про все здалеку, щоб ти зрозумів, з якої біди ця сука мене витягла, і як вона до мене потрапила.

Отож після всяких пригод та довгенької подорожі, прибули ми, всі найманці, до Угорщини за Дунай. У ті краї, що навивають Дунантул. Земля угорська, але влада там австріяцька. Ну, як оце у нас — ми живемо, а влада вся лядська. Прибули ми у велику фортецю. Якраз на третій день мав бути парад нової роти. У них, синку, там так: який—небудь князь чи герцог, чи граф винаймає собі якогось полковника, щоб він йому створив військо. Той полковник наймає менших — капітанів. Капітани наймають ще менших — лейтенантів. Ну, а лейтенанти вже наймають вояків, простих ландскнехтів. І всі ті командири з панських

грошей кожен щось собі поцупить. Тому й не можуть набрати стільки кнехтів, щоб вистачило для війни. Тому, коли влаштовують парад і присягу...

— А що то таке — парад?

— Це коли всі вояки: і піші, і кінні шикуються в одному місці і показують старшим командирам, що вони готові до війни... От на тих парадах командири-крадії виставляють замість навчених кнехтів переодягнених хлопчиків і жінок і, взагалі, цивільних всяких людей. Ставлять їх десь у середину гурту, щоб не було їх добре видно. Цих підставних людей зовуть "пасивоволантами" — слово, бач, яке, язик вузлом зав'яжеться. А в тих німців так: спіймали пасивоволанта — ніс можуть відрізати. Бач, як воно виходить: гроші крадуть капітани, а носи ріжуть посполитим. Я тоді, на жаль, цього не знав. У нашій кодлі, що з Польщі прибуло, кілька найманців мали папери, що вони вже служили у війську. То їх одразу на парад поставили. А все одно — не вистачає кірасирів. Прибігають до мене, бо бачили, що я верхи приїхав до фортеці.

Вдягли на мене кірасу, здоровенний шолом насунули. Посадовили на здоровенного рудого коня. Дали довжелезного списа. А при сидлі ще й отакі два пістолі. І, як водиться в такому ділі, поставили мене поглибше... Всі бігають, гелгочуть. Коли стихло — полковник і князь приїхали. Ну, сурмачі грають, барабани б'ють. Щось вони там наче оглядали, потім якусь грамоту читали. Аж тут один підпилий кірасир візьми та й штовхни мого рудого своїм конем. Мій шарпонувся. Я його за узду і в гарячці кажу: "Стій! Чортова душо! Тпру!" Він від моїх слів як рвоне. І виніс мене перед всією командою. Шолом мені на очі наповзає. І кірасу погано припасували — вона перекособочилась... Як знявся рейвах, полковник щось кричить мені, бо він до мене зовсім близько. Я ні чорта не розумію і на всяк випадок кажу по-німецькому, все що я тоді знав: "Пане! Дя-ку-ю! Добрий день. До побачення! Будь ласка." Він ще щось кричить. Нарешті зрозумів, що він наказує мені спішитись. Я спішився. Тут підбігли пахолки і забрали в мене коня і списа. А полковник репетує! Фельдфебель і капрал бігають, когось шукають. Потім взяв — мого вербовщика

шукали, щоб він перекладав, як мене допитуватимуть. Зрештою, підбігають вони до полковника, руками розводять — немає! Він їм щось як гарикне. Вони до мене, схопили за плечі і потягли до князя. А князь знаєш, як приїхав? Як оце ти точнісінько, межі двох коней. Тільки в золочених ношах. Закритих, як візок, навіть із скляним віконцем його в тих ношах золочених возили, бо він такий був гладкий, що не міг на коня залізти. Полковник схилився до віконця у золоченій халабуді і ніби питає. Князь тоді голосно проказав "пасивоволант" і махнув рукавичкою у віконце, мовляв — дійте, що тут розпатякувати. Полковник як гарикне! Капрал і фельдфебель мене немов у лещата затисли. Починають руки за спину заламувати. Я не даюсь! І якимось озирнувся — а в мене перед лицем здоровенний ножака і отакенна лапа — ось-ось мене за горло вхопить.

Як крутнувся я, як рвонувся я! Видерся від моїх катів. Капрал і фельдфебель ніби розгубились, а цей з ножем набігає на мене. Пропав я! Підняв я лівцю, щоб якимось від ножа захиститись. І бачу — на руці в мене татарська нагайка метеляється. Я й забув про неї. Хоч і не лівша я, синку, та як лупону його по пиці. З такою силою бив смертною, що і на перенісці, і на вилицях м'ясо до кістки розтяв. З одного удару все лице йому юшкою залив. А ревів як баба, катюга сраний. Він репетує, а я підскочив до нього і шпагу із його піхв — смик!.. І тут вже в мене не переляк, а таке завзяття — порішити їх трьох. Кинувся зі шпагою на капрала і фельдфебеля. А капрал зі шпагою, а фельдфебель із тесаком. А я їх не боюсь і отако на них, отако, отако згори роблю випади!

Омелько спинив коней, вихопив шаблю із піхв. Підняв руку вище голови, єломань вивернув униз і почав швидко-швидко робити різкі випади.

Хлопчик звівся на ношах, уп'явшись щосили у шисти. Він аж тремтів від хвилювання, споглядаючи "бій" Омеляка із нападниками.

Омелько зробив ще три блискавичні випади вивернутою шаблею. А тоді розвернувшись на всю руку, розмахнувся шаблею по колу і

невловимим рухом встромив, ні — просто метнув нищівний клинок у тонку щілину піхв.

— Ннно, рідненькі, пішли. — Видихнув Омелько і засвітився до малого всім обличчям.

Хлопчик знесилено відкинувся на ноші.

— А що було далі? — Прошелестів малий.

— Нічого. Лишився живий. Хоча, по правді кажучи, ще трохи — і вони б порішили мене. Вони ж були кнехти бувалі, а я "молодик"... А, може б, і я їх порішив. Бо в мене тоді в душі неймовірна, нелюдська злість кипіла, а прудкості й витривалості міг кому завгодно позичити... Чую позаду крик — то "мій" капрал прибіг. Полковник щось наказав. І мій капрал кинувся межи нами. Ну, ми спинились. Вийшов прапорщик із знаменом, і ми зразу склали йому зброю. Тоді мене і мого капрала кличе князь. Я озираюсь через крок, чи нема кого позаду з ножакою? Ні. Всі стоять. Наказав полковник — закон! Німецький порядок. Підійшли до князя. Він аж дверцята своєї будки відкрив, щоб мене краще бачити. Перекладає мені мій капрал: "Доведи, що ти не пасивоволант і не шахрай. Можеш показати, що ти дійсно військового вмієш? "Я ще не охолов і в запалі кажу: "Нехай принесуть оберемок сухої соломи, поліняку, отаку завтовшки, і гострий палаш. "Це я згадав, як у пана каштеляна один славний гайдук показував — перерубав на сніговій кучугурі отакенну поліняку. Поки принесли солону, поліняку та гострий палаш, я вкляк навколішки і молюся Пречистій Діві. І чую, Святий Хрест, що наче крила шерхотять за моєю спиною легенько, легенько і тихий ангельський голос каже: "За тобою правда!

Вставай. "Я підводжусь, а вже здорова купа соломи з полінякою на ній і палаш готові. Я покрутив палашем, щоб добре відчувати його вагу, і як він на мою руку лягає. А тоді, повір мені (я нікому цього не розповідав, бо не повірять) наче не я сам, а хтось піднімав у моїй руці палаш і кидає

його вниз на поліно. Розрубав чисто навпіл. Князь маше на мене рукавичкою і каже полковнику здивовано: "Берсеркі! Берсеркі!" Я спитав у мого капрала, а що то значить? Він каже, що те слово не німецьке, а якесь вчене. Потім, пізніше, коли я підучився німецької, один канонір— дуньчик пояснив, що "берсерк" значить шалений, навіжений... А потім я у тій фортеці добру науку пройшов. Стріляти з мушкета нас вчив німець— капрал. А венецієць вчив нас фехтуванню та як конем по науці правити. А мене ще потай вчив, як з пороху і шроту бомби готувати, як у карти правильно грати, і, головне, як простим кулаком битись і з ножем управлятись... Який вчений був чоловік, хоч і чорнокнижник, і некромант... Знаєш, я йому служив, як рідному татові! І коня його доглядав, як лялечка завжди був жеребець. А сорочки як я йому прав? Жодна молодиця так не випере. Найжирніших сазанів йому смажив, найбільших раків приносив. Та раптом його покликали до столиці. Тільки до столиці він не доїхав. Десь взяв і щез... При їздив до фортеці один латинський чернець, таємний чоловік. Все мене про венеційця випитував і записував все, що я сказав. А що я йому міг розповісти, як і мови до пуття не розумів? Так-сяк розповів йому все те, що й усі знали... Що ж я йому, шпигові цісарському, розповім про карти і про некромантію і про бомби зі шротом. "А дулю йому!" Тим часом моя кобилка привела лошатко. Господи, яке ж воно було гарне, як намальоване! Біле, як сметана, у дрібну світлу гречку. І очі в нього фіалкові, як кажуть: "сорочі очі. "І от у той час, коли я був у замку і опановував військову науку, прикликав мене до себе отой самий полковник. Доручив він мені з його вірними хлопцями, перевдягненими на турків, потайки перейти через потік на кордоні. І, не здіймаючи галасу, пробратись в одне містечко. І там ми здорова поживились — у турецького митника забрали податки зі всього комітату. За те мені дістався від полковника угорський кінь, і шабля, і одяг турецький. Але потім полковника відкликали до Відня. А комендант і каже мені, що я заборгував і за харч, і за житло, і за фураж для моїх коняк. Я ж думав, що за все платить полковник, бо він же мене прикликав на таємний похід. Довелось свою частку здобичі продати, щоб розплатитись із боргами. Нічого, продав коня, ще й два гульдени лишилось на гульки... Коли приходить лист із прикордонної фортеці, що їм потрібен добрий стрілець. Бо дуже, мовляв, вже близько почали

підходити турки. І комендант з великою радістю і чимшвидше вирядив мене у дорогу. Бо почала його донька задивлятися на мене. Особливо, коли я грав на моїй чарівній лютні і співав ті пісні, що мене навчив венецієць... Отож, сів я на свою муцу татарську кобилку, взяв у руки свою прекрасну лютню і потрюхав на південь. І моє лошатко зо мною. Я граю на лютні, а воно дріботить поруч своєї матки, ну просто витанцьовує. Всі, хто нас на шляху зустрічав, всі милувались моїм лошатком. А спека в ті дні там була страшна. Зараз у нас у полудень припікає, але і рівняти нема чого з тією спекотою, що впала тоді на Дунантул... Їхав я, їхав, співав та співав, поки горло пересохло. І вирішив я спинитись, викупатись і перепочити. А коли спека спаде, продовжу свій шлях. Спустився я з дороги в долину до річки. Знайшов над річкою затишну купу старих верб. Напоїв своїх гривастих друзяк, поставив їх у затінок... Та річка була там дуже вередлива — то слаба течія і глибоченні ями, то шалено мчить по каменях, гоготить так, що і крику не чути. Ну й, звичайно, може об ті камені не те, що людину, а й коня розбити... Відійшов я від своїх коней трохи вниз по течії і заліз у затишну ковбаню. Розлігся на округлих камінчиках — відмокаю від поту і пилюки. І душа аж мліє від такої насолоди в таку спеку. Коли чую крізь шум води, ніби сміх і галас на тому боці. Підвівся я з купелі і визираю з-за кущів. І бачу: на тому боці, майже навпроти мене, на тому боці дівчата купаються. Як побачили мене, почали дрочитись: і так, і так виставляються... З кошиків черешні дістають, дразнять-кличуть: "Іди до нас. Черешень дамо. "Знають, сучі дочки, що ніхто тут, може, на півмилі річку не перейде, та й не перепливе.

Омелько замовк, притишив хід і ніби до чогось прислухався.

Малий теж мовчав, пригадавши, як батько Омелько розповідав, розповідав, а тоді замовк, ніби заснув. А потім продовжив розповідь, як би й на мить не переривався. Так і зараз батько Омелько замовчав. А малий не питав його, чекав, коли козак сам почне далі розповідь.

Омелько йшов із заплющеними очима, міцно і, водночас, сторожко тримаючи вуздечку. І знов йому гула у вухах шалена річка, хлюпали і бризкали прохолодні струмені.

На тому боці над мілкою затокою четверо голих чи то дівчат, чи то молодих жінок викручувались, гасали, дровичись. Показували одна на одну: які у тої гарні цицьки, а в отої — які округлі сідниці, чи он у тої волосінь кошлата. Ну, тоді, побачивши, що вони нічого не стидаються, вийшов і собі з-за кущів. Руки підняв угору, м'язи напружив, живота втяг, а півень у нього вже стримів, як кілок. Дівчата як побачили, почали сміятись, за животи хапатись. Показують пальцями, що в нього півень маленький. Тільки одна товстуха якомсь мляво рухається, піднесла руку до очей, щоб відблиск від води не бив у очі, і приглядається до Омеляка. А дівчата чорняві казяться — за цицьки одна одну хапають, за сідниці щипають, себе по животах ляскають, свої груди долонями стискають до купи і на Омеляка наставляють.

Не витримав Омелько і кинувся у шалені струмені. Понесло його, закрутило, кілька разів накрило хвилею з головою. Але він виборов це змагання із течією, вплив на повільні води. І коли зачепив пальцями камінне дно, став на ноги.

Його швидкою водою знесло може на сотню сажнів нижче купальниць. То йому довелось брести до них по мілкій, але бурхливій, воді. На берег було не ступити — кущі зависли корінням просто у пінисту воду. Як Омелько плив, у воді все у нього опало. Але тепер почало напружуватись. Дівчата чорняві якусь мить стояли із виряченими очима. А тоді з вереском похапали своє шмаття та кошики і кинулись вузькою мулистою стежкою межи густими вербовими кущами. Товстуха стояла мовчки, підпершись рукою в круте пухле стегно. Омелько наблизився і добре роздивився, які в неї величезні рожеві груди, обсіпані наче золотим ластовинням. І обличчя, і шия, і плечі. Омелько кинувся до неї. Вона ж раптом метнулась і заскочила у воду. Зайшла по пояс у воду і почала вивернутою долонею плюскати на нього водою. Омелько побрів на неї, не відвертаючи лиця від струменів води. І ось він вхопив її за мокрі

гарячі плечі і притяг щосили до себе. Але вона вислизнула із його обіймів, оступилась і з плюскотом гепнулась у воду. Вода накрила її з головою і вона почала захлинатись. Омелько, не гаячи й миті, підхопив товстуху і витяг її на самий уріз води, на гарячий рідкий намул. І вона розвела ноги. І він з першого поштовху загнав її півня до самого кореня. Вони вовтузились у рідкому гарячому намулі. Але Омелько відчув, що ця товстуха ще не зовсім роз'ятрилась, і тому не поспішав, але намагався занурюватись якомога глибше і сильніше. Щоб вона відчула всю його силу. І коли вона, зрештою, почала вся аж тремтіти, він кількома сильними і швидкими ударами докінчив справу. Товстуха зарепетувала на весь голос, засучила ногами. І почала хапати жменями намул і мазати Омелькові лице і спину... Потім вони піднялись, зайшли у воду і, не змовляючись, почали один одного обмивати від намулу... Коли вони відмились, вона показала: "Ходімо поласуємо черешнями..." Вони сиділи один навпроти одного, їли черешні і стріляли черешневими кісточками один в одного. Їй це страшенно сподобалось, особливо, як Омелько поцілював їй у сосці...

— Ото, синку, зробив я дурницю. Поперся, добра б йому не було, на той берег. До тих чорнявок. Ні, брешу, тільки троє були чорняві. А четверта, Магда, була руда. Всі вони йшли на ярмарок, несли повні кошики черешень. Коли чорнявки побачили, що я перебрався через ту бурхливу річку, вони втекли. А Магда лишилась. Вона була просто вражена, що я не тільки наважився, а й неушкодженим подолав бистрину. Посміхається мені так приязно і запрошує скуштувати черешень та її коржиків. Потім витягає вона таку дивну пляшку — внизу пузата, а горло тонке і отаке довге. І каже, що це найсолодше угорське вино і дає мені, щоб я скуштував. Я так, може три-чотири рази ковтнув. А мені як зашумить у голові, як закрутиться. Отут би мені скаменутись, а я ще й ще ковтаю. Смішно мені зробилося, що я враз сп'янів... Був я геть п'яний, а все ж згадав про кобилку. Вийшов на берег із кущів. Дивлюсь на свій берег і не бачу ні кобилки, ні лошади. Як тверезий я поліз у воду, то тепер, геть п'яний, ні миті не вагаючись, кинувся у шалений потік. І нараз відчуваю: руки й ноги наче скаменіли, не хочуть мене слухатись і на дно тягнуть... Ледь-ледь не захлинувся і виповз на свій берег. Та

якось вже вчепився за лози та й звівся на ноги. А ноги мене ну зовсім не тримають. Та треба йти шукати моїх рідненьких коників...

— Батьку! Ота Магда — вона чародійка і чародійським вином вас напоїла. — Е-е-е-е, синку. Тут не в чарах справа — я себе виснажив важкими військовими вправами. У мене тоді отакенні м'язи наростили. Від вправ я став сильним, як ніколи, а до пиття геть, ну геть, ослаб... Ну, підвівся я, щоб бігти та шукати коней. І тут, я-ак лупоне мене ззаду в потилицю. Раз! — все перекинулось догори ногами, розлетілось на всі боки. Прийшов я до пам'яті, а рухатись так важко, так важко... Тільки ступлю крок — біль б'є в тім'я і в потилицю, все в очах тьмариться. Їй Богу, якби міг плакати, то плакав би — легше б стало... Якось вже додобирав туди, де лишив кобилу з лошам... Ні кобилки, ні лошати. На траві і по кущах розкидані рештки моїх лахів... Добре, що шапку в розвилку між гілками не помітили та шаблю не здогадались біля ковбаньки шукати. Але піхви поцупили. І сідло татарське лишили — дуже примітне. Позбирав все, що лишилось. Підперезався сагайдачний ремнем поверх сорочки, бо й штани забрали, повісив лук і сагайдак. Пов'язав сідло з порожніми торбами і на одне плече поклав. Голу шаблю на друге плече і виповз на шлях... Чвалаю битим шляхом — а ні де ні душі. В голові раз по раз наче хто з мушкета стріляє. Як крізь туман бачу: ось і село на обрії об'явилося. Але зовсім мені млосно зробилось. Зійшов я зі шляху та сів під деревом. І не доберу: чи то я умліваю від болю, чи дрімаю від слабості... Коли щось рипить і наче гуркотить. Визирнув я обережно з-за дерева. Бачу: товстий дядечко, наче на корчмаря схожий, штовхає поперед себе возика. І просто в ті зарості, де я притулювався. І все він озирається, все обертається. І видно, дуже, дуже поспішає... Я від болю геть здихаю, але я якось напружився і вийшов з-за дерева. Як побачив мене цей товстун із шаблюю в руці — як дремене геть. Пострибав, як кізонька, хоча отакенне черево мав. Возик він кинув. А у возику лежала ота сама мишаста сука. Помордована вона була страшенно. Шкіра з голови з половиною вуха висить на око. Обидві передні лапи перебиті. З розпоротої пахвини звисає петля кишок. Але ще дихала.

Сам я конаю від болю, а, вірніше, від слабості. Але шкода мені стало: живе сотворіння. Пов'язав їй лапи ликом — щоб не сіпалась. Перетяг з возика на чисту траву. Першим ділом запхав кишки в рану. Взяв свою голку улюблену — чогось вона в мене була на рівна, а крива, і двічі прошив рану. А шити не боявся, бо бачив, як наш псар зашивав панського хорта після полювання на вепра. Ці падлюки поцупили мій турецький мушкет, але порохівницю, бач, лишили. А в ній було повно найкращого пилку від плавуну. Цей пилочок і в затравочний порох найкращий, і для ракет незамінний. А як рани гоїть — ти сам на Лискові бачив. Присипав я зашиту рану та й заходився над мордою бідолашної суки... Перебиті лапи поприв'язував до паличок. Накосив шаблею здоровенну купу татарського зілля. І вмостив на ньому на возику підрихтовану суку. Та ще й вмостив на возик сідло і спорожнілі мої сакви. І попер возика по шляху... Дивна штука: почав конаючу суку доглядати — і самому стало легше. Довго я йшов, довго й важко. Але, зрештою, дійшов до Чорної фортеці... Збіглася вся залога і поселяни, що фортецю ремонтували. Всі, як один, вирячились на мене. А я кажу їм, щоб коменданта покликали. Вийшов комендант і почав кричати на мене, чого я в такому вигляді і де я пропився? Я не став йому нічого пояснювати, тільки витяг листа із шапки і подав йому. Комендант прочитав листа і тільки сказав: "Гут". Став я служити в Чорній фортеці... Все, що належить по службі вояцькій робити, робив. Ну і, звичайно, із сукою порався.

Спочатку кілька днів вона була геть погана: здавалось, що наче ось ще один подих — і сконає. Але я все одно її доглядав як рідну дитину, рибу навіть ловив і міняв у поселян-робітників на яйця й молоко. Вівсяну кашу цідив крізь ганчірку і тим слизом через дудку, що вставляв у горлянку, живив суку! І почала вона оклигувати... Так воно одне до одного підійшло, що я може більше за всіх стирчав на мурах фортеці. З височенних мурів Чорної фортеці я побачив, як на широку долину у вигині нашої річки щодня приганяють табун коней. Бо тут у невисоких горах хоч якісь дощі випадали, а в турків із весни посуха. От вони найкращих коней і приганяли сюди, на цю велетенську оболонь. Я й питаю в словака Янічка, мого напарника: "Невже ніхто й жодної кобилки не звів? Тут біля води стільки кущів та очерету! Такі схованки." Янічек і каже: "Турок не

дурень. Вони перед табуном висилають попереду цілу зграю псів. Один такий пес-карабаш вовка загризе. Ті карабаші оббігають всі кущі і купини. Хіба ти не бачив псів? ""Та бачив, — кажу. — Тільки не зауважив, як вони по кущах нишпорять..." От тоді я й замислив одну хитрість. Тільки без суки нічого б не вийшло. Тому я з усіх сил старався, щоб сука прийшла в повну силу. У борги заліз — а купував курчат, варив юшку, бовтанкою з молока та яєць годував. Посуха тим часом скаженіла. Річка міліла, ручаї з наших гір все слабшали. Турки все ближче й ближче почали підганяти свій табун до Чорної фортеці. Бо тут ще добра трава лишилась. Моя сука, я її Магдою назвав на зло отій, що мене вином напоїла, стала весела, дуже грайлива. Я зрозумів тоді: час настав. У мене вже був заготовлений ланцюг і ошийник з колючками... І я посадовив її на ланцюг і запер у своїй келії. Зброю приготував, як на останній смертний бій. У поселян купив два шкіряних міхи. У цигана-коваля купив закрутку. Коли все приготував, попрохав у коменданта день відпустки, бо хочу рибу в ямах за горбами половити. Комендант похитав головою і каже: "Дурно головою важиш. Туди турки можуть наскочити. І гайдуки там бувають. "Я тоді кажу: "Зо мною Магда. Як я не дочую — вона почує. ""Ну, дивися..." Взяв я велику вершу, що сам її заздалегідь виплів, і вийшов із фортеці. А у вершу я поклав все, що треба для мого походу проти турків. Був саме шалено спекотний полудень. Я пішов через горби, ніби до річки на захід. Але тільки я заховався від очей сторожі, що вартувала на вежі, то зразу побіг до потічку. Там, де потічок допливав тонкою цівкою до річки, я спинився. Я швидко надув шкіряні міхи і пов'язав їх між собою. Припасував до них зброю, линви та вуздечки. А згори все прикрив хмизом, немовби то — купа сміття, що потоком несе. А вершу поставив у яму, де потічок вливався у річку... Та й поплив, прикриваючись хмизом. І Магда поруч мене — я її за обручку тримаю. Коли доплив до низького берега Оболоні, я підштовхнув Магду, щоб вона вилазила на берег. Вона вилізла і стоїть, хвостом метеляє — мене на берег запрошує. Тоді я махнув рукою і кажу: "Іди". Тут з оболоні повіяв вітерець і потягло густим кінським духом. Мені аж серце закалатало! Магда теж захвилювалась, як вітерець повіяв. Підняла морду, покрутила туди-сюди носом — і як помчить на пасовище через купини і ковбані. Я тихо, але швидко, поплив до першого звороту берега. Там було найнебезпечніше місце — майже

не росли там ні очерет, ні осока. Ніщо мене від берега там не прикривало. Коли я обережно і швидко обминув перший зворот берега, потихеньку підплив до кущів рогози.

Визирнув: а що там робиться на оболоні. І бачу ось що: межі кущами верболозу гасає моя Магда. А за нею ціла череда отакених карабашів... Мені аж дух перехопило, коли подумав, що оці песики могли мене заскочити... І я, скільки було сил, поплив до броду, де турки переганяють табун на оболонь... Звичайно, якби була велика застава в Чорній фортеці, турки б і носа не потикали на оболонь. Або платили відступне, щоб ми по них із гаківниць не стріляли. Як виліз я біля броду, зразу натерся свіжим кінським кіз'яком, намулом і зіллям. Зробився суцям чорт'якою — брудний і смердючий. Але головне, що цими пахощами людський дух перебив. І плазом, плазом, та якомога швидше, поспішив на череві до купи коней. Вони якраз позаходили у хирявий затінок вербичок. Отут, справді, є чим похвалитись. Як вужака я прослизнув до найкращої кобилки і спокійно загнуждав її. Мені навіть не вірилось, що я зможу так легко впоратись із гнідою кобилкою. Прив'язав її до куща. І ще двох кобилок прихопив. На одній була вуздечка, а другій просто петлю на шию накинув. І вона не пручалась. Пов'язав їх трьох однією линвою і потихеньку, прихилиючись до них, прикриваючись ними, повів до води. Певно таки тоді зо мною була Матір Божа. І закрила мене полуденною югою від невірних бусурман. От дивлюсь: виліз турок із блаженного курінчика, подивився просто на "моїх" кобилок, за якими я стояв. Подивився, подивився і спокійненько заліз назад у затінок. Але я боявся, що мене почують карабаші. Дуже була страшна слава про них. Та їм було не до мого запаху. Вони справді показилися. Карабаші гризлися шалено, без гавкоту. Тільки харчали і тихенько гарчали. Кожен хотів вибороти собі суку... Ну, а я, тим часом, перегнав кобилку через оболонь і переплив з ними через річку. Місце там було зручне — яр підходив до самісінької води. Виліз із річки — і зразу в лісі. Перегнав я кобилку до ручаю крутими проходами. І дуже щасливо — жодна не зірвалась, жодна не повередилась. Такі добронравні кобилки дістались. Я добре їх заховав у зеленій ущелині — там і струмочок з-під скелі ще витікав і ще й трава не вигоріла. Ну, першим ділом одмився від броду. Потім витяг вершу. Видно в той день зо мною і святий Миколай

був! У верші сидів оттакений сом... Відніс я сома комендантові. І відпросився я в нього на кермесу, тобто на ярмарок із гулянкою.

А та кермеса мала бути в тому селі, біля якого мене пограбували... Про те, як я продавав турецьких кобилок — що говорити. Поторгувались, поторгувались та й ударили по руках... Ну й пішов я до корчми, як продав кобилок. Ні, боронь Боже, не пити. Корчмар до мене зразу з такою самою пляшкою, як і ота в мурі Магди. Я показую: "Геть вино! Неси гуляш. "У! Добре я тоді нажерся. На цілий тиждень наперед наївся.

А чого? А того, що мене схопили гайдуки одного князя, володаря тих земель...

— Батьку! Хіба ви не могли їх подужати?

— Подужати... Я виходжу з корчми — з обох боків мені під ребра підставлені. А ззаду під лопатку так легенько поколюють... Я й не пручався, як руки в'язали — до горлянки ятаган турецький приставили...

— А що вони з вами далі зробили?

— Погнали мене пішки на аркані, як полоненого, до замку. І всіх трьох турецьких кобилок погнали до замку. Люди, що в мене коней купили, репетували, вальт зняли, вимагали, щоб їм гроші віддали... Але хто їх там слухав? Де селянина слухають? Та ніде в світі!.. Привели мене до того вельможного князя. І він почав щось мені говорити. Я кажу, що я не розумію по-угорському. Він зразу як заволає. Підскочили гайдуки і почали нагаями мене шмагати. Куди мені до них із моєю татарською нагайкою. Так мене відрихтували, що весь одяг у крові був. Одшмагали і кинули до льоху. Цілу добу лежав і ніхто й води не дав. Без серця народ. Потім знайшли десь тлумача, нашого, православного десь із Дуклявського перевалу... Привели мене до князя знов. І питає він мене ось що: з ким я викрав княжих маток і кому і де я продав інших кобилок? Я тоді розлютився від несправедливості і кажу князеві що це мене на

його землі пограбували: забрали в мене кобилку з білосорим лошам. А ці кобилки — то моя турецька здобич. Не вірять мені, знов б'ють. Я їм кричу, що за тиждень у моєї суки тічка кінчиться і вона сюди прибіжить. І це доказ, що я коней у турків викрав. За ті слова мене знов відшмагали. Я тоді прошу князя, щоб він надіслав гінця до Чорної фортеці і комендант ствердить, що я козак, а служу в нього стрільцем на мурах. Отут сам князь мене як вжучить в лице. І аж зайшовся в лайці. Тлумач переклав мені, що його світлість, князь, з німецьким гівном не знається, що і сам комендант і його кнехти — гівно, злодії, брехуни і боягузи. Тоді я замовчав і не став більше ні справдовуватись, ні просити. Мене ще пошмагали і знов кинули до льоху під вежею... Слава Богу, хоч цебро води поставили і миску сухарів. Підупав я духом: якщо Магда не прибіжить сюди — мені кінець.

Повісять. Та доля знов зглянулась наді мною. На якийсь день приходять тлумач і стражник, обидва сміються: "Магда прибігла. "Ну, я зрадів: всі побачать, що я не брехав. Гішпанська сука — мій головний доказ... Піднімаємося в кордегардію. При дверях, між вартовими стоїть ота мура Магда. А кошика в неї виглядає та чортова зелена пляшка з тим чортовим вином. Я тоді кажу тлумачеві: "Скажи їй, що через оту пляшку в мене кобилу і дивне лоша вкрали. Через те я й сюди потрапив. Бо на кий біс мені ті турецькі кобили, якби в мене лишились мої коні?!" А вона сміється: "Тут у тебе нічого не вкрадуть, можеш пити! Я тобі принесла коржів і сиру і винограду. Чого тобі ще треба?" Я кажу: "Піди в Чорну фортецю. Нехай дасть листа, що я його кнехті. ""Добре, — сміється Магда, — піду. Тільки дай, я тебе поцілую. "І так при всіх мене в губи як засмокче... Листа від коменданта Цумбуша вона дістала. А тільки до княжої фортеці не донесла. Бо мене вже випустили і я з сукою повертався до Чорної фортеці.

— Що, справді, сука прибігла туди? Як вона дорогу знайшла?

— Того мені не об'явлено, як вона знайшла... А той князь був великий любитель собак. Він страшенно розчулився, коли йому сказали, що Магда біля замкової брами скавулить. Сам до мене в льох спустився і

наказав відкрити ґрати.... Хотів він погладити Магду — вона як загарчить на нього. Тут він ще більше розчулився і каже мені: "Я від тебе чекаю подарунка: ощениться — принеси мені сучку і песика. "Я кажу: "Якщо світліший князь віддасть мені мою турецьку кобилу. Бо пішки та ще босому важко кам'янистим шляхом іти. А в мене твої, найсвітліший князю, гайдуки чоботи забрали. "Князь мені й каже: "Турецьку кобилу ти собі сам добудеш, хитрий русін. А турецьких цуциків я обов'язково чекаю. "Так і не віддав мені цей найсвітліший гівнюк моєї частки з турецького лупу... А коли я повертався додому із княжої в'язниці, здибав мурую Магду на битім шляху. Вона несла князю листа від мого Цумбуша...

— Батьку, батьку! А що було далі?

— О! Багато чого було. Потім про мене весь той кордон тільки й говорив. Одне геройство було, поки з Магдою був...

— З тією гіспанською сукою? Ви з нею ще коней викрали? — Та ні... Я про руду Магду... А коні турецькі теж були. І дукати були. Справжні, червоні, як сонце... І княжим гайдукам відплатив. Як живі, то й зараз пам'ятають... А найсвітлішому угорському князю я підніс турецьких цуциків, добра б йому не було!.. Ну от — вже й час таганувати... І Омелько спинив коней і собаку на затишній зеленій галявині під височеними тополями.

9. КРОВ НА ПОГАНОЙ ЛУЖЕ

Ще день і дві ночі вони йшли до броду. І коли вони рано вранці підступили до липового гаю над дорогою, малий вже і не пам'ятав про гостру набіжну лихоманку.

Все було точнісінько так, як розповідав Омелько. Особливо були гарні височенні липи, що ніби просадом накривали глибоку осадку дороги. А від могутніх сірих скель на тому боці річки аж дух захоплювало.

Вони проїхали цим ніби ровом, проходом під липовим отишшям. Прохід кінчався перед самісінькою водою.

Спішилися і розвантажили коней.

— Треба перевірити, чи весняна повінь не вимила ями.

Коней вели через прозорі струмені і піщане дно було наче перед очима. Тепла, як парне молоко, вода в найглибших місцях сягала малому до підборіддя.

Коли вони вже виходили на схил скелястого берега, між їхніми ногами пронеслася зграя наполоханих риб.

— Батьку! Риби! Живі риби!

— Хочеш вловити?

— Ага. У нас на хуторі немає річки. Коли я був маленьким, нам принесли здалеку карасів, живих. Баба цілу пательню на смажила.

— Гаразд, зроблю тобі вудку. Але спочатку подивимось, що там нагорі. Повели коней крученим проходом між велетенськими брилами каменю.

Вийшли на рівне. Ліворуч, ніби позначаючи звиви річки, великими купами підіймались сріблясті верби та темно-зелені розлогі тополі. Просто перед ними стелилась рівнина, заросла буйними травами та поодинокими кущами, а далі на узвишші чорніла стіна соснового лісу.

— Он бачиш: така ніби плямка перед лісом? То старезна сосна, розбита блискавкою. Від неї починається дорога на хутір... А тепер

ходімо на лівий берег. Я липи підсікатиму, а ти лови рибу. Щоб нам добра юшка була...

Омелько витяг із перекидної торби малесенького козубочка. А звідтіля клубок волосіні, сплетеної із білого кінського волосу та маленький кований гачок. Приладнав до волосіні грузило із шматочка кулі та поплавець прив'язав із соснової кори. А тоді озирнувся, чи нема поблизу де доброї ліщини, щоб вирізати вудлище. Просто над ними, на схилі круглого пагорба піднялись майже до липових гілок три здоровенних кущі ліщини.

Вони видерлися по крутому схилу округлого горба до тих кущів. Вирізаючи найдовший пагін, Омелько нахилився до самого коріння.

— Синку, щось там зблиснуло. У тебе руки маленькі — межі пагонів пролізуть.

Малий засунув руку межі пагонів і витяг блискучу жовту трубку з округлим наверх.

— Ого, синку! Та це золота рукоять меча. Бачиш: ось наче іржавий вухналь стирчить. Оце все, що від клинка лишилось. З'їла іржа крицю... Бог із ним, із золотом... Принеси мені коників, я один раз тобі наживлю на гачок. Потім сам управляйся. Тільки не закидай туди, де кущі й корчі.

Малий побіг з вудкою до води, а Омелько, підкинувши кілька разів на долоні ваговиту золоту трубку, недбало жбурнув її до торби.

Омелько відрубав дві крайні липи там, де, на його гадку, найкраще перекривався прохід. І за кожним ударом його замашної сокири прокочувалась луна над водою, відбиваючись від сірих скель.

Тільки малий закинув снасть з великим рожевокрилим коником, як якась велика риба об'явилась із коричневої глибини і рвонула наживку.

Довелось бігти у зарості високої трави і ловити принаду. І знов прудка риба зірвала коника, лишивши хлопчикові голого гачка. Риба була. Риба вистрибувала просто на коника, що падав у воду. Але хлопчик ніяк не міг підсікти рибу — занадто-швидко смикав і все витягав голий гачок.

Від невдач він розхвилювався і вколов собі пальця, коли насаджував на гачок останнього коника. Закинувши снасть, вудлисько затис під пахвою і почав висмоктувати кров із пальця. Тому й пропустив ту мить, коли риба хапає наживку, і не смикнув поспішно. А тільки тоді отямився, коли вудлисько щосили шарпонуло, і воно ледь не вилетіло з-під пахви. Схопив прут обома руками. Вудилисько зігнулось до води горбатою дугою, а волосінь бігала то туди, то сюди, з бризками розсікаючи воду.

— Я вловив! Я вловив! Поможіть!

На крик хлопчика першим прискакав Бубка, а тоді вже підійшов Омелько з сокирою в руці.

— Диви, добрим рибалкою станеш. — Похвалив Омелько, перебираючи з рук хлопчика вудлице. Він поводив, поводив, щоб риба заморилась і тільки тоді витяг прудкого чорноспинного головеня, може в лікоть завдовжки.

— Тепер діло піде. Але треба спочатку копанку зробити.

— А для чого?

— Щоб риба живою лишалась, поки ти на юшку наловиш.

Малий притяг лопату, Омелько копнув кілька разів, і вода вмить залила ямку. Голованя й пустило туди.

— Лови. Може з тебе рибацький отаман буде.

Хоч у малого ще не раз зривало наживку, а проте на добру юшку він наловив.

Юшку варили без цибулі та петрушки, окропу і моркви. І хліба в них не було.

Та однак все, до останнього плавця обсмоктали. Аж посоловіли від цілого казана густої юшки.

— Тепер, синку, добре вимий казанок. Та звари вівсянку Бубці з малої торбинки. А мені ще треба ясеневих кілочків нарубати.

Поки малий чистив казанок та варив вівсянку Бубці і годував його з широкого лопухового листа, Омелько з шаленою швидкістю нарубав кілочки з молодих ясенів.

— А тепер підкинь у вогонь трісок — треба добре кілки обпалити.

— Для чого?

— Обпалені вістря набагато твердіші. Таким вістрям як наконечником можна людину протнути... Поки я гартуватиму кілки, повизбируй всі свіжі тріски в одну купу отамо в опадку. До найменшої трісочки. Щоб не було ніякого сліду.

Та не тільки наказав хлопчикові позбирати сліди цієї хитрої роботи. Він порубаний білий стовбур затер сумішшю землі, вугілля і розтертої зелені. Козак викопав ямки при виході дороги з опадки. На дно встромив гострі обпалені кілки.

Удвох із малим вони обклали кілки рогозою, а згори притрусили землею. Ще й гілками розрівняли, щоб нічого не було помітно.

— Заморився? — Спитав Омелько, нагрібаючи у шкіряне відро, видобуте із Степанової торби зайву землю... — Іди по ласуй смородиною. Ягода зовсім дозріла.

— Я... хочу ще рибу половити.

— Спробуй. Хоча ще не час кльову... Іди...

Було після полудника, але спекота не спадала. Легенька юга розпливалась над річкою, над деревами. І сонце на безхмарнім небі наче огорталось золотистою пеленою. Все завмирало, наче потроху затамовувало подих.

У високих прибережних травах малий з великим зусиллям зловив кілька коників.

До обіду вони злітали з-під ніг цілими роями. А тепер, мов крізь землю провалились.

З першого закиду снасті риба взяла, і малий, о диво, підсік її і витяг довгасту срібнобоку рибу.

Не встиг другий коник піти під воду, як знов взяло. Майже без перерви він взяв п'ять світлосріблястих прудких рибок.

Пустив рибок у копанку. Та знов побіг на лужок ловити коників.

Бігав, бігав, аж захекався, толочив траву і, нарешті, з великим зусиллям вловив трьох коників.

Одного насадив на гачка, двох заховав у єдиний закасаний рукав.

Помчав назад до броду — адже риба сама на гачок чіплялась. Коли підскочив до броду, то побачив, що вода скаламутилась. Вода заливає рінь. Вода покривала копанку з його сріблястим половом. На його очах із копанки, виставивши спинні плавці над поверхню, випливали на глибоку воду одна за одною всі п'ять рибинок.

— Батьку! Вода! — Заволав малий. Але ніхто не відгукнувся.

Малий озирнувся — Омелька не було біля пасток на дорозі. І коней не було видно з-за узвишшя.

Малий озирнувся на річку — каламутний плин води вже заливав початок проходу між скелями на тому боці.

Тоді побіг від річки до їхнього стійбища. Коні стояли, поклавши один на одного голови. Біля загасаючого багаття сидів "батько" Омелько. Голову поклав на коліна, а коліна обхопив руками. Поруч лежали лук і стріли, і валялась шапка.

— Батьку, батьку! Вода іде!

Але Омелько не поворухнувся. Малий підскочив впритул до козака.

Побачив: через густу щетину на тімені проходить тонкий білий шрам.

Чогось цей рівний, ніби під нитку, шрам злякав хлопчика більше, ніж висока вода і жовте гало навколо сонця.

Він почав торсати "батька" Омелька за плече. Омелько лишався непорушним.

Але ожила його рука і наче сама собою вхопила шапку і кинула її на давно неголений череп. За правицею ожила лівиця і запхала лук у

налуччя. Права тим часом заклала стрілу в сагайдак. І зразу ж за цими діями Омелько встав на весь зріст. Його очі, завжди темні, зараз зробились світлими, а зіниці звузились до чорних крапок.

— Плавати вмієш? — Глухим, наче не своїм голосом спитав козак, уп'явшись у малого своїми страшними зіницями.

— Ні.

— Тоді швидко на той берег. Знімай лахи. Добре! Скручуй отако... Добре! Омелько щосили свиснув у пальці, і наче з-під землі вискочив Бубка з висолопленим язиком.

Омелько, не сідлаючи, загнуждав обох коней і повів до броду. Вода вливалась пінистими струменями у вовчі пастки з кілками. Козак подивився на ці каламутні потоки і махнув рукою.

— Бач, як буває: копали, ладнали... Та на все Божа воля!.. Добре вчепися у гриву і тримайся. Рота не відкривай. І не бійся — я поруч.

Омелько повів коней вище по течії до верболозу і там ступив у воду. Бубка за ними поліз.

Їх зразу понесло — тільки коні відірвались від ґрунту — і швидко прибило до правого берега. Малий від такої швидкості не встиг і злякатись. — Ти сиди тут і чекай мене. Лиска гляди. І Бубка буде з тобою. Все буде гаразд. Не бійся!

І швидко потяг Буланка у воду. Коня і людину крутонуло, підхопило, понесло на середину води і затягло за зворот берега.

З правого, вищого, берега хлопчик побачив, як, зрештою, кінь і "батько" Омелько з'явилися на бистрині і попливли до лівого. По стрімкій каламутній воді, де ще годину назад був піщаний схил, Омелько

прямував до покинутого стійбища..... Тільки козак переправив на Буланкові цілу копицю їхніх торб і всякого начиння, раптом настали руді сутінки.

Він завів обох коней у затишок межі скелями. У велику заглибину під середнім, найбільшим виступом кам'яної стіни поскладав і перекидні торби, і сідла, і мушкет, і лопати, і сокиру і хлопчикову вудку. І туго скручений жупан, і чоботи запхав туди.

Вдяг козак сорочку і шаровари, а ноги не взував. І сказав:

— Після перших десь півнів почнеться горобина ніч. А я до перших півнів відпочину. Щось мені дрімається. А ви з Бубкою, глядіть, добре стережіть мене.

Омелько скоцюрбився, притиснувся спиною до гарячого каменя і в одну мить заснув...

Він вже добре поспав, коли хлопчик розбудив його.

— Що там сталося? — З-під руки спитав Омелько.

— Біда, батьку! Бубка пропав.

— Як пропав?

— Стрибнув у воду і поплив на той берег. Там ще гавкав. А потім перестав...

— А чи віяв вітер з того берега?

— Тільки що потягло з того берега. Аж сюди чути, як смородина пахне. — Отож бо! Вони зараз у діброві. Звідсіля милі півтори, може дві. Як Бог дасть, завтра тут будуть.

— Батьку, батьку! Ви все знаєте. А куди то Бубка подався?

— Та я тобі й кажу — Бубка до них подався. Бо з ними сука, у якої тічка почалась. При вітрі добрі пси і за дві милі суку почують. От Бубка й почув. То й поперся під бурю та ще й через воду до суки. Така вже його собача доля — важити своєю собачою головою з-за суки... А ти, ти — чатуй. Я ще полежу — чогось мені дрімається...

За якийсь час запанувала повна темрява. Простір темряви, гарячий, липучий, наповнився плюскотом води, шерхотом листя, якимось рипінням у верховіттях верб, якимись криками і ніби плачем десь у лісі.

Малому чулося, що хтось, і не один, підкрадається до їхньої затишної схованки під скелями. А батько його не захистить. Бо щось дивне з ним сьогодні діється: спить, як п'яний, коли треба стерегтись. І очі в нього страшні зробились. Малому стало дуже-дуже шкода самого себе. І він відчув, що ось-ось він заплаче.

— Синку! — Проказав із темряви веселим і бадьорим голосом Омелько. — Ти не бійся темряви, бо скоро таке світло буде, що чорти в пеклі засумують. А ми з тобою помолимося, щоб біда нас обминула...

Вони вклякли навколішки — і малий повторював за Омельком всі слова молитви.

І враз, тільки вони скінчили молитву, на заході, за вербами спалахнуло небо високою рожевою загравою.

Та грому не було ще чути.

По молитві Омелько підвівся, огладив обох коней. Бо щось вони тупцювали, скидували головами. І коли небо спалахувало да легкими зірницями, було видно, як хвилюються тварини, як вони козирять наляканими очима.

Небо на заході все частіше спалахувало рожево-блакитним сяйвом.

І десь, далеко-далеко, наче з-під землі починав чути глухий гуркіт.
— Не бійся! Матір Божа не видасть, блискавка не вдарить... Їсти хочеш?
— Не хочу... А горобина ніч обов'язково буде?

— А вона вже почалась. Хіба не чуєш, як гуркіт наближається? Хіба не бачиш, як блискає?.. Зранку вже було видно, що піде дощ — сьогодні з ночі роса не випала. А от що буде горобина ніч, то тільки тоді відчув, коли у тімені запекло.

— Батьку! То вас шаблею чи стрілою по тімені вдарили?

— А ти вже і шрам той роздивився? Зіркий ти, одначе! То і не шабля, і не стріла. То позначка від Антихриста...

— Батьку! То ви і з Антихристом зустрічались?

— Та зустрівся, добра б йому не було!

— А в якій бусурменській землі ви його бачили?

— Та в якій там бусурменській!? У християнській Москві!

— А де це? Далеко?

— Ота Москва знаходиться у Московії. І воно далеченько. Хай воно сказиться!

— А чого скажеться? Ви хіба там у полоні були?

— Боронь Боже, синку! І не говори такого. Хто з нашого товариства воював у Лівонії з московитами і потрапив у полон — ніхто не повернувся. Їх усіх доконали у ту страшну зиму, коли Антихрист захопив Твер. Там у Твері одні полонені німці, половчани і наші козаки сиділи у в'язниці. А хто з полонеників і по хатах у тамтешніх людей проживав. І ніхто з чорних людей бранців не обкрадав, кривди їм не чинив. Поки не прийшла їхня смертна година. Бо той Антихрист, цар їхній Московський, Іван Васильович їхав із усім своїм військом воювати і грабувати своє місто Новгород...

— Батьку? Хіба таке буває, щоб свій город цар воював?

— Синку! Чого тільки у тій Московії не буває... Там ото через рік після тієї зими була чума. Так щоб пошесть не пішла далі, стрільці забивали дошками хати і хліви і усіх отако: і живих, і хворих, мертвих і скотину — все геть палили...

— Як татари у нас свиней на хуторі?

— Точнісінько... А потім ще через рік від царського розору в Московії почався голод і скрізь по селах люди їли людей... Ну, та цур йому, пек йому, такому гидкому. Слухай краще, що далі було у їхній Твері. Його військо — опричниками називаються і носять чорні рясини з каптуром — грабувало кілька днів те місто Тверь. А що його опричники не могли потягти з собою на возах, те Антихрист наказав спалити. Один простий чоловік у Москві розповідав мені: льон, коноплі, сало, віск, мед, шкіри, полотно, вовну, збіжжя — отакою горою склали на торжищі. І кілька разів підпалювали, поки воно все почало горіти... І перш, ніж поїхати далі у Новгород, наказав Антихрист всіх полонених до ріки їхньої Волги вивести. Як вивели, то їх порізали, посікли, покололи і під кригу в ополонки повкидали. Після того Антихрист поїхав далі грабувати і вбивати своїх підданих... Другий добрий чоловік у Москві оповідав, що з того походу

цар привіз півтисячі возів добра: золото, срібло, самоцвіти, парча і всякі інші коштовності... Отож, всіх лютих вигадок турецьких, татарських, мавританських, гішпанських, німецьких і лядських не вистачить, щоб зрівнятись із московськими кровопивствами...

— А чого ви, батьку., поїхали в таке страшне місто? Ви не знали, що там такі лихі.

— Та переказували бігли московські люди... Але вповні не йняв віри, поки сам не побачив... Та й не сам я туди попхався... Прикликали мене старші козаки і сказали: "Тільки ти можеш туди піти по одній нагальній справі і назад вернутись. "Добре мене вирядили. О дву-кінь ішов. Ще й дали мені провідника Івашку. Він родом був із Московії. Був він козак справний, моторний. Кирпу не гнув, братство поважав, грошей не жалів... Не страхополох. На турка й татарина у першій лаві йшов. І з самопалу бив влучно. Одним словом, добрий козак.

А як вже пішли ми московськими землями, страшними пущами, ще більше прихилилось моє серце до нього. Бо дорогу знав, як свої п'ять пальців. Такими нетрями веде, вже, здається: пропали! Раз — і вивів на просілкову стежку. Я його питаю: "Звідки ти так добре знаєш дорогу?" Він сміється: "Я цими стежками від лихих людей бігав..." Та коли вже лишилось до Москви два дні шляху, почав він жалітись: "Треба в баньку сходити, попаритись.

Занедужав. І нужа починає заїдати. Треба попаритись, бо пропаду!" Я подивився на нього: справді, аж сірий зробився чоловік, на гриву хилиться. Я питаю: "А де а тут баня?" Івашка мені відказує: "Он за тими перелісками на ямській дорозі..." Виїхали ми до тієї ямської дороги, і там були і корчма, і заїзд і велика баня над річкою... А добра б їй не було! Яка та баня була, добру казку можна розказати... Скажу тільки, щоб ти знав: там камені розжарюють до білого, а тоді на них воду ллють із зіллям. Від того пара вибухає цілою хмарою. І від тої пари, як хворий, то видужаєш. А в здорового і серце може луснути. З пари вибігають на двір геть голі. Червоні від жару, як печені раки, люди стрибають у холодну річку.

— І ви, батьку, стрибали?

— Сtribав! Бо не можна, щоб хтось у тобі чужого запримітив...

Парились ми, парились, та й не зчувся я, як у мого Івашки приятелі найліпші об'явилися. Пиво принесли, потім оковита з'явилась. Хто з цього товариства вдягнений, хто голий. П'ють, кричать... Танцювати й співати почали всяких дурних пісень... Десь дівки й молодиці взялися. І теж — хто голяка, хто вдягнений. Содом, справжній содом! Я почав потихеньку Івашці казати, щоб він збирався, бо нас братство послало. А він просто озвірів від оковитої. Всіма кермує, на всіх гиркає... Кричить на мене: "Ти мене братством не лякай! Я сам собі отаман. Дивіться на нього! — На мене пальцями тицькає. — Цей посланець у Москву самоцвіти везе... А як же — Москва поднос любіт. "Хто з тих пияків нічого вже не тямить. А кілька дебелих мужів починають мене обступати. Мовчки. Хтось уже до дверей поспішає, щоб коней моїх захопити. Я двох ближчих як схоплю, як зітну їх лобами. Та на двір, до коней. Ті вибігли за мною. Репетують: "Литовський шпигун. Тримайте його!" І хоч — п'яні, а на своїх коней видерлись і погнались, собаки, за мною. Та мої коні були кращі. А що дорога та пряма на Москву, то наступного дня був у стольнім граді Москві. На заставі не затримали, бо дав стрільцям по талюру. Сказав їм, що по-п'яні грамоту загубив, то й немає в мене подорожнього листа... Бач, правду сказав навіжений той Івашка: "Москва поднос любіт. "Торгові люди мене прихистили, коней до своєї стайні поставили. Та бачу, щось погане діється в них у домі, якась гризота їх мучить. Я думав, що то, може, з-за мене? Питаю. Та ні, говорять... Тоді я змикитив і питаю у найтихішої, найубогішої дворової дівки: "Скажи мені, голубонько, чого це у вас люди такі марні ходять? "Вона мені й каже: "А ти, казаче, аль не ведаєш — царь Грозний, Іван Васильєвіч, завтра на Поганой Луже будет казнями казнить людей. ""А яких людей? ""А всяких і всіх, казивают. Кабацкий слуга Ванька Холуй казивал — брьовен целу тищу возов свезлі на Поганую Лужу. Да привезлі цепі железнія, да крюкі мясницкія. Да поставілі котли о сто вьодер. Да ти сам, соколік, аль не слишіш, как топори стучат? "Прислухався — наче якийсь гуркіт чути. Ну, а я вже від господаря наслухався про мученицьку смерть наших хлопців у Твері та про царські кровопивства у Новгороді тієї зими. І подумав тоді: "Ось,

Омельку, вже справді твоя смерть підступає..." Дав таляра дій дівці: "Купи собі плат найгарніший. "А вона мою руку з таляром, ти чуєш: з таляром відхиляє: "Завтра всім смерть. Зачем мне на адін день дорогою плат?.." Я їй кажу: "Хочу один помолитись. Скажи, де мені піти, щоб мені ніхто не завадив? "Вона відповідає: "Іді ко мне в клітушку над хлівом. Туда кто полезет? "Піднявся я туди і почав молитись. Всі молитви, що знав, проказав. І відчув: "Ні, не згину завтра. "І дівці дворовій кажу: "Візьми таляра! Як візьмеш, то ні ти не загинеш, ні я не загину..." А господарі мої від страху пили всю ніч. Я, щоб не пиячити і їм перед очима не маячити, просидів там собі над хлівом... А там, у Москві, літні ночі дуже короткі і світлі, як у нас темні сутінки... І от, коли розвиднілось зовсім, от тоді я добре почув, як за тихими вулицями стукотіли дзвінкі сокири. Далі почали фуркотіти вози по вуличних колодах. Задзвонили у дзвони всі сорок-сороков московських церков на вранішню службу. А на вулицях мертво. Потихеньку виліз на самісінький верх. Дивлюсь: на вулицях жодної людини посполитої! Тільки скачуть туди і сюди оті людожери-опричники зі сталевими ослопами в руках. Ото найстрашніші царські пси!.. Потім і їх на вулицях не стало... Тільки безпритульні пси швендяли... Сонце піднялось — скоро полудень.

І тут — як вдарять бубни та завиють сурми у їхній головній фортеці — Кремлі. Мені добре видно: від Кремля їде на дивному білому коні у золотім каптані. Оце, значить, і є їхній цар, їхній Антихрист. А за ним гарцює опрична братія у чорних рясах з каптурами. Як поглянеш — серце заходиться! А далі стрільці у червоних каптанах. Може й тисяча їх було, а може й більше. І ота вся армада вела юрму пошарпаних, побитих нещасних в'язнів у залізних путах... Це побачивши, я заспокоївся: якщо ведуть вже приречених на страту — на кий біс хапати нових людей та ще й на вулицях... І отой весь полк і нещасні попрямували на торжище. Потроху і бубни, і сурми віддалились і затихли... Я вже вниз лізу, коли тут по всіх вулицях і провулках почався страшенний рейвах. Коні іржуть, копитами по колодах гримлять, у садиби ослопами — опришники, а стрільці бердишами б'ють: виганяють усіх чоловіків на вулицю. І все ті нелюди горлають: "Гойда! Гойда! Дивлюсь: на вулицях вже повно чоловіків. Ніхто їх не жене — самі далі на Поганую Лужу ідуть. Я

притьмом спустився: знав, якщо ховатимусь — мене зі страху викажуть. А тоді мені гаплик! Тільки загуркотіли — я з усіма чоловіками вийшов на вулицю. Ідуть тлуми людей мовчки, тільки тисячами ніг тупотять по соснових колодах. Аж за серце починає брати. Зрештою прийшов я на торжище, що на Поганой Луже... А там, а там, чого тільки немає: загорода, як на худобу, зроблена вправними теслями. Новенькі шибениці стрімлять у небо. Два ряди стовпів з гаками добре вкопані. Отакі хрести поставлені, як святого Андрія повісили. Ну, а людей — кого вже за ребро гаком зачепили, кого над казаном киплячим підвісили за ноги... А одного дебелого чоловіка, прив'язали до отакого навхресного хреста і ллють йому окріп на голову. Він захлинається, харчить, корчиться, аж собі суглоби вивертає. А той московський Антихрист зі свого білого аргмака схилювся і заглядає. Заглядає на муки людські, як сорока до кістки! Ось почали ті опричники у чернецьких рясах коліївськими ножами сікти, як капусту. А цей цар— Антихрист ще ближче схилювся і ніяк не може надивитись, як той у судамах корчиться... Одні рожеві кістки на хресті висять, та під хрестом кривавим — купа кривавого м'яса та лайна: із нього кишки випустили і розтоптали по землі. Антихрист поморщив носа покляпого та й від'їхав геть... Коли бачу: зійшов на лобне місце.

Всі замовкли. Ні пари з вуст. Тільки чути, як недорізані ще харчать. Підняв Антихрист залізний свій ослоп і почав щось казати. Я всього не дібрав. Бо й не близько стояв, та й мова московська, хоч і зрозуміла, та все ж не наша. Тільки добре запам'ятав, як він на кінець сказав: "Слухай, мій народ, мої вірнії холопи. Мали ми на думці вимордувати вас усіх до одного. Але ми вже зняли з вас свій гнів, холопи..." Спочатку було зовсім тихо, а тоді як загорляють всі. Шапки кидають угору, шапками вимахують і ревуть, аж заходяться: "Живі прєблагой царь! Ти хорошо казниш ізменніков... Смерть злодеям. "Ну що за люди, синку, скажи мені: кат кривавий хотів їх усіх вирізати в пень... а вони кричать йому: "Многая лета живі, прєблагой царь!"?!!

Омелько спересердя сплюнув і замовчав.

Із заходу накочувався гуркіт. Все частіше небо спалахувало якимось фіалковим світлом.

— Батьку! А що вони йому зробили, що він їх усіх різав?!

— А хто його знає? Добрі люди казали, що цар шукає все якусь зраду. Ну, а зрада, це і дітям відомо, завжди буває серед своїх. Казали мені добрі люди, що він уже половину своїх старих друзів вирізав. Та не в тому злочин Антихриста: він вирізав до ноги всю челядь тих бояр, яких запідозрив у зраді... Чим винен конюх і його діточки малі, яких опричники у конюшні спалили?! Царські опричники навіть воду із ставків випускали, щоб риба без води здохла... А що говорити? Антихрист він і є Антихрист. Як ото він зняв опалу з московитів, то далі почалось таке, що ніякими словами цього розповісти не можна. До самого полудника в'язнів кололи, рубали, вішали, поливали окропом, варили в парі над казанами!.. Я після того кілька днів не міг їсти. Пив тільки воду та оковиту... Це єдиний раз у житті було, щоб я пиячив аж три дні... Мої хазяї теж пили. Але вони закусували. А я не міг нічого в рота взяти. І зараз оце тобі розповідаю, а мене знов нудить. Ніби мені смердить юшкою з людського м'яса та гарячим кривавим лайном... А мух поназліталось на Поганую Лужу! Мабуть, з усієї Московії. Потім Антихрист удвох із синком, той теж колов людей, об'їхали всю площу: перевіряли, а чи всі, що лежать у крові, справді поздыхали. Як він повернувся до своїх ченців-душогубів, вони як загорлають знову: "Гойда! Гойда!" Він щось їм сказав. Тут вони як гикнуть, як вдарять нагаями, як потнуть острогами своїх коней. І всі вершники на людей поперли. Охопив страшний жах усю Поганую Лужу. Кинулися люди врозтіч. Хіба піший кінного пережене? Крайні відскочили, а середні збилися купою, тупцюють на місці. Одне одного давлять. І мене затисли: не можу ні руки підняти, ні вдихнути на повні груди. І бачу я через людські голови — Антихрист скаче просто на мене. І тільки чути несамовиті зойки, хрускіт кісток. Ось він вже за дві сажени від мене. З-за кінської морди бачу тільки, як горять його очі, ну, чисто звірині! Як увісні все: наче поволі піднімає Антихрист свій гострий ослоп і опускає на мою голову. А я ніяк не можу відхилитись і уникнути удару. Коли Антихрист дістав мене ослопом, я почув, як тріснула моя шкіра на тімені, і як

скригнуло вістря по кістці мого черепа. І так мені страшенно запекло, наче справді вогнем. І в очах, і у вухах, і в зубах. Хоча в мене зуби ніколи не боліли. Ніколи... І от після того, як загоїлась рана, почала траплятись зо мною напасть: перед дуже, дуже сильною грозою та перед сильною заметіллю починає мені вогнем пекти голову. Ніби хто вдягає мені на череп розпечену залізну сітку. А тоді враз засинаю мертвим сном. Слава Богу, що сплю мало. Це сьогодні тільки так довго спав. Це певний знак, що буде шалена гроза...

Коли Омелько доказав останні слова, спалахи блискавок вже раз-по-раз запалювали всю небесну баню.

Гуркотіло все ближче і ближче. Але дощ не кавав.

Тільки західний вітер тягнув все пружніше над каменями над водою, гостро шелестів тонким вербовим листям, гудів у могутніх кронах липового гаю на лівім березі. У закапелок під скелею, де сховались мандрівці, несло зірвані листки, сухі бадиллини, тріски, пісок і грудочки землі. І крутило в проході все це сміття тугим стовпом. Ось і блиснуло шалено сліпучим світлом. І зразу ж, без перерви лупонув страшний грім, аж земля струсилась. Гроза примчала до них. Вітер вдарив пронизливим свистом. Знов білий сліпучий спалах.

Одночасно зі спалахом лупонув грім. Від нього і земля заколивалась. Від нього заклало вуха.

Коні шарпались за кожним вибухом грому. Та козак міцно тримав поводи. І він піднявся на повен зріст, щоб краще стримувати тварин.

При спалахах малий бачив, як Омелько намагається огладити, заспокоїти обох гриванів, наче щось їм говорить. Але бачив тільки, як ворущаться вуста козака.

Малий нічого не чув — кожний удар грому робив його на якийсь час глухим.

І, нарешті, злива вдарила з неба справжнім потопом. Гарячі пружні струмені били навскісно у землю, у скелі з такою силою, що розбивались на водяний пил.

Коні перестали вихати, здригались усією шкірою.

Вони обоє притиснулись до Омелька мордами. І він, не випускаючи повідів з лівиці, правицею гладив по черзі то Буланка, то Лиска.

Через короткі й рівні проміжки часу спалахували блискавки одночасно з оглушливим громом і двигтінням землі.

Блискавки били звідусіль. Вибухало, розколювалось гуркотом все небо. Злива несла свої шалені струмені і вдаряла ними і у кам'яний захисток втікачів. При вибухах світла було видно, як струмені, вдарившись у скелі, перетворюються на водяний молочно-білий дим.

Нараз спалахнуло і вдарило із неймовірною, шаленою силою за самою скелею.

Від струсу вивалився уламок каменю і впав поруч із Омельком. Уламок не менший кінської голови.

Омелько промок до нитки, як тільки звівся на ноги. Малий, хоч сидів у затишку, та цупке полотно просякло вологою від того водяного пилу, що наповнив собою весь простір. Коли малий відчув, що він геть вимок, він не став ховатись у закуток під скелею, а теж підвівся і став до "батька" Омелька, прихопив своїми пальчиками мокрі повіді.

Коли спалахнуло блакитне сяйво блискавки, малий побачив, що "батько" повернув до нього мокре вусате лице і кивнув схвально:

"Молодець! Дбай про коней!" Козак і малий стояли удвох у проході між скелями, а гаряча вода потічками стікала зі скелі і обмивала їм ноги.

На якусь мить блискавки наче припинились. Омелько тоді нахилився і промовив хлопчикові:

— Такої гарячої зливи я і в Африці не пам'ятаю...

Він певно щось ще говорив, та за річкою проти них постала стіна сліпучого світла, і все навколо струсонулось у гуркоті грому.

По сліпучому вибухові блискавки запала чорна щільна темрява. Тільки невпинний шум оскаженілої річки і зливи. Омелько прихопив малого за плече, нахилився до нього і сказав йому:

— Злякався?

— Батьку! Я нічого не чую. Мені вуха позакладало. Омелько поляскав малого по плечу: "Не бійся, і все буде гаразд. "І знов ударили блискавки одна за одною на тому боці. Якраз у круглий пагорб із старезними липами.

Коли громову луна відлетіла, і козак і хлопчик почули тріск за річкою. Але із-за скелі вони не бачили, що там сталося.

Вітер поволі видихався.

І злива вже не хльоскала тугими струменями, а просто ливма лила.

І блискавки наче зачепились за ліс і били там, і били.

— Батьку! Я піду подивлюсь, що там тріщало.

— Не рипайся! Річка піднялась просто до нас. Ще яких пів-сажені — ноги нам помиє. Хіба не чуєш?

Аж тут знов на лівому березі вдарила блискавка і освітила все навкруги, як удень.

Малий у повній темряві відчайдушно зарепетував.

— Батьку! Батьку! Змії! До нас повзуть змії!.. Високо в хмарах над ними пролетіла блискавка і грім упав їм на голови. Та блискавка висвітлила холодною блакиттю прохід між скелями.

У каламутних дощових струмках чорні лискучі гади прудко долали прохід між скелями. Вони поспішали на луки, звиваючись із неймовірною швидкістю. Омелько прокричав малому на вухо:

— То не змії! То вугрі! Дуже смачна риба.

— А-а-а... Я зараз, як блисне, вловлю.

У цю мить вище по течії, над старими вербами, вибухнула блискавка.

Козак і малий в просвіті між каменями побачили, як розкололась крона найвищої верби, і її частини опадають у темряву.

— Стій на місці! Не час!

Блискавки знов почали наздоганяти одна одну. Земля, вода і повітря струшувались від громових ударів.

А вугрі все плазували проходом. Потім якось непомітно, а злива почала вщухати. Блискавки кудись відлетіли на схід, і тільки ще довго-довго звідтіля чувся гуркіт.

Ось і дощ більше не крапав. Темрява послабилась. Потроху стало видно. Але сіре хмарне небо, здавалось, все придавлює до землі. В сутінках стало видно, як іде тепла пара від затихаючих струменів води.

Чорні води ріки не дійшли до мандрівців може на півсажені. І з них все ще час від часу виринали вугрі і зміїлись проходом, не звертаючи ніякої уваги на коней і людей.

Тут вже при світлі сірого ранку малий не втерпів і кинувся їх ловити. Схопити йому вдавалось, але втримати їх він не міг.

— Облиш! Куди там вугря і в'юна руками ловити? Кудись вони на берег лізуть, значить, така їх доля...

Малий невдоволено відійшов від череди вугрів і визирнув з проходу на річку.

— Батьку, наші липи поваляло.

Омелько, все ще не випускаючи повідів із рук, визирнув із схованки. На тому боці буря повалила не тільки підрубані липи. Половина круглого горба була оголена.

Потрощені липи велетенськими купами покрили східний схил круглого пагорба. Тепер по горбу була вільна дорога до самої води. Далі на схід лівий берег занурився у воду до самих верхівок шелюгу та ліщини.

Тепер, щоб переправитись конем уплав, треба було з крутого горба зразу спуститись у воду і плисти до скель. Від заходу не було ніякої можливості — з рудої води скрізь стирчали вершки кущів та напівзатонулі поламані верби та тополі.

Ще блискавка відколола від найбільшої та найвищої липи половину крони. Ця гора гілок і листя упала точно на прохід. Від уцілілої частини над проходом навскісно стирчала товстенна гілка.

По козацькому проходу з-під уламків липи впливали каламутні потоки. Річка розлилась на повну силу і стрімко несла каламутні води. Пружні струмені закручували всяке сміття, невеличкі деревця, поламані гілки, загиблих птахів. Біля стовбурів і біля пагонів кущів шумувала брудна піна і збиралось сміття.

Малий таки не втримався і кинувся на вугрів, що продовжували свою незрозумілу путь на луки.

Він плазом упав у проході, намагаючись схопити цих прудких довженних риб.

Та вугрі вислизали з-під його рук.

Він борсався в грязюці, намагаючись схопити здобич, яка ось під руками, а не візьмеш.

Омелько, сторожко тримаючи поводи притихлих коней, з веселою усмішкою споглядав, як хлопчик намагається спіймати вугря.

Одні риби блискавичними кидками зміїного тіла уникали хлопчикових пальців. Інші вислизали вже тоді, коли він таки прихоплював їх і піднімався з грязюки, щоб віднести до перекидних торб.

І ось найбільший, може, у три лікті, вислизнув з хлопчикових пальців і рвонувся за зворот скелі, до густої трави. Малий скочив на ноги і кинувся за рибою. Ось зараз зеленоспинний, срібнобокий вугор зануриться у густі зарості мокрої трави. Малий у відчайдушному стрибку просто впав на слизьку рибу. І впився в рибу пальцями. Риба викручувалась, вигиналась кільцями, звивалась, як справжня змія.

А малому пальці звело судомою, так він стиснув рибу. І ось перекаляний грязюкою, потовченою травою, риб'ячим слизом, хлопчик звівся на ноги.

Підійшов до Омелька з піднятими руками.

— Їй же Богу, з тебе щось буде! — Засміявся Омелько. — Піднеси ближче! І Омелько різким рухом своїх залізних пальців притиснув голову вугреві. Риба кілька разів сильно шарпонулась і обвисла сріблястим пасом.

— Ми зваримо з неї юшку?

— І не зваримо, і не вжаримо. Вода — он яка руда жижа. І сухого дерева ніде а ні тріски.

— А що ж тоді з нею робити?

— Тримай коней. Я її посолою та скручу і загорну в ганчірку.

Коли в лісі затагануємо, тоді спечемо... А тепер — роздягайся. Дай, викручу твої дахи...

Малий голяка стрибав по мокрій траві за скелею, цокотів зубами і приказував:

— А мені не холодно! А мені не холодно!

— Синку, іди сюди! — Покликав Омелько від закапелка під скелею. — Вдягай оцю сорочку. Буде тобі як ряса. Це Кринчина сорочка, царство йому Небесне. Вдягай, вдягай, не бійся, вона не з мерця знята. Ти ж сам бачив: татарські пси все з нього здерли... У них теж нема сухого палива. І

вони теж порають коней. Як тільки вони чогось підснідають, зразу поженуть за нами... — А може їх грім побив?

— Якби... Але я відчуваю, що скоро вони тут будуть. Отож, збираймося. Вони сухим шматтям, що було в торбах, обтерли насухо коней. Кожного оглянули від храпа до крупа, від чубка до копит. І напоїли чистою водою, бо Омелько здогадався підсадити хлопчика на скелю і той із заглибини на верху скелі начерпав кілька казанків чистої води. Ще й у баклагу націдили на Дорогу.

Поки Омелько сідлав коней та приладнував торби й інше своє начиння, малий побіг вздовж берега. Щоб краще роздивитись, що там ще сталося на тому боці. Та й за якусь хвилю повернувся:

— Батьку! Там вода опадає. І там ще таке страшне...

— Знов хтось на дереві об'явився?

— Ні-і-йй! Там людські кістяки і черепи голів об'явилися. Там зі сходу схил обвалився і воно все об'явилося!

— Добре! Подивимось, що воно за кістяки вилізли... А от штани твої покладемо на круп Лискові. У нього кров гаряча — нехай сушить.

— А ваші, батьку?

— Я і вогкі вдягну. У мене шкіра витривала. А в тебе від мокрих штанів можуть на сраці вавки піти... Тепер засиплемо нашим гриваням останній наш овес. Якщо живі лишимося, треба вже на базар їхати.

Коли Омелько надягав на Лиска шальку, від дотику його руки кінська грива піднялась вгору і так стояла. Омелько перехрестився і здивовано протяг:

— А таки щось сьогодні таки та буде.

— Буря? Знов буря?

— Ні. У мене голова ясна, як ніколи. Я на три дні наперед виспався. —
А я не спав і спати не хочу!

— А їсти хочеш?

— Хочу. От якби мого вугря покуштувати...

— Ну, до вугря ще довго. Та й козлятина ще не готова. Візьмемо ми з тобою по тарані. А одну на запас лишимо. Поїмо та й підемо подивимось на кістяки.

Козак і малий вилізли на підсохлий верх брили. Малому випала пузата тарань з ікрою. Він зразу видер ікру всю і поклав поруч на камінь, щоб смачним закусити. Вони швидко з'їли рибу, і малий вже потягся до ікри, як Буланко нашорошив вуха і підвів високо голову. Лиско теж задер голову і нашорошив вуха на лівий берег.

— Ну, синку, час штани натягати. Та сорочку добре заправ. Та очкура хороше засиль.

Омелько схопив малого за руки і швидко спустив униз на вогку землю, сам легко зістрибнув і вмить був у шароварах і при зброї.

І, низько пригнувшись, причаївся у кам'яному проході.

— Що тепер буде? — Спитав малий, підскакуючи до коней і хапаючи Лиска за повід.

— Як добре подивимось, то побачимо. Як побачимо — то й зрозуміємо.

І розбиті липи, і кущі і розмита земля круглого пагорба — все оповивала вогка блакитна юга. Немов у повітрі склився блакитний димок.

В паркому теплому повітрі кожен, кожен шерхіт, кожен плюскіт наче помножувався багатократно і розлітався на всі боки.

Спочатку втікачі почули хрускіт гілок, плюскіт води, слабкий, хрипкий собачий брехіт. Далі — і напружені людські голоси.

Вершники неквапно, притримуючи раз по раз коней, виїхали на вершину круглого пагорба.

За останніми двома вершниками, а всього їх було десятеро, на сворах плуганилось п'ять гончаків. Собаки все спинялись. Хворобливо вигинали хребти, немов хотіли спорожнитись, здригались у судорогах і знов тяглися за псарями.

— Впізнав? — Прошепотів Омелько до малого.

— Ага! Отой у білій свиті був. Отой худий у синім жупані був... Іще оті два псарі були... А оцього, чепурного, не було...

— Т-с-с-с!.. Це їхній сотник. Бач, як цей покатоличений перевертень убрався? Ото на голові в нього блищить сталева місьюрка. І кольчуга справна. Карабін за плечима. Дивися: і лук, і стріли, і шабля і спис. Ще й два пістолі при сидлі в кобурах. Та ще й сталевий щит взяло і кончар... Це він на одного мене так вирядився. А де ж це стерво було, як людей на заріз гнали?!

Омелько поклав руку на плече хлопчику.

— Тихо ве́ди коней за скелі. І тримай, щоб не відскочили. І не потикайся з-за каменів. Ну от.

Малий, пригинаючись, так само як ото тільки-но Омелько, пробіг нагору проходом і взяв коней за повід.

— Вже, батьку! — Прошелестів хлопчик.

— Молодець. Сиди тихо. — Проказав у прохід Омелько. І зразу настромив на стрілу свою шапку і висунув її над каменем. Склав пальці кільцем і щосили свиснув.

Верхівці миттю схопились за зброю.

Омелько повів шапкою вздовж каменя. На це з лівого берега лупонули постріли аркебузів, та ще над шапкою просвистіли дві стріли.

Присівши навкарачки, козак обернувся спиною до лівого берега, склав трубою руки і проказав до каменів у прохід.

— Гей, стрільці срані! Який шинкар вас вчив? Луна відбилась від кам'яної брили — на тім боці здалось, що кричать аж з-за кінця скель.

— А, це ти, вовкулака? — Закричав чорнявий у синім жупані. — За каменем сховався? Боїшся.

— Що ти кажеш? Не чую. — Так само до кам'яної брили прокричав Омелько. — Ти, ти, вовкулака чортів, архимник і ворожбит, виходь, виходь, поговоримо.

Поки худорлявий горлав, Омелько нап'яв лука, миттєво скинув його над каменем і пустив стрілу на звук. І зразу над лівим берегом почувся зойк і хрипкий стогін.

Омелько кинувся кам'яним проходом нагору і припав до щілини між каменями.

Він побачив, що худорлявий намагається видерти стрілу із кисті правиці. Інші поспішно набивали аркебузи. А двоє вершників вже тримали луки напоготові. Сотник просто направив свого коліщаткового карабіна на камені. Значить він ще не стріляв. "Це вже поважний ворог. Стрілою його зараз не дістанеш. От мушкетик би мій зараз..." — Міркував Омелько, приміряючись, як звідтіля вдарити краще по ворогах. Шелюг не тільки закривав його від ворогів, а й не давав добре прицілитись. Позаду почулось гаряче дихання. Обернувся — малий, пригнувшись, теж приглядається до того берега.

— Коні?

— Прив'язав до куща...

— Якщо щось — до сосни. А далі сідай на Лиска. Пам'ятаєш?

— Ага! Кого тепер поцілите?

— Не базікай під руку.

І ось втікачі побачили: троє верхівців їдуть кудись назад, спускаються за круглий пагорб.

— Дивись, вирішили обійти мене з заходу. Значить, не знають цього проходу. Дивись і навчайся: ці триматимуть нас під прицілом, а ті перепливатимуть річку...

Справді, так все і було — під липами всі зі зброєю напоготові.

А згори, із заходу, з-під розбитої блискавкою верби, впливали троє, тримаючись за своїх коней.

— Батьку! Вода їх несе до нас! Дострельте їх. Бо вони вилізуть і повбивають нас.

— Е, ні! Не вилізуть. Дивись. Якраз швидка течія підхопила коней та вояків і потягла просто до правого берега.

Малий вп'явся в руку Омелька.

— Тс-с! Нехай вилазять....

І ось перший кінь, рудий, зачепився передніми копитами за дно. І спробував стати. Та під водою був не ґрунт, не пісок, а крутий схил кам'яної брили. Кінь відчайдушно зашкрябав копитами по каменю. Течія розвернула його круп і він упав навznak. Ще й свого хазяїна вдарив, і той занурився з головою у каламутні струмені.

Кінь якось вирівнявся і поплив униз по течії, його хазяїн ледь-ледь випірнув і вже без зброї в руках пробував якось зачепитись за берег. Але марно він обривав собі нігті об мокрий слизький камінь. Після кількох невдалих спроб він повернув назад і його винесло на лівий берег далеко вниз від броду.

Тим часом другий кінь видно намацав якусь невеличку площину, що вже підвівся на передні. І його господар за ним.

От тоді Омелько затис носа на перенісці лівицею, правицею зробив ніби кухлик. Набрал повні легені повітря і, присідаючи до землі, видихнув його із шаленим вовчим завиванням.

Не тільки цей кінь, а й коні всієї погоні на лівому березі шарпонулись. Один лучник — так ледь із сідла не вилетів. А кволі собаки забрежали хрипкими хворими голосами.

Цей же кінь, що вже випадково зачепився на камені, став дибки і боком впав у каламутні хвилі. І падаючи, притопив свого хазяїна. Щось цьому коневі сталося, бо він вплив нижче звороту на рівний берег. Але впав на мілкому і не підводився. А хазяїна цього коня, так більше ніхто і не бачив. Третій плавець кинув коня і повернув назад до лівого берега.

І кінь спробував вилізти, але не міг, і тільки стояв наполовину у воді і шкрябав копитом по кам'яному схилу.

— Гей, курваші! Ви мені коня даруєте? Чи позичаєте?

— Вовкулака! Гад пекельний!

— Сатана. Упир.

Омелько метнувся до своїх коней. Витяг із торби добрий аркан.

Притулився за останню невисоку брилу і, розкрутивши аркан, накинув його на голову коневі. І потяг, упершись ногами в камінь та відкинувшись всім тілом назад. І кінь наче зрозумів, чого від нього хочуть, піддав задніми ногами, передніми копитами зачепився за якийсь виступ і вискочив на тверде. Але потім, тільки Омелько зняв аркан, вирвався і побіг межі густі мокрі трави. Стало тихо. Тільки шуміла швидка вода. Омелько, ідучи під прикриттям каменів, скручував аркан. І на нього просто вилетів з-за брили малий.

Очі вирячив, уста білі, і він щосили ними хапав повітря.

— Що?!

— Там! Над деревами...

— Щось знов побачив?

— Ага!

— Покажи, може, цього разу побачу і я. Стоячи за каменями зі сходу, малий показав пальцем на розбиту вербу. Від неї у повітрі, одна за одною, пливли три сяючі кулі. Кожна завбільшки з горщик. То вони спинялись, наче танцюючи на одному місці, то знов, з повіванням повітря, починали рухатись на схід. Ще кроків з півсотні — і вони допливуть до обламаної гострої гілки отієї найстарішої липи.

Омелькові гонителі не бачили цих сріблястих сяючих куль, бо пливли за їхніми спинами.

— Господи! Помилуй нас грішних і спаси! — Омелько з таким острахом, ревно та проникливо проказав це та перехрестився, що й малий зразу за ним повторив. І раптом Омелько закричав тим:

— Не стріляйте! Я зараз вийду! Ми поговоримо. Не стріляйте тільки. Бо всім буде велика біда. От і гаразд! Поговоримо.

— Батечку! — Малий вхопив козака за руку. — Не ходіть! Це він упир, вовкулака і перевертень католицький.

— Цить! Сховайся і не потикайся! — Відтрутив малого і виступив з-за брили.

Всі прицілились в нього.

— Чого вам від мене треба?

— Віддай шахвіри. Це з шатів святої ікони.

— Чого це ти дбаєш про наші ікони?

— Ці шахвіри не з церкви. Вони з костьолу.

— А ще що?

— Ти повинен віддати хлопчика.

— Це всі вимоги?

— Ще ти повинен поїхати до Львова і витлумачити, що там говорить турок, бо не все зрозуміло, що він говорить.

— Зрозумів! Тепер слухайте, тільки не стріляйте, бо буде біда. Ніяких шафірів у мене нема.

— Турок признався, що ти їх у нього забрав.

— Ніяких турків не знаю!

— А той бусурмен, якого ти віддав моїм хлопцям?

— То ординець!

— Він признався, що він турок і що він тобі віддав шахвіри та інші коштовності.

— Ще раз кажу — шафірів ніяких не знаю. Хлопчик мені буде сином. До Львова не поїду — ніякої мови, крім нашої православної, я не знаю.

— Подумай! Рахуватиму до трьох. Ти сам виліз — тепер від нас живим не підеш.

— Подождіть, не стріляйте. Ви ж бачите, я без зброї. Хіба беззбройну людину вбивати можна?

— Ти не людина — ти архимник.

Омелько підвів руки вгору і проговорив не дуже голосно, рівним голосом: — Оберніться і подивіться!

І раптом той, що кинув коня і зброю і вже виліз на пагорб, щосили заволав:

— Та стріляйте! Він сатана! Він вас дурить.

Сотник теж закричав:

— Тихо! Хто тут кермує?

Але, побачивши сяючі кулі, один аркебузер з переляку шарпонувся, натис на гачок. Курок з тліючим? нотом клюнув поличку із затравкою. І лупонув гучний постріл, сповивши стрільця густим димом. І зразу ж сріблясті кулі кинуло струсом повітря на товстенний сук старої липи. Спалах саява і грім вибуху був такої сили, що малого на якийсь час осліпило і оглушило.

А Омелька хвилю повітря ще й на землю кинуло. Вибух розніс на дрібні тріски залишок найбільшої липи. А те кручене товстенне коріння горіло яскравим вогнем, наче зовсім сухе дерево.

На сусідніх стовбурах вибухом постинало всі гілки. По корі тих стовбурів, наче хто бризнув палаючою смолою, зміїлись язички вогню і підіймався блакитний димок.

І по землі мов хто розбризкав вогонь — горіло в багатьох місцях.

Всю погоню покидало на землю.

Хто очманіло сидів. Хто нерухомо лежав. Хто безтямно повзав.

Двоє коней лежало нерухомо.

Собак взагалі не було видно.

Сотник повзав рачки, щось ніби шукав у траві. А каптан і штани у нього в кількох місцях тліли, і від них ішов блакитний дим.

— Ну от — все скінчилось! Ось ваші шахвіри, ось вам ваший турок! — сказав Омелько і обійняв малого за плечі.

— Що це було, батьку?

— Наш порятунок. Сам пророк Ілля побив їх колесами своєї колісниці.
— А хіба бувають у колісниці три колеса?

— Синку! Божеське людським не міряють. Швидко на коня! Бо нам ще їхати та їхати!

— А той кінь, гнідий, тепер наш?

— А то чий?!

І коли вони були вже на половині шляху до лісу, Омелько наздогнав гнідого коня. Без аркану, не злазячи з Буланка, прихопив чужого коня за вуздечку. І повели вони гнідого із собою в козацькі проходи.

Отак, вже о три-кінь, вони під'їхали до сосни, колись давно розбитої блискавкою. А в цю горобину ніч ще залишки старі було розколото навпіл. Від понівеченої старезної сосни на козацьку стежку їх вивів вірний козацький кінь Лиско.

10. КОЗОЛУП

Невидима стежка, кручена і звивиста, позначена тільки в кінській голові Лиска, вела їх зручним проходом між деревами, через трав'янисті галявини, зарослі опадки і піщані ручаї.

Чим далі вони посувались на південний схід, тим менше було слідів страшної нічної бурі. Менше відчувалось напруги в повітрі. От тільки коли у вузьких проходах Буланко і новий кінь торкались шиями, їхні гриви злітали вгору і якийсь час стояли сторчма. Тоді Омелько хрестився і проказував коротку молитву. Малий все повторював за ним.

Спочатку була сила-силенна поваляних вікових сосон. Де-інде й вивернутих із корінням.

Але поволі повітря ставало сухішим, легшим, напоєним пахощами свіжої живиці та розквітлої на піщаних горбах рожевої смолки.

Перед полуднем почав на них напливати гострий запах смолистого диму. У легкім тумані блакитного диму вони виїхали на здоровенну галявину. Одна велетенська сосна на краю галявини дотлівала.

Від галявини до узлісся буря проламала широкий просад. Товстенні стовбури лежали, потрощені, як цурпалки. За цими поваленими деревами відкривався вниз вільний прохід далі на широку рівнину.

— Тагануємо! Вогнище готове.

Вони зразу спішилися і припнули коней до високого пня. Омелько миттю прилаштував вугря, загорнутого в траву, на тліючий стовбур сосни.

Скоро до смолистого диму почав додаватись запах смаженої риби.

— Батькуй Так смачно пахне, що аж у животі хапає.

— Потерпи. Боронь Боже, недопечену рибу їсти. Такі різі будуть, що й сконати можна.

Вони сиділи збоку від жару, щоб дим очі не виїдав. А коні стояли трохи навкіс від них. То зразу ні малий, ні Омелько і не звернули уваги, як всі три коня скинули голови, нашорошили вуха, роздули ніздрі. Тільки тоді Омелько схаменувся, як прив'язані коні почали вихати. Він схопився від вогню вже з луком і стрілою на тятиві. А коні просто обісіли — рвалися з прив'язі. Козак вискочив на повалений стовбур, щоб краще роздивитись, що там такого? І перелякано заволав малому:

— На сосну! Швидко! — Він тільки головою кивнув, на яку повалену сосну лізти.

Коні відчайдушне заіржали, рвонулись і відірвались. Помчали через галявину до лісу.

Малий навкарачки дряпався вгору похилим стовбуром. Він вже піднявся до перших гілок. І раптом послизнувся, і ноги його сприснули вниз. Але руками він вхопився за гілку і так і завис між стовбуром і землею.

І саме в цю мить від долини вилетів неймовірної величини вовк. Мчав просто до коней, що вже зникали межі сосон. Вовк рухався з такою

шаленою швидкістю, що Омелько ледь встиг прицілитись у нього і спустити стрілу. Стріла влучила звіру ззаду в спину і вийшла вістрям з грудей під горлом.

Звір кілька разів перекинувся з розгону через голову. І на якусь мить застиг. А тоді враз ожив і почав підскакувати, мов якась страшна сила підкидала його над землею.

Він клацав слинявою кривавою пащекою, гріб кігтями і розкидав навколо себе траву, пісок, глицю і шишки.

Омелько вловив мить і одна за одною пустив дві стріли. Перша стріла прошила вовка від шиї до черева, а друга пробила око і застрягла у черепі. Звір витягся. Але все гріб і гріб передніми лапами пісок. Малий відпустив руки і впав на землю. Та зразу ж підвівся і, шкутильгаючи злегка, побіг подивитись на звіра.

— Куди ти?!

— На вовка подивитись. Він такий страшний.

— Не підходь! Це скажений вовк. У нашого пана, як я ще був зовсім маленьким, другий псар забив із куші скаженого вовка. І взяв його за хвіст, щоб відкинути з дороги. І скоро по тому захворів. Як чув, що хтось воду в кухоль наливає, чи з дійниці переливає в глечик молоко, то криком кричав від болю, головою бився об стіну. Весь піл, де він лежав, був у крові! Так нещасний мучився, поки помер, так кричав!.. Тепер нам клопіт — це страхіття треба спалити. Бо як хтось його скуштує, то теж сказиться!..

— І наш Бубка може?..

— Бубка, якщо ті курваші його не порішили, ніколи не вхопить вовчого падла. Отам під хвостом коло гузна у вовка є залоза. Отой

сморід од тих залоз — так і карабашів лякав. А вони, може, й більші за вовка були... Ну добре, на балачки час витрачаємо. Поки не спалю вовка, коні не заспокояться. Омелько шаблею нарубав здоровенну купу гілок, кидавав на звіра і підпалив. Зайнялось високе полум'я.

— Батьку, а наша риба? — Скрикнув малий і прожогом кинувся до велетенського догораючого стовбура.

Обпікаючи пальці, витяг згорток із вугрем. Він поклав його на повалену сосну і розколупав гілочкою, бо жаринки пекли руки. Майже вся рибина обвуглилась. Лишився шматочок може більший за два вершки. Малий поклав його на чисту кору, щоб вичах і побіг до козака.

— Батьку! Дайте того ножичка, що ви мені подарували!

Омелько витяг тонкий стилет із шапки і подав хлопчику. Малий шматочок вугря розрізав. Один шматочок з'їв, обсмоктуючи хребет і облизуючи пальці. Другий шматочок відніс "батькові". Бо той не відходив від багаття, а все підкидав гілки у вогонь.

— Спасибі, що батька не забув. Ти сам їж. Я їх не раз і не два їв, коли у ляхах був. А ти — коли то ще Бог дасть тобі вугря скуштувати — їж сам. А ножа мені віддай: без піхов — річ небезпечна. От зроблю піхви — будеш сам носити. А зараз ходімо коней збирати...

На диво, першим вони знайшли чужого гнідого, потім Лиска, а далі й Буланка.

Тоді Омелько взяв сокиру і нарубав доброго, товстого гілля і постягав на багаття. І тільки тоді, коли вогонь добре зайнявся, поспішили з цієї небезпечної галявини.

Коней напоїли в оладці з мілкового прозорого ручаю. І самі напились.

Малий знов пожалівся.

— Вугор такий смачний, але їсти ще більше хочеться!

— Потерпи, синку. До хутора вже рукою подати.

Спочатку вони стернею посувались бадьорою риссю. Потім стежкою межи височеними коноплями, від яких ішов густий, якийсь водночас терпкий і подразливий дух. Далі була здоровенна латка буйного маку, який уже поскидав майже зі всіх кущів великі рожеві, з чорними плямами, пелюстки. Далі йшов добрий часник, високе соковите пір'я цибулі, попелясті кущі рясного гороху, ціле поле чорної редьки із широким, рваним і дірчастим листом. Далі просадом рясніли наче коралами засипані, вишні.

Вже перед самим подвір'ям зростали високі груші і кілька низеньких, але рясних, аж гілки обламувались, яблунь. Все подвір'я оточував добрий високий плетений тин із тесаними стулками воріт на дубовим стовпах. Та ще збоку непримітно, під яблунями, був у тині високий перелаз.

Коли Омелько під'їхав до самих воріт, він запугав. Але на його пугання ніхто не відгукнувся, крім двох кудлатих полових собак.

Тоді козак просто загукав, злегка вдаряючи нагаєм у дзвінкі стулки воріт.

— Симоне! Відчиняй! Це я — Омелько.

Зразу в хаті почулись сполохані голоси. Загуркотіли засуви, відчинились двері, і на подвір'ї враз з'явилась юрба. Попереду дебела вагітна молодиця, двійко дівчаток-підлітків, два хлопчаки, ще двоє дівчаток маленьких, стара смаглява баба та маленький сивий дідок:

— Добрий день, люди добрі. Приймайте гостей. — Привітався Омелько, знімаючи перед хуторянами шапку.

— Добрий день, козаче! — Проказала вагітна молодиця басовито. — То оце ти той славний Омелько?

— Я справді Омелько. А чи справді я славний, то про те нехай люди скажуть.

— Не прибідняйся. Всі ви, добра б вам не було, славні. Твій Симон теж славний. Славний, славний, а в льоху он сидить!..

— Цить! Мовчи. — Шарпонула її за рукав смаглява бабуса.

Стулки воріт відчинили дівчатка-підлітки. Тоді наперед вийшла смаглява баба, невисока, але статечна, взяла коня під вузду.

— Козаче-соколе! Ти її не слухай. Язик без кісток, то вона й меле... Омелько скочив з коня, зняв з сідла малого. Поцілував ручку старій господині. Малий теж приклався.

Козак і малий довго відмивались, натираючи руки білою глиною. Одна дівчинка їм поливала, друга подавала рушник. Потім Омелько і малий сиділи за довгим столом, їх пригощали пісним борщем з грибами, крутою пшоняною кашею та квасом з вишеньок.

Молодиця поставила пляшку зеленого скла з оковитою. Але Омелько відтрутив.

— Чи ти часом не таємний потурнак, славний козаче? — Єхидно спитала молодиця.

— Часом ще ні. А зараз я в ділі. Отож і не час... Ми з хлопцями возили рибу на ярмарок. Спродались і вертали на Січ. Та й здибались із людоловами...

І Омелько розповів про біди і пригоди цієї подорожі. Та не про все. Ні словом не обмовився про шахвіри, ні про дядька з косою, ні про вибух сріблястих куль. Сказав тільки, що блискавка вдарила у дерево, під яким вороги стояли, то їх геть порозкидало на всі боки.

— Бач, як воно буває! Тут сильний вітер під ніч схопився. Думали: все тут поруйнує, садок обтрусить... Та ні, Бог милував нас грішних, вітер скоро вщух, пішов рясний дощ та зразу й перестав. А от над лісом і туди далі на північ, всю ніч гриміло і так блимало, що ніби там небо горіло...

Омелько обернувся на малого і побачив, що він міцно спить. Сидить рівно, голову схилив підборіддям на груди, а ложку міцно затис у руці. — Вибачайте, матінко. Зараз малого вмощу, а тоді поговоримо.

Омелько показав старій очима і порухом брів, щоб при розмові молодших не було. Він виніс малого з хати і вмовив у хліві на сіні, де він поставив своїх коней.

І собаки навіть не загарчали, коли Омелько у хліві порядкував.

Коли Омелько з перекидними торбами зайшов до світлиці, там з молодечі вже нікого не було.

— Я так, люди добрі, зрозумів, що добрий наш приятель Симон потрапив до узилища. Так?

Молодиця аж сіпалась, щось хотіла бовкнути гостре і образливе, але баба так на неї зиркнула, що вона на якийсь час вгамувалась.

— Зять ходив цієї весни на рибу. Це ти, козаче, певно, знаєш. І добре потім уторгував. Та й купив у Білій пару справних сірих волів. Як мальовані — круторогі та бедрасті. А тут наша озимина цього року вродила як ніколи, та ще й раніше, ніж у сусідів. Він швиденько намолотив і повіз у Сквиру. Перша пшениця цього врожаю. Аж тут — де взявся такий панок із слугами. І каже, що то його воли. Що їх у нього навесні вкрали. Симон йому сказав, що він волів у Білій купив. А той каже, що поїхали в Білу, нехай там засвідчать, що ти їх купив. Симон сказав, що в нього часу нема по ярмарках їздити — вчорашніх свідків шукати. Панок тоді й говорить, що це саме він, Симон, і вкрав волів, бо ніяких свідків у нього нема. А Симон, ти ж знаєш, гарячий чоловік, не стерпів такого глуму і кинувся на нього. А ті сучі слуги тоді на Симона. Почалась бійка... Поранили Симона і він двох слуг повередив. Тепер сидить в узилищі у Сквирі... Коли суд буде, не кажуть... Мабуть, після Спаса... Забрали і волів, і воза, і пшеницю... Що ми тепер?

Омелько мовчки, з незворушним лицем вислухав оповідь старої. Не опускаючи голови, нахилився до торби, поколупався там і виклав на дзвінкі дошки ваговитий гаманець.

— Слухайте, що скажу. Оце вам гроші на добрих волів. — Омелько одна по одній виклав шість срібних монет. — Ці гроші мої. Як дуже збагатієте — віддасте через десять років. А оце — на викуп Симона. Це гроші гуртові, коли Симон зможе віддати, нехай віддасть. Він знав хлопців, знає добре хлопців з нашого куреня і тих, хто казну тримає... Хто піде у Сквиру з ваших родичів, то не моє діло. Мені ж не з руки, бо, ви ж знаєте, кожному владцю, як кістка в горлі, запорожець. Як я там об'явлюся, тільки зашкодить Симонові. Головне — визволяйте його до Спаса. Потім буде пізно, як почнуть судити... А поки викупите Симона, я вам трошки підсоблю. Я вже й місце придивився. Отамо, біля конопель. Тільки щоб туди, крім мого малого, туди не потикався ніхто... — Синку... Та як же так?.. Отако. Та тобі треба голову змити, та чисте вдягти та відпочити! — Захвилювалась стара. Не знала, що казати, що робити. Тільки пересовувала срібляники по дошках.

— Матінко, моя голубонько! Козак завжди при ділі. Хоч би й воші б'є, а все не гуляє! Якщо така вже ваша ласка, то виперіть мені каптан. Щоб він добре висох, поки я молотитиму...

Старий дідок сидів на ослінчику і тільки сльози рукавом утирав.

Омелько зайшов до клуні і, вибравши найзамашнішого ціпа та граблі й дерев'яну лопату, подався з двору. А свій багатостраждальний каптан кинув на плетений тин. Пси, коли він ішов подвір'ям, потрюхали за ним і помахували волохатими хвостами.

Омелько вже пройшов вишневий просад, як почув галас у хаті. Лаялись щиро і запекло. Але про що йшлося, на такій відстані не було дібрати.

Козак уважно обдивився місце для тічка. Зрадів, що не помилився, коли примітив зі стежки це місце: рік чи два тому тут був добрий гарман, ще й глиною змащений. Довелося тільки у кількох місцях зрізати заступом бур'янини. Перетяг снопи із найближчого полукіпка, розстелив у два ряди колоссям докупі.

Ревно проказав молитву і, вхопивши обіруч кислицеве ціпилно, лупонув дубовим бичем по колосках. І більше ні про що не думав козак, а пильнував, щоб один удар був за другим, як у того молота, приладнаний до водяного колеса.

Лупання ціпа хоч і глушила солома, а одначе воно покривало всі звуки хутора. Та й ціп же був справний — і по його зросту, і по його руці. Так і прилипло до пальців рожеве кисличне ціпилно, вичовгане роботящими руками до скляного полиску. Бив розмашисто, рівно і приспівував під удари бича:

— По-на-див-ся жу-ра-вель! До ба-би-них ко-но-пель!

Тільки на мить переривав розмірене лупання бичем, щоб відсунути обмолочену соломку і відгребти лопатою зерно.

Як хто зачаклував: тільки добив полукіпок — і сонце зайшло.

Сонце зайшло чисте — на добру годину.

Омелько озирнувся на садибу: там щось вони камешились, бігали подвір'ям.

Здер із себе геть мокру важку сорочку і швидко вступив у розігріті спекотним днем дурманно духмяні коноплі. Дух їх був гострий, солодкуватий, від нього зразу сушило і тепло в горлі. Одною рукою затулив носа і подерся, затамувавши дихання, через височенні зарості конопель. Коли в нього вже не вистачило духу, якраз ширина латки скінчилась. Він віддихнувся, знов закрит нос. І швидко подерся крізь коноплі. Цупке листя дерло шкіру, з плосконі обсипав його рясний теплий, мов борошно, пилок.

Так Омелько продерся в коноплях кілька разів туди й сюди. Та почув, що піт починає підсихати. Зразу спинився і, витягнувши з піхов турецького ножа, почав обушком леза зішкрябувати конопляний пилок, що поналипав на спітніле тіло. Добре цвіла плоскінь, бо цієї липучої та пахучої замазки набралось із вороняче яйце. Омелько обережно зліпив до купи це тісто, обкатав у полові і, загорнувши у листок подорожника, заховав у пояс. Тільки переступив високий перелаз, до нього кинулись собаки і почали лащитись.

— О! — Об'явилась з-за хліву молодичка — Уже нового господина собі знайшли. Що в тебе за малий? Хотіла його скупати — так він такий рейвах зняв: видирається, кусається. Та я ж йому зілля запарила! Та я ж йому ночви помила! Та на ньому лепу цілий пуд. Може, і нужа є!

— Молодице! Облиш малого. Нехай спить. Він всю ніч і на мить очей не скліпив.

— То я його маю в своїй хаті класти на один піл з дітьми своїми?

— До тебе ніхто в хату на проситься.

— Та як так? Та що про мене люди скажуть?..

Омелько мовчки махнув рукою і пішов у хлів: як там коні, і що малий. Всі три коня з шальками хрупали овес. Малий, накритий подертою кожушиною, міцно так спав, що, здавалося, і не дихає.

А на низенькім окоренку сидів сивий дідок і пильнував глиняний ліхтар, з якого блимав недогарок товстенної свічки.

— Оце, козаче, побачив тебе і наче трохи ожив душею! Спасибі, що звичай тримаєш. Бачу, що спокійно можна і помирати — є ще в нас бійці... А то як поперла шляхта лядська зі своїми пахолками та посіпаками, так наші люди перед ними зразу й підупали. Тьху! Аж гидко дивитись.

— Діду, не переймайтеся. З кожним літом нашого лицарства прибуває.

Сьогодні ми за Порогами та у Великім Лузі. А прийде наш час — наша шабля далеко дістане. І землю, і віру захистимо. Татарам і туркам хіба погано ребра скородимо?! Заждять, ще й католики наші самопали почують.

— Ой спасибі тобі, козаче. Оживив мою душу. Бо так мене ті кляті баби заїли. Вредний народ, баби, щоб ти знав! Ото поки ти в силі, ще нічого... А як слабість тебе одоліла, так дзьобають без сорому і совісті... І нічого тобі не проминуть: чи скибку хліба вступиш, чи там, звиняй,

закуняєш та перднеш... А колись же я був при самім Остафії! Завжди при ньому: чи на татар ідемо, чи ніби татари, перевдягнені, на московські залоги налітаємо. — То скільки вам років, дідусю?

— Та рахуй, якщо вмієш. — Остафій помер скоро сорок років тому. А як він помер, то в мене вже була друга дружина. А від першої дочки була онука. Вперше я оженився, як князь Михайло піднявся наказати католиків і ляхів... Ех. Якби ми тоді перемогли. А оце моя третя жінка. Вона народилась, як вже Остафій був старостою черкаським.

— То ви стільки років живете! Аж завидки!

— Е, козаче, довге життя — то дар Божий. А старість — лайно... Ти ходи, повечеряй, а я посиджу та подивлюсь за кіньми та за ліхтарем...

Тільки вийшов Омелько з хліва, як підскочили дівчатка-підлітки з глеком-носаткою та тонким рушником. У хату зайшов — всі встали за столом і привітали козака. Стара зразу витягла з печі здоровенну макітру з варениками. І дівчатка кинулись їй на підмогу, втрьох вони поставили на стіл перед козаком. Ще й мисочку з медом. Золотим і прозорим, як кришталь, липовим медом. Другу мисочку ближче до малечі.

Омелько проказав "Отче наш" і всі за ним? речно повторили. Та тільки Омелько взяв вареника і зануврив його в золотий тягучий мед, зразу знявся шум, і малеча кинулась до макітри. Кожний спритно вхопив по варенику. І кожному по шиї блискавично врізала молодиця. Омелько аж сп'янів від вареників з вишнями та свіжого меду. Було йому так добре, що й слова не хотілося проказати.

Малеча, з'ївши по варенику і позлизувавши мед з пальців, сиділа тихо. Тільки проводжала поглядом кожен рух козакової руки до макітри.

Він мовчав, і всі мовчали.

Омелько прикинув на око, що ще лишилось по два вареники на кожного, обтер вуста, розрівняв вуса і щиро подякував за ці справді райські вареники. Встаючи з-за столу, попрохав, щоб завтра лантухи приготували ще до обіду. — Козаче-соколе! — Проникливо сказала стара. Ночуй у хаті. Я тобі постелю на лаві, а малому на долівці на траву кину кожуха.

— Красно дякую, матінко. Але мене треба при конях бути. Час непевний: якщо не лихі люди, то нечиста сила на нас зазіхає.

— Ото ти, козаче, та тієї нечистої сили та й боїшся? Чи ти справді такий лякливий? — Єхидно спитала молодиця.

— Я, молодице, не боюся ні лихих людей, ні нечистої сили. Я їх стережуся. Добраніч, люди добрі.

Омелько постояв трохи на дворі — дивився на іскристі зорі і дихав вечірнім запашним повітрям.

Собаки підійшли до нього, потерлись лобастими мордами об його коліна. Омелько почухав їх за вухами і попрямував до хліва.

Тонесенька нитка жовтавого світла пробивалась крізь шпарину в дверях. І тут він підвів очі і якраз побачив високо над клунею срібний іскристий слід падучої зорі. "Щось воно буде. Як ото казала та чорна чарівниця: "Ти зоря падуча над морем. Ти з-за моря впав сюди. За море ти і впадеш". Згадав свою чорну чарівницю і згадав, що в темряві вона вся розчинялась. Тільки десь над ним плавали її білі сяючі зуби і білки величезних вирлатих очей. Бо вона була може десь на голову вища за нього... Тихенько, без найменшого рипіння відчинив двері. Свічка догоріла до кінця гноту у маленькій восковій калюжці. Дідок, колишній кіннотник Остафія, спав на окоренку і, як дитина, пускав слину на коротку білу бороду, на грубу сорочку.

Дідок спав, але порожні шальки були гарливо складені на загороді.

Омелько підняв на руки, як дитину, і поклав на сіно поруч малого.

Старий щось прошамотів, але зовсім не прокинувся. Омелько дмухнув на залишок гноту, і по хліву поплив медовий димок перегорілого воску.

Омелько впав на сіно голічерева і широко розкинув стомлені руки й ноги. Він, коли лягав на спину, то зразу засинав. Так і зараз: тільки відчув вагу в долонях і стопах — вже спав... Він спав і знав, що він спить міцно, і оживав силою. І крізь цей міцний сон наче заспівали за горою перші півні. Потім другі півні заспівали наче ближче. А от коли третіх півнів заспівав чорний здоровенний Симонів півень десь над головою, він прокинувся. І відчув, що все тіло знову здатне до напруги і руху.

— Прокинувся, козаче? — Ледь чутно спитав старий.

— Та півень збудив. Зараз скажу собі: "Спи!" і знов спатиму, доки не стане о півнях.

— А ти зачекай, не кажи собі. Бачу, що ти характерник, а от всього не знаєш. Ти слухай уважно, я говоритиму тихо. Щоб ці відьми не почули. Тут гріх скрізь, знаєш. Симон купив тих волів не в Білій, а по дорозі з Білої. Бо був п'яний, а продавали задарма. І дивися, ось що: воли предивні, а тавра ніде не видно. Чому? А Бог його знає... Симон про те, дурень, сказав Гальці. Хоч моя дочка, але порода не моя, вся вона в свою чортову бабу. Ото була хвойда та ще й відьма навчена... Галька все через гору та через діброву бігає до своєї куми. А в куми чоловік — мірошник.

Кума Варка старша за Гальку набагато, вважай, вже баба... У куми хата в однім кінці села, а млин на іншому кінці села. То Галька, як іде до Варки, то завжди забіжить до млина. Бо млин, наче, по дорозі. Хоча можна до куми дістатись коротшою дорогою.

Та це ще не все. За селом цим є ще гора невисока і ліс, і там теж село. А в тім селі млин найкращий на всю округу. Але мірошник там дуже старий. Він хоче продати, але править дорого. Бо і млин там добрий, і місце зручне: багато людей туди приїздить і приходять. І от що виходить: наш Симон позичив всі гроші, що за два уходи в Степ уторгував. Та ще й коней позичив. І Никодим вчасно не віддав коней — ніби возить сестрі дерево на хату. Тому й подався Симон у Сквиру волами. Там до нього цей полупанок і причепився... Де воно на нашу голову взялося — лайдак лайдаком, тільки що при шаблі та королівській грамоті.

— А бачив хто ту грамоту?

— Та люди казали, наче хтось бачив. А ще діди казали, що цей шляхтич бував у Никодима. А де це бачено, щоб шляхтич сам возив зерно до млина? Та ще верхи?

— Та наче такого не бачили. Тільки от одного не второпаю: ваша Галька вже небавом дівчаток видаватиме заміж. Яка тут вже гречка⁹ — То вона зараз така бридка в тяжі! І старшою здається. Та й мельник не парубок. Ну, а дівчатка це не її, а Симонової сестри дочки... То я тобі й кажу: ти, козаче, подумай, може що й виггадаєш...

— Ага, дідусю. Щось вигдаю.

— Тоді спи. Добре виспися.

— І ви, дідусю, спіть, відпочивайте. — Е ні, я вже не спатиму. Я згадаю усіх своїх друзів. Погомоню з ними подумки...

Поки Омелько і малий порались із кіньми — напували, годували й чистили, стара вже зготувала їм на сніданок круту гречану лемішку та здоровенний шмат сала приварила. Ще й поклала півхлібини, огірочки тугенькі, здорову білу голівку часнику та поставила глечик густого кисляку. Омелько і хлопчик снідали останніми, бо затримались із кіньми.

У хаті камешились тільки дівчатка-підлітки — наводили порядок. А баба Параска ними кермувала.

— Матінко моя, скажіть, Симон же минулого року їздив базарювати у Мозир до литвинів?

— Козаче-соколе. Та хіба я там пам'ятаю? Знаю, що до литвинів...

Старшенька полишила терти віхтем пательню над різанкою і озвалась дзвінким голосочком:

— Дядечко Симон ходили минулого року базарювати до Наровлю. Вони так добре тоді базарювали...

— Що тобі з сестрою він подарував по дукачу до намиста?

Вражена отроковиця широко розплющила очі і ледь не впустила пательню в різанку.

— Вам дядько Симон сказали?

— Може він і казав, та я не почув. Із в'язниці до хутора не дуже чутно...

— Ой, я така дурна! — Дівчинка вдарила себе по губах. — А на дукачі тому з одного боку бородатий король у короні, а на другому боці корона, вершник і стовп.

— Ні, то вони такі дукачі позичили дядькові Никодиму, а нам із сестрою подарували дукачі однакові. Там на одному боці орел з оттакеними пазурами. А на другім скаче лицар із мечем і щитом. А на щиті в нього...

— Дитино моя! — Перебила її стара лагідно, але дуже наполегливо. — Ходіть із сестричкою, вишеньок нарвіть на варенички. — А тоді до Омелька. — Я це надумала сьогодні вареничків зварити. Бо вчора він не їв. Нехай хоч сьогодні дитина поласує медком і вишнями.

— Спасибі, матінко, за вашу ласку. Мені оце треба два лантухи щільних, та щоб по верху по дві добрих мотузки пришили. Щоб вони повний лантух витримали.

— На коли тобі треба, козаче?

— Та на полудник.

Омелько взяв гнідого коня, і разом із малим вони пішли на гарман.

Сьогодні немолочені полукіпки були вже далеченько від гарману. Тому Омелько в'язав по кілька снопів двома паками, тоді вантажив на гнідого, як перекидні торби. А хлопчик відводив гнідого до гарману. Там шарпав за петлю волосяного аркану, яким паки були сполучені, і снопи падали на землю.

Коли таким робом навозили снопів повен тік, Омелько вхопився за ціпильно і не випускав його з рук, поки не обмолотив п'ять полукіпок.

Сьогодні Омелькові було куди краще, ніж учора — малий поруч. Як і вчора, коли був геть мокрий, розібрався і вскочив у коноплі. Тепер і зі спини малий зішкрябав плоскінний пилок.

— Батьку, це для якогось чародійства таке?

— Це не чари! Це страшний бусурменський дурман. Оцей пилок, як перетерти з бруньками квіток на материнці, та ще додати туди кілька травок для духмяності, трошки меду і крапочку попелу, то від тих оладочків бусурмени дуріють. Вони їх так поволі, як ото корова жуйку

реми? ає, жують і поволі дуріють. І дуріють гірше, ніж нашій останній п'яничка. Сяде, або ляже, як поліняка, лежить. Сміється, посміхається, щось мурмотить, а й сам не знає, що. Аж страшно подивитись: божевільні, та й усе!.. Наш як уп'ється, так хоч танцює, пісень співає, ну, нехай там б'ється — жива людина. А це — як здохлятина яка: голими руками бери.

— А нам для чого воно? Ми ж не бусурмени.

— Ти повинен знати, що скоро я стану ніби бусурменом. Буду серед них і буду їх пригощати цим дурманом, щоб наших людей із їхньої неволі визволити. Як визволю, знов на козака обернусь.

— Батьку, а це дуже важко: і туди, і сюди обертатись?

— Коли як... Зараз от важкої. Мені час на турка обертатись, а Симон, наш товариш, попав у біду. Та ще всякі курваші, всякі ляхи та їх похлібники під ногами плутаються!..

Тут їх з двору покликали на обід. Вони вже були майже біля перелазу, як малий спитав.

— А мельник Никодим теж курваш?

— Тс-сс! Потім ще побачимо. Більше ні слова!

По добрім обіді з борщу, гречаної каші зі шкварками та вареників з вишнями, Омелько звернувся до старої:

— Матінко моя. Як ваша ласка, то ввольте мою волю — спечіть вертуту на вечір. Та ще загадайте дівчаткам нехай навіють мені зерна на мливу.

— Скільки тобі, козаче?

— Один лантух на дерть. А другий навіють на мливо.

Та тільки не повні лантухи, на три чверті. Я оце трохи полежу, чогось мені дримається... А ви всі йдіть на гарман і зерно засипайте у лантухи. Ввечері я перевезу його до комори.

Омелько, трохи подрімавши в холодку на широкій призьбі, знов ухопився за червоне кислицеве ціпилно. І понеслося на всі боки від гарману розмірене лупання дубового бича. Наче десь далеко в бубон калатали.

Вже перед самим заходом сонця він відіслав з току всіх помічників, хто відгрібав соломку, віяв зерно та насипав у мішки. Тільки гурт малих і старих втягся у вишневий просад, козак пожбурнув ціпа, скинув мокру сорочку і скочив у коноплі. Малий став наготові з ложкою. І, як "батько" вийшов із конопель, зразу кинувся зішкрябувати зі спини пилковий леп.

— Вже пилку нам досить. Ще надеремо вершків з материнки — і можна готувати манджун.

Поки смеркло, козак і малий перевезли на гнідому лантухи з невіяним зерном до двору. По вечері сказав:

— Коні застоялись. Сю ніч попасемо їх на леваді. Вріжте нам сала та ще хліба окраєць. Та ще часнику, щоб духом нечистого відганяти...

Дідок теж опинився в хліві.

— Дідусю, скажіть, як із левади до млина вийти?

— Дуже просто: праворуч, праворуч та все за вербами, і через милю будеш біля млина... Через нашу гору до млина рукою дістати. Але там дерева дуже густо ростуть, а стежка кручена, кінь не пройде.

— Спасибі, дідусю за слово! Я отам бачив за жолобом стара чорна кирея з відлогою наче лежала. То можна її у вас позичити? Мені, щоб каптан не світився.

— То ти надумав, козаче?

— А надумав.

— Я дивився: га-арний у тебе самопал. У наш час таких не було. Але він попсований. Без кузні не полагодиш. То я тобі позичу пістоля. Славний пістоль, турецький. З мого останнього лупу. Ще тоді на Хортиці Байда фортеці не зрубав, та ще його тоді ніхто й не чув. Тільки пам'ятай: пружина туга. Старий показав на брус, що перекривав стовп конов'язі. Омелько підкотив окоренок, став на нього і зняв якийсь запилений, затканий павутиною полотняний згорток. Омелько запхав і пістоля, і кирею до перекидної торби і вивів коней із хліву.

Стара подала пастухам наїдок у плоскінній торбі і зачинила стулки воріт за ними.

На леваді Омелько спутав коней і, розстеливши кирею, вмовстився під копицею. Малий притулився до нього. Вони обоє лежали голічерева і споглядали небо.

— От де книга, написана Богом! І ніхто її не прочитав і не прочитає! А в кожного там, на небі, своя зоря, як ото волохи кажуть: "своя планида". Тільки піди взнай, де саме твоя, і що тобі вона віщує? От скільки я зірок на наших небі знаю?.. Може півсотні... А той француз— капітан, той, що вчив мене вузли в'язати, так він їх, може, кілька сотень знав. По них він знав, якою саме дорогою по морю до якого міста і берега плисти.

— Хіба на морі є дороги? Там же все вода, все вода.

— Вода водою, а над водою є вночі зірки. І от ти пливеш по воді, а куди плисти, кермуєш по зірках. І була в капітана книга, в якій було вказано і списано, над яким містом в яку пору року яка зірка стоїть, щоб по ній тримати стерновому шлях... Зараз посплю. Так ти, синку, доглядай коней. Сиди і добре пильнуй. Як що не так — буди мене. Тільки тихо— тихо, щоб ті не почули. Щоб не було страшно — ось тобі ніж.

І малий, міцно затиснувши ножа, принішк під копицею і сторожко прислухався до ночі.

Порскали коні і час від часу важко гупали копитами, перестрибуючи опутаними ногами. Сюрчали вгорі на стерні цвіркуни. Десь там, за широкими проходами, далеко-далеко пугав пугач. З-за левади, з-за верб, ледь-ледь почулись перші півні. І зразу ж, згори, з подвір'я прогорлав Симонів півень. — Це ще перші?

— Спіть, батьку! Це ще перші...

О других півнях Омелько прокинувся і сів по-шевськи.

— Що чути?

— Собаки чогось брехали там, далеко в селі. У них на подвір'ї все тихо. — Ну, тоді спи. Коли тобі час прийде, я тебе підніму.

— Я спати не хочу. Я хочу ще на зорі дивитись.

— Ні, не зараз. Ти повинен добре виспатись — завтра важкий робочий день. Без твоєї допомоги я не впораюсь. І ніж віддай, бо сонний ще пораниш себе.

О півнях козак розбудив малого. Над левадою слався легенький туман. Було тихо-тихо.

Осідлані Буланко і Лиско, а гнідий з лантухами по боках, стояли поруч із копицею і хрупали в шальках овес. Омелько витяг із торби добрий шмат хліба, до нього врізав чималий кусень сала.

— Покріпляйся добре, бо йдемо у похід.

— Справжній?

— Справжній! — Кивнув головою Омелько і заходився очищати тонким стилетом огірочок — тугий з білими смужками від носика і весь у пуп'янках. Розрізав навпіл, мов бритвою, посипав половинки сіллю і потер. Половину дав малому, половину сам схрупав.

— Якби ти тільки знав, синку, як ото в пустелі мені хотілося звичайного огірочка з нашої землиці. Бач, з усього може бути радість і мрія. Навіть з огірка.

Ставало все світліше. Але до сходу сонця було ще досить часу. Омелько зняв порожні шальки з коней, запхав їх у торби. Малого висадив на Лиска, сам злетів на Буланка і підхопив поводи гнідого.

Короткою риссю по густій траві левад вони швидко дістались до млина за селом. Коней вони сховали у верболозі. До самого млина, старого, похиленого, оброслого по даху купами смарагдового моху, вони підійшли пішки. Вода весело плюскотіла через край греблі. А височенне колесо стояло сухим під сухими потоками.

— Ой! Я такого здоровенного колеса у своєму житті не бачив.

— Тихо, дивись і прислухайся!

Омелько схилювався і уважно розглядався сліди на вогкій землі перед дверима млина.

Зовсім поруч, над самим ручаєм три ясени знесли віття у передденну синяву неба. І вони так близько росли одне до одного, що малий міг їх руками дістати. Він зайшов між ясени і задер голову, щоб подивитись, як угору піднімаються ясно-сірі стовпи. Побачив, що на висоті може двох людських зростів стирчить сучок. Сухий сучок. Та якийсь дивний, як руками зроблений. — Батьку!

Омелько миттю кинувся до ясенів.

— Батьку! Он там сучок якийсь...

— Я тебе підсаджу! Спробуй пошарпати сучок...

Малий став на плечі козакові. Але не зміг дотягтись до сучка.

— Злізай! Зараз все дістанемо. Омелько опустив малого на землю, а сам прожогом кинувся у зарості до коней. Миттю повернувся назад із сокирою, знайденою на хутірському пожарищі.

Відтрутив малого, примірявся сокирою, куди вдарити. Широко розмахнувся і засадив сокиру у стовбур. Аж дерево загуло.

Тепер Омелько підсадив малого. Той став одною ногою на широкий обух і без усяких зусиль дотягся до сучка.

— Синку. Ти його поторсай туди-сюди.

Сучок піддався і хлопчик видер його з гнізда. Встромив у отвір руку. — Є! — Голосно скрикнув малий і витяг довгий, мов ковбаса, капшук сап'яновий.

— Стрибай! Я тебе вловлю. Хоп! — Омелько вловив хлопчика, поставив на землю, а тоді вдарив кулаком по топорищу, потім шарпонував і видер сокиру із стовбура.

Козак із сокирою в руці, а малий із капшуком і сучком побігли щодуху до схованки. Розстелили кирею і на неї висипали монети. — Ой! Скільки їх тут.

— Тихо, синку! Не заважай. Мені не можна помилитись, а час кінчається. Омелько з купи вихоплював монети, обдивлявся з обох боків і розкладав на три купки. Найбільшу купу засипав назад у капшук, менші загорнув у шматки від старої сорочки малого.

Далі козак швидко відстібнув ремінь з шаблею і перекинув його через праве плече, так що шабля висіла від грудей до стегна. Розкрутив дідів згорток і видобув звідтіля турецький пістоль. Встромив за широкий козацький пояс поруч із чингалом.

— Батьку! А він заряджений?

— Певно, що не заряджений. Для страху. А в бійці замість булави буде. Бачиш — яка мідна куля на кінці.

Далі Омелько скинув чоботи, підкатав шаровари, натягнув стару чорну кирею поверх каптана. Підперезався мотузкою, а замість смушевої шапки натяг якогось клобука з сірою смушевою опушкою.

— Ось тобі пищик. Якщо вгледити збройних людей — подавай знак. Отак: "піль— піль-піль!". Ну, Господи, не видай. Амінь!

І, прихопивши за повід гнідого, потяг його з кущів на стежку. А далі на дорогу до млина.

Вони одночасно підійшли до млина — здоровань у рудій свиті та Омелько з повідним конем.

— Здоровенькі були, хазяїне! Не чекали так зрання?

— Та всякі бувають люди, як кому треба... Здорові були!

Мірошник здоровенним ключем відчинив вислий замок і розчинив рипливі важкі двері.

Омелько прив'язав гнідого до конов'язі.

Легко зняв лантухи із зерном і, перекинувши зав'язки через плече, поніс у млин.

— Що там у тебе, чоловіче?

— В одному на дерть. У другому віяне мливо на борошно. На шулики на Маковія.

— Тоді тягни нагору міх із мливом і засипай у кіш. Та, гляди, не чіпай закрутку, бо камені на тонке борошно виставлені. А я піду — пущу воду. Омелько засипав у кіш провіяне зерно. У цей час мірошник вийшов із млина, підняв ляду перед потоками. Вода радісно зашуміла в потоках, впала-вдарилася на лопаті колеса. Колесо здригнулось. Якусь мить стояло і тремтіло. Та ось колесо зарипіло і зрушилось. Тугий струмінь води бився в лопаті, розливався склистою плівкою по ободу, вигравав рожевими іскрами під першими рожевими променями сонця.

Закрутились у млині вали, корби, здоровенні дерев'яні колеса зубчаті, задвигтіли сірі жорна, припорошені, мов опастю, білим пилком млива.

І тонкою цівкою у корито посипалось тепле пахуче борошно. Мірошник підступив до корита, потер пучками тепле борошно, понюхав і зиркнув на Омелька жовтуватими, наче вовчими, очима.

— Ти, чоловіче, не тутешній?.. Та наче й не ратай...

Омелько випростав долоні з-під вислих обшарпаних рукавів чорної киреї. — Помацай мозолі! — Лагідно сказав Омелько. Та тільки мірошник торкнувся просто кістяних мозолів, як Омелько прихопив його пальці. І мірошник не міг а ні стиснути пальці в кулак, а ні видерти їх з Омелькових рук.

— Пустити! — Яюсь перелякано і враз схриплим голосом попрохав мірошник. — Це я тобі показав, що я справді працюю! — Омелько відпустив товстенні пальці мірошника і поткнув йому в руки порожній лантух. — Пускай борошно в лантух!

Мірошник, недобре косячи жовтим оком, наставив лантух під струмінь теплого борошна. Та зразу потягся до великого козуба, щоб мірку взяти та відміряти собі за труди свіжого борошна.

— Полиш мірку! — Зупинив його Омелько. — Я грошима плачу! — І побрязкотів за пазухою монетами у капшуку.

Мірошник здивовано скинув брови, відкрив рота, та й закрив, нічого не сказавши.

— Зав'яжи та постав... Тепер засипай на дерть. Та закрути закрутку на дерть. Дрібної мені не треба.

І Омелько пильно дивився, куди повертав закрутку мельник.

А коли дерть переставала вже сипатись, він спитав.

— Тобі скільки — три чи тридцять срібників платити?

Очі в мельника забігали, він став відступати до стіни, заводячи руку за спину.

Омелько вихопив з-за поли киреї пістоль.

— Руки, матері твоєї ковінька! Востаннє питаю: три чи тридцять?

Мельник підняв руки, очі в нього бігали, не могли ні на чому спинитись. — Ну.... нехай... три...

— Добре. Ось тобі три таляри! — Омелько кинув один за другим три грубезні йохимсталяри у кіш. І в ту ж мить щосили повернув закрутку.

Жорна заскреготіли одне об друге.

— Що ти робиш?! Не займай закрутку!!! Пустити мене! — Репетував мірошник, але стояв на місці.

Верхнє жорно вже скреготіло по нижньому — висікало іскри.

Запахло підгорілим борошном.

— Та хто тебе не пускає? Іди. Спиняй. Я вже твої камені посріблив.

Омелько тримав пістоля, вперши ліктя у стегно.

— Іди, іди! Тепер тільки в тебе срібні жорна!

Мірошник боком, боком, попід стіною підкотився до закрутки і в останню мить підняв верхній камінь, бо жорна вже почали зі скреготом

крушитись. Омелько боком, не зводячи люфи пістоля з мірошника, вийшов із млина і став навпроти дверей.

— Тепер винеси обидва лантухи на двір. Пов'яжи їх між собою отими мотузками. Та добре, гляди! Якщо обірветься з коня, то я тобі вуса вирву і у вуха затовчу. Та повантаж на гнідого... От і добре... А тепер стань отамо під стіну і слухай. Ти оце думаєш, що я божевільний? Ти просто йолоп: чи тобі Галька не казала, що в мене третій кінь гнідий? І їхніх лантухів із фарбованої плоскіні не впізнав! І ти думаєш, що я оце своїми талярами тобі жорна посріблив?

Омелько витяг з-за пазухи капшук із сріблом.

— Добре, що ти сказав тільки три. А посипав би всі у коші твого капшука. Я забрав всі свої, їх тобі Галька принесла, та Симонові гроші, що він тобі позичив... Та не стискай п'ястуки і не зиркай на мене вовком! Мене ти не вкусиш — і не продаси, як Симона! Ти краще думай, як тобі Симона із узилища та визволити. Ти, Юдо Скаріотський.

Після Покрови, а не пізніше Михайла, я приїду на Ярмарок. І якщо нашого Симона не буде на волі — все твоє добро з попелом розвію. І рід твій поганий вимордую. А тебе, пса смердючого, лишу жити. Та щоб ти ніякої втіхи не мав — звалашу. Повір мені — це я добре зроблю. У маврів на верблюдах навчили. Як визволиш Симона, то твоє юдство перед шляхтою голосраною забуду на перший раз. Твоє срібло мені не потрібне. На! — Омелько кинув капшук під ноги мірошнику.

З капшука розсипались монети. І мірошник повзав навколішки по землі і збирав монети.

— Та швидше збирай. Ну... Та передай ляху, щоб він воли Симону віддав. А тепер повзи до млина. Бо мені ніколи. Та швидко, швидко! І сиди у млині своїм тихо-тихо. Поки в обід тебе не відкриють.

Омелько замкнув на здоровенний замок млин. І ключа через плече кинув собі у відлогу.

І притьмом побіг, женучи гнідка до кущів верболозу.

Лантухи з борошном і дертю вони сховали в кущах на узліссі там, де на світанку Омелько сховав згорток у дерзі з поламаним мушкетом і заступами. А тоді повернули назад, до Симонової садиби. Їх виглядали і тому побачили здалеку. Ворота їм відчинили заздалегідь. Але Омелько спинив коней перед ворітьми. Всі мовчали, тільки баба сплеснула руками.

— Слава Богу, живі! Ми вже не знали, що й думати... На ниві нема, на гармані ні сліду, і з левади щезли... Гукали, гукали — ніхто не відзивається... Та чого це ви стоїте?! Заходьте мерщій!..

— Красно дякую вам, матінко. Немає часу... Справа ось яка: мірошник Никодим мені віддав свій борг Симонові. А я віддаю вам. Никодимові на порятунок Симона нічого не давайте. Никодим присягався, що визволить Симона за своє кровне срібло. Казав, що до Спаса Симон буде вдома. Ага, мало не забув: я свої гроші забрав. Бо вони Никодимові не потрібні. Отож, тепер ніхто нікому нічого не винен... Отож, будьте здорові та щасливі. Дякую за ласку!

Від несподіванки хуторяни не могли всього второпати, що їм виклав Омелько.

Тільки раптом Галька розпачливо і злісно крикнула:

— Ти його вбив!.. Того і тікаєш.

— Отакої! Хто ж тоді Симона з узилища визволить? От зараз твій Никодим сидить у млині і відколупує від жорен срібло... Чому? Бо він своє срібло ховав у капшуку в дуплі. Думав, що це дуже надійна схованка. Ну, а я йому показав, що найнадійніше — срібло розтерти на жорна. Ніхто

посріблені жорна вже не вкраде... Не віриш, молодице? Ось тобі ключі. В обід можеш Никодима відчинити. Тільки раніше не можна. Бо я заляв!

— І Омелько кинув їй під ноги здоровенного ключа від млина. — Ще раз, бувайте здорові та щасливі.

— Ходіть з Богом! — Проказала стара.

А вже за нею всі, перетинаючись та мішаючись, проказали.

— Ходіть з Богом!

— Ходіть з Богом!

— З Богом!

— Ходіть!..

— Параско! — Тонким голоском, з останніх сил напружуючись, заволав дідусь. — А вертуту, а вертуту!

Стара вдарила руками об гривки чорно-руді картої плахти:

— Дівчатка! — Скомандувала вона Симоновим небогам. Біжіть! Витягніть вертуту! Та в рушник отой загорніть, що під мисником висить.

Дівчатка помчали до хати і за якусь мить вже бігли назад з полотняним згортком...

— Батьку... — Сказав хлопчик і замовчав.

— Що, синку?

— Батьку, а чому ми поїхали на левади, а потім долиною до лісу, а тепер знов до Симонової землі?

— Ти хочеш сказати, що ми дурно стільки часу втрапили і може з дві милі гаку зробили?

— Ага.

— Це все, синку, так робимо, щоб ніхто з хуторян не знав, якою насправді дорогою ми поїхали. Я тобі поясню, а ти слухай та мотай собі на вуса. Дідусь їхній добрий, але слабкий, як мала дитина. Як він знатиме, куди ми подались, наші вороги випитати в нього можуть. Дівчатка, Симонові небоги, речні, добрі і слухняні. Та хитрувати не вміють: у них щось тільки спитай — вони все викажуть. Як хорошому чоловікові, так і злому. Ну, а малі дітлахи зовсім дурні: їм коржик дай — все розкажуть.

— А ще там є тітка Галька і баба Параска...

— А от тепер ти мені скажи, синку, чи можна їм знати, куди саме ми попрямували?

— Тітці Гальці не можна знати! Вона відьма уроджена. Вона вас, батьку, люто ненавидить. Вона ворогам зразу дорогу нашу викаже.

— Правильно кажеш. Все воно так і є. Тут від неї іде вся злоба і зрада.... Ну, а баба Параска? Яка вона?

— Баба Параска.... вона така... вона така... Не знаю, яка вона така... От дуже отака.

— І я не знаю, синку, нічого певного про неї. Не знаю, яка вона насправді. Знаю тільки, що кебета в неї добра. І якби не вона, то все їхнє добро пішло б у гузно... А от чи виказала б вона наш шлях ворогам?.. От не знаю... Баба Параска, то баба Параска...

Коли сонце злетіло у свою найвищу точку на блідо блакитнім розпеченім небі, малий попрохав.

— Батьку. Хочеться покуштувати вертути.

— Е ні, синку! Вертута — не калач. Вона для далекої дороги. А щоб твої кишки не муркотіли — ось тобі перша морква. — І Омелько видобув із торби за спиною добрий пучок молоденької моркви. — Це в баби Параски, як ти спав, я прополов рядочок... Ще трошки — і будуть Горобці. Якщо там сьогодні базарний день, покуштуємо чогось смачненького...

Малий з великою насолодою догризав може п'яту морквину, як піщана стежка вивела їх на узлісся. Ліс стояв на високім сугорбі, і звідтіля було добре видно долину на обидва боки.

По долині протікала річка. Хоча її сонячний дзеркальний зблиск проривався тільки де-інде з-за здоровенних вербових куп.

На, цьому ближньому до лісу, хати підступали до самісінької річки. На тому березі хати відступали аж до підвищення долини.

Але і там, і тут хати тільки димарями та вершками сірих стріх позначались серед темної зелені вишневих садків. По обох берегах річки було безліч темнолистих грушевих, вишневих та світлих яблуневих дерев. Між ними світилися латочки вохристої стерні. І золотилися іграшкові фігури полукіпок, латочки і смужки різних відтінків городньої зелені.

— Бачиш синку, яке багате і гарне село? А все тому, що тут навколо ліси! Та й горби, хоч невисокі, так круті — сюди на конях татарві пройти важко. Бачиш, у них немає навіть валу навколо села. А частокіл тільки звідсіля, від лісу. Ми з тобою не поїдемо через село. А отако ліворуч обійдемо — та до броду, а там і на торжище по ріні. Тут пісок у річці, як білий сніг. І пічкурі тут оттакенні. Більших ніде не бачив.

— Батьку, ми тут довго будемо?

— Чого це ти питаєш?

— А я хочу тих пічкурів половити.

— Подивимося. Може й половиш. А зараз добре тримайся, щоб не гепнувся мені з Лиска! Козаки або прикороченим кроком заходять до села, або на рисях. Омелько свиснув у свій кістяний свисток. І Буланко зарухав ногами у подовженій рисі. За ним зірвався і Лиско.

— Тримайся, синку, тримайся!

Та й гнідого повід потяг, і він з дрібної трюхи став копитами перекидати наввимашки. Дзвінко влупили копита по глинистій смузі узвозу. М'якше вдаряли по піскуватому провулку між високими плетеними тинами, плетеними із червоно-пурпурної лози, густо припорошеної сивим борошном пилу. Малого добре гицало на високім татарськiм сiдлi, але він зіщулювався, як кіт на паркані, зціпив зуби, прихопився щосили за луку сідла і пильно дивився поміж вух коня на дорогу.

Омелько ж відкинувся у сідлі, повабився. Шапка набакир, вуса підкручені, одне око примружив. Поли каптану розвіялись, а за квітчастим поясом, що міцно обгортає подерті шаровари, блищить мідна куля на рукояті турецького пістоля та виграють, спалахують самоцвіти на рукояті та піхвах чингала. Поводи розпустив, ледь мізинцем лівиці підтримує. Правиця з нагаєм безсило метеляється при боці коня. Дивиться кудись поверх тинів і перехожих поселян.

Омелько нікого не помічає, а боковим зором пильнує, чи не падає, раптом, малий з високої татарської кульбаки. Ні, наче сидить, не падає, хоча й напружився з усіх сил. Вони промчали до броду, через річку перескочили, крушачи смарагдове відбиття темнолистих вільх на іскристі

золоті бризки, і вилетіли на протилежний берег. Туга вогка рінь простелилася під копита їхніх коней. Вони скакали над самим урізом води, карбуючи мокрі сліди копит на сліпучо-білій піщаній ріні.

Малий краєм ока схопив, як на тому боці над самим берегом по стежці йшли люди і як вони спинялись і дивились з-під руки проти сонця на вершників.

Де річка робила крутий зворот праворуч, урвище піщаного берега розрівнювало. снзеленим схилом.

Тим пологим схилом вони і вилетіли нагору просто на торжище.

Якраз на саме торжище, на майданчик, де продавали купи вогненнобагряних варених раків та здоровенні корзини з тріпотливими золотавими карасями у смарагдовім жабуринні та кропиві. Заскочені покупці і продавці не встигли нічого второпати, як Омелько вже поставив Буланка на коліна і з ходу, з коня, переступивши лівою ногою, пішов уперед до купи раків.

Малий теж вирішив показати вправність та й скотився по нахиленій шії на землю. Та на першому ж кроці впав на коліна і подер ліву холошу замизканих, заправних полотняних штанів.

Омелько, кинувши коней, ішов до купи найбільших раків. Перевалювався, трохи розкарячивши ноги після довгої їзди верхи. Руки заклав за спину з нагаєм і злегка ним помахував.

— Батьку! — Покликав малий.

Омелько обернувся і суворо насупив брови: "Мовчи. І йди за мною. "Малий так, як і "батько" Омелько, заклавши руки за спинну, пішов урозкарячку.

Омелько спинився перед купою раків, тільки що чоботами не став на ряднину. Обернувся до малого. Порухом брови показав:

"Візьми рака і подай мені!

Малий схопив найближчого і найбільшого рака і подав притьмом "батькові".

Омелько роздав дві пальцями клешню. Шматочок поклав собі в рота, другий захав малому.

— Ну?!

— Смачно.

— І я кажу — смачно! — Омелько запустив два пальці в пояс і метнув монету продавцеві невловимим порухом. — Насип отой мішок, та добре зав'яжи. Та постав біля коней...

Зашепотів, загомонів базарний люд.

— Якийсь чудний козак! Зброя дорога-а, а сам обдертий...

— То він з Дикого Поля! Хіба не бачиш?

— Та ні, то в них звичай такий — при добрій зброї у лахах ходити.

— Е ні. Он подивіться, які справні чоботи!.. Та й шапка смушева.

— Та це ж запорожець! Хіба не видно?

— Авжеж. Он як засмаг до чорного.

— Та то в нього борода віросла...

— Диви, справді, запорожець!

— Давно тут запорожці не з'являлись...

— Кажуть, що вони завжди при добрих гаманах.

— То вже коли як!

— Ну, наш запорожець при грошах — за мішок раків срібняка кинув.

— Та невже?

— А вже!

А Омелько все походжав межи продавців. Але не питав, не говорив нічого. Тільки прислуховувався, придивлявся. Та все нагаєчкою за спиною покачував. Зрештою, спинився перед молодичею, яка продавала полотно, мотки пряжі, клубки тонких ниток.

— Здорова була, молодиче чорноброва.

— Здоров був, козаче, як не жартуєш.

— І як ти вгадала, що я ніколи не жартую? То ж скажи мені, голубонько, а чи вмієш ти швидко дірки зашивати?

— Таки жартуєш, козаче. На базарі не ті дірки зашивають! І я тут, як бачиш, не шию, а полотно, нитки продаю... Купуй — дорого не заправлю.

— Та бачиш, голубонько, оно мій джуро подер свої оксамитові шаровари. А ми зібрались у гості... Непоштиво із подертим коліном до знаменитої особи йти...

— То так би й сказав. Та вже ж зашию. Ну, давай джуро, свої оксамити! — Пробасила міцна чорнява молодиця, насуплюючи зрослі брови і приміряючись ниткою у вушко голки. — Ну знімай, знімай штани, джуро козацький, що кажу? Зашию та й біжи зі своїм паном хоч на танці.

— Він не пан, він батько Омелько... А штани не зніму... Я стидаюсь... — Знімай, знімай. Як молодиця каже, що треба знімати штани, то треба слухатись. Я вже на що сором'язливий, а як вже мені скажуть, щоб знімав, то я не пручаюсь...

Молодиця тільки хмикнула і простягла руку по штани...

Малий розв'язав очкур, спустив штани і, прикрившись довгою Кринчиною сорочкою, присів навпочіпки.

Молодиця запрацювала голкою та так вправно і швидко, що не встигли і озирнутись, а штани були готові.

— Вдягай, джуро!

— Спасибі тобі, голубонько! — Омелько лівою взяв її руку, ще з голкою, і притис згори правою. Коли зразу ж зняв свої руки, молодиця здивовано вирячилась на свої пальці, що разом з голкою затискали блискучий пенязь. — Ні, ні, ні! Козаче, козаче, я не візьму, не візьму! Ти якийсь архимник. Я й не почула, звідкіля взялось срібло. Та й хіба за поміч платять?! Побійся Бога і не ображай! Я з ласки взялась за голку. — Молодиця зачервонілась вся, хитала головою і говорила швидко-швидко.

— Голубонько! То задаток. Я лишень хотів подивитись, а чи швидко і вправно ти шиєш?.. На вечір малому поший штани з очкурнею і сорочку чумацьку. За полотно, нитки розрахуюсь увечері.

— Та тут вся плата!.. Вже. А де тебе шукати, козаче?

— А й справді, де мене шукати?... — Омелько посунув шапку на брови і почухав потилицю. — Де мене шукати?.. Ну, малий, раки в нас є на полуденок. А на вечерю що: вареники з вишнями чи карасі в сметані?

— І вареники з вишнями. — відказав малий, кречучи, бо вовтузився із патичком очкура.

— От бачиш, голубонько, шукай мене там, де мені зварять вареники з вишнями і карасів запечуть.

— А хто ж тобі, козаче, їх зварить і спече? Я не знаю.

— Як не знаєш? То та добра хазяйка, яку ти порадиш.

Тільки щоб до вареників був мед тільки липовий — Омелько вигріб кілька дрібних монеток і вклав у руку молодиці.

— Отож слухай, козаче. Я отам живу за містком, як звідсіля йти, третя хата. А карасів зготує моя сусідка Настя, а вареники зварить моя кума Христя. У неї хата під здоровенною грушею. Найбільша в селі груша. Христина хата за три хати за моєю. Козаче, гуляй до вечора, а увечері не барися. — От спасибі тобі, голубонько! Порятувала мене. Ну, синку, подякуй чемненько тітоньці, та й пішли, бо на нас давно чекають...

Повертаючись до коней, козак купив макітру вишень. І козак, і малий ласували вишнями і стріляли кісточками, хто далі.

А за їхньою спиною вже гудів базар:

— У Тетяни на цілий гріш накупив полотна і пряжі!

— І не кажіть такого! Він дав їй п'ять пулок. Сама бачила! Спочатку одну. А потім ще чотири з рукава висипав!..

— І не з рукава, а просто із руки! У нього рукава закасані.

— Архимник! Архимник якийсь!

— І як Тетяна не боїться?!

— А чого їй боятись? У неї всі дітлахи чорнявенькі йдуть, хоч який би батько не був...

Омелько і малий вийшли з торжища і попростували широкою піщаною стежкою через низьку оболонь між двома зміїними звивами річки. Де— інде сріблилися купи верболозу, та два чи три темних куці калини.

Оболонь скінчилась і пішло узвишшя, поволі наростаючи. І от коли вони вийшли на гребінь узвишшя, ліворуч з яру з'явилися верхи сріблястим верб, темно-зелених вільх.

А крізь рідке гілля старезної всихаючої верби вони побачили високий димар, сіру очеретяну стріху довгої хати. Спочатку десь з-за горбочку, що навпроти хати, долинали якісь приглушені крики. Далі ті крики посилювались. Когось, певно, били смертним боєм, чи різали живцем. Бо той хтось репетував, захилювався, затихав і знов, знов кричав не своїм голосом. Ті крики переросли в тонке виття, якесь мукання, розпачливі смертельні зойки.

— Батьку! Мені страшно! Там якусь тітку хтось убиває! Батьку! Ви чуєте?..

— Та чую, чую, синку. — Відказав Омелько стріляючи вишневою кісточкою по метелику, що розкривав і закривав свої яскраві крильця, сидючи на стрілці кінського щавлю.

— Чую... То Михводій козу лупить. Певно хтось із музик замовив йому шкіру на "козу".

— Живу козу лупить?

— А то!.. Музики кажуть, що тільки із живої кози чи цапа злуплена шкіра добра на дуду.

— Батьку! Я туди не піду.

— То ти в мене страхополох?

— Ні! Мені не страшно, а так.... ото...

— Гидко?

— Ага! Аж нудить...

— Ну тоді погляди тут коней! Коли там все скінчиться, я тобі свисну. А ти, як що — дми щосили! — Подав малому ту рурку, що давав ще коло млина. До козолупа Михводія Омелько ішов при повнім наряді — і шабля, і сагайдак, і лук у налуччі, і пістоль та чингал запхнуті за пояс.

Омелько пішов, а малий із макітрою вишень лишився при конях на пагорбі. Коні стояли зовсім спокійно, попустивши голови, тільки зрідка струшували гривами.

За горбочком коза репетувала, як мордована людина, захлиналась у тяжких смертельних зойках.

Малий запхав жменьку вишень за щоку і зразу ж затулив вуха, щоб не чути тих моторошних криків конаючої тварини.

Тому він і не зчувся, як перед ним постала невисока, зовсім молоденька дівчина. Сіроока, русоволоса, кругловида.

Вона тицькала в повітрі пальцем на малого, а потім на Лиска. Губи в неї якось незвично ворушились.

Малий відтулив вуха, щоб почути, що вона йому говорить. І він аж затрусився з переляку, коли почув, що вона, замість слів, розпачливо мукає. Ні, вона не дровичлась, не сміялась із малого. Вона розпачливо мукала і то щосили.

Та ще з-за горба долинали вже смертельне вищання домордованої кози. Малий кинув напризволяще макітру із залишками вишень і, прихопивши за повіді коней, погнав їх широкою похилою стежкою до яру туди, куди тільки-но спустився Омелько. Дівчина не відставала від нього, забігала вперед і все тицькала пальцем на сідло, що було на Лискові і на величезну, як на малого, сорочку із закасаними рукавами. І все мукала і мукала, а очі дивились якось благально. Від того особливо страшно ставало малому. Він відчував, що ось-ось він розплачеться.

Коли він із кіньми і з цією навіженою дівчиною спустився вниз у яр, то над пагорбом невисоким з'явився Омелько.

— А, це ти, синку? А де макітра? — Козак дивився тільки на малого, хоча, без сумніву, він вмить охопив усе поглядом.

— Та там, на горі... Я оце... бо вона... Вона мукає і мукає... Так страшно...

— Не бійся, синку! Вона не навіжена, вона просто німа. Я її раніше не бачив, а тільки чув про неї... Хороша дівчина, тільки нещасна.

— А чого ж вона так страшно мукає?... — Скинувся, ще не відійшовши від переляку, малий.

— Бо вона не чує, що вона мукає... — І Омелько показав на мигах, чого вона, мовляв, хоче?

Тоді вона показала собі над вустами вуса, потім шаблю при боці, потім на сідло на Лискові. А тоді взялася пальцями за рукав сорочки на малому. І широко розвела руками, наче показуючи: "нема".

Омелько закивав головою, що він зрозумів. І тоді почав показувати на мигах та й усією поставою, бій з татарами, смерть того, хто сидів у цьому високому сідлі на Лискові. Німа сірими очима просто впивала кожен Омельків рух. Зрештою, все зрозуміла, второпала, що Кринка в землі. І вона підійшла тихо до Лиска, обняла за шию і притулилась щокою до ганаша. І завила раптом, замукала щосили. Кінь шарпонувся від неї, і вона впала у порошок навколішки, і біла в розпачі кулаками по землі і ревіла наче якась невідома тварина. Малий притулився до "батька" Омелька і заплакав.

— Та не бійся. Вона німа та й усе.

— Мені її жалко. Вона така гарна, а реве, як скотина якась...

— Така її нещасна доля, синку. І ми нічим їй не поможемо...

Тут козолуп Михводій підійшов, гупаючи важеними чоботами. Підійшов і піднісся над Омельком щонайменше на півтори голови. Сіре волосся коротке, і сіра борода коротка, а вуса руді і дуже довгі.

Плоскінні сірі шаровари спадали, наче спідниця, до голівок чобіт. А спереду розхристані волохаті груди і брудну плоскінну сорочку прикривав, як у коваля, шкіряний фартух. Фартух був густо залитий кров'ю, аж напливами лискучими. В одній здоровенній, мов ведмежа лапа, руці тримав рожеву, зі смужками свіжої крові козячу шкуру і здоровенного гострого колія. У другій руці ніс цебро з кривавими тельбухами.

— Бач, як бідолашна побивається за Кринкою. Він якось заскочив до мене. А вона прийшла до мене по свіжатину. Кринка такий жалісливий — як і твій малий оце — думав, думав, чим би її потішити. Нічого в нього не було, то він їй кулю мушкетну подав. Та ще показав, що купить їй намисто з дукачем. Бач, вона тепер побивається. Бо хто ж їй, убогій, намисто, та ще з дукачем, подарує? Хіба що Святий Миколай...

Тут з-за Михводія з'явився чоловічок, що згорбився під мішком з грубезної дерги.

— Бувай здоров, Михводію! Тільки ж ти поспіши, дорогенький мій. — Чистим високим голосом проговорив сивенький чоловічок. — На Спаса в Білій ярмарок. З усієї Росії люди позбираються. Старий міх не той, ну не той, та й усе... Як ти мені на вичиниш шкуру, я без хліба на зиму лишусь... Ти чуєш, Михводію?

— Я не Кринка, царство йому Небесне, мене не розжалобиш. Я сказав, що все тобі буде, як домовились. От і приходь тоді, коли домовились! Все буде! — Та я може ще сьогодні повернусь. Парубки може танці замовлять.

— Та які там танці, Панько?! Молотити треба.

— А хто каже? Молотити треба, та згадай, як ми були парубками! Забув?.. Музика, згинаючись під невеликим лантухом, почимчикував на пагорб.

Німа сиділа на стежці в поросі.

Михводій погулав до своєї хати, до кам'яного вогнища, складеного навпроти дверей.

Малий, попустивши руки, зачудовано і сумно споглядав німу дівчину.

Омелько торкнув його за плече.

— От тепер ми знаємо, кому Кринка приготував намисто з дукачем. Тобі від нього в спадщину дістався Лиско. І його сорочка на тобі. Значить, тобі й намисто їй дарувати! І Омелько протяг малому корали з дукачем. Щосили затискаючи в кулаці вузол шворки, на яку були насилені корали і дукач, хлопчик схилився до німої і поторсав її за плече.

Німа підняла заплакане, забруднене курявою обличчя. Дивилась каламутними очима на хлопчика і гірко кривила заслинені губи.

— На візьми! Це тобі Кринка купив. Він тобі пообіцяв і купив. — Щосили кричав малий і протягував їй намисто.

— Синку, та не репетуй ти, а то на торжищі почують. Вона глуха, все одно нічого не почує. Ти їй покажи, що намисто було в Степанових торбах. Так малий і зробив: показав пальцем на перекидні торби на Лискові і на ці корали з дукачем. Вони їй від того, мертвого (малий притис руки до грудей і заплющив очі) козака (показав вуса і оселедець).

Німа замотала головою: "Ні, ні, це не мертвого козака. "Це його (вона показала на Омеляка.

Омелько тоді зняв торби з Лиска, виклав на спориш згорток із окулярами, книгою та іншими дрібничками. Покликав Михводія.

— Михводію, ти краще мене поясниш їй, що це Степан дарунки для друзів приготував, і серед них були оці корали.

Михводій сполоснув розмазану по руках золу у різанці, витер блаґеньким рушником і підійшов до викладених речей. Подивився, подивився та й почав на мигах втовкмачувати німій, що це їй корали з дукачем. Наказав їй встати і вмити обличчя.

Встала і, схлипуючи та стогнучи ніби, пішла до джерельця. Вмилась і повернулась до хати.

І взяла намисто із зціплених пальців хлопчика і, не розв'язуючи шворку, через голову надягла. Вперлась підборіддям у груди, скосила очі і намагалась роздивитись дукач зблизька. Отак, скосивши очі на дукач, почала посміхатись. Все ширше і ширше розтягувала уста в посмішці. А тоді враз закрила обличчя руками і затрусила в нестримному риданні.

Малий підступив до неї і почав гладити по руках, якими вона затулила лице.

Михводій простяг свою грубезну лапу, щоб забрати малого від німої. Але Омелько похитав головою: "Не чіпай. Нехай так буде. "І козак, і козолуп пішли до вогнища із вмурованим здоровенним клепаним казаном. Під казаном вже потріскував хмиз, і стрибали прозорі язички жовтого полум'я. А з казана крізь криваву воду вирячилось кругле козине око.

Михводій злив на руки козакові. І виніс старого, запряного, але чистого і пахнучого м'ятою, рушника.

Після того вони сіли в затінку піддашка, поставивши догори дном нову діжку. І Омелько на дно обома руками насип купу раків.

— Ех, якби ще пива до них. Або хоча б келишок оковитої! — Зі щирим і глибоким жалем проказав козолуп, роздираючи ракову шийку своїми кістяними товстеними нігтями.

— Як скажеш. — виголосив Омелько і, ніби із самої призьби, видобув коричневу полив'яну баклагу, затулену ліщиновим чіпом.

— Ой Баламуте, Баламуте, та хто ж тебе заступить, як тебе не стане? Тьху, тьху, тьху! — Сплюнув через плече Омелько. — Таке скажеш! За мною від самого ярмарку слід гонять. І який уже день... А ти таке патякаєш... А заміна буде. Чи не бачиш?

— Ой Омельку, Омельку, то тобі хочеться, щоб він тобі спадкував. А воно ж таке чутливе та тендітне, як дівчинка.

— Ее-е, не кажи, Михводію, дубочок мені в учні не пот-рі-бен. Моя нужда там, де гнучкість, чутливість і кмітливість потрібні!.. От я тобі розповім, як я його знайшов... Але спочатку неси срібні чарочки та пом'янемо Степана і всіх хлопців.

— Срібних немає вже... Програв у карти гультям на ярмарку на Михайла...

— Диви, як давно ми з тобою не бачились. Тоді тягни глиняні та пом'янемо!

Пили оковиту з малесеньких глиняних чарочок. По третьому разу Омелько перевернув чарочку і тільки раками ласував.

Тут три червоні курки і зозулястий півень з'явились з-за хати. Потім два смугастих коти і худий, як смерть, високоногий, старий хорт. Вже вся морда була сива.

— Диви! — Здивувався Омелько. — Дудко ще живий? І ще зайців бере?

— Вже йому годі... Але курям від лисиці захист. Бояться. Щось маєш на думці, Баламуте?

— А коли я не мав на думці?

— Тобі хтось у пару потрібен?

— Твій небіж де?

— Та все пив та гуляв... Та заїдався зі шляхтою... А тепер у Грушках на торжищі стирчить.

— Добре, заїду в Грушки, подивлюсь... А зараз пошукай у себе в коморі, чи нема там якихось татарських лахів і чогось на ноги?

— На коли воно тобі треба?

— Зараз.

— Завжди ти поспішаєш! — Михводій перекинув чарчину, хукнув і заходився смоктати клешню.

— Я кажу: зараз.

— Спиною чуєш?

— Авжеж.

— Тоді нема мови — Михводій вихилив ще чарчину, важко встав із призьби. — Чортові ноги! Не слухаються. Якби не вони, і сьогодні б у Великім Лузі гуляв би... Багато їх?

— Як всі оклигали — семеро. Якщо не оклигали всі — п'ятеро.

— Ну, це не багато. Я з тобою стану — впораємо.

— Хіба я що кажу? Але село велике — багато свідків. Тоді тобі кидати хату і все начиння чинбарське і всі лахи. Як потім хлопцям з Лугу без твоєї допомоги?

— Твоя правда!.. Добра б йому не було! А так кортить, Омелечку, та висмикнути шабельку та розпанахати зайду до самого сідла.

— Ага, мені теж кортить, бо доїли вони вже мені до нутра... Та як лахи знайдеш, запхай у мішок, щоб і малий і німа не бачили...

— Обережний ти, сучий сину, Баламуте!

Тільки за Михводієм рипнули двері, Омелько покликав малого.

— Тут у нас буде бесіда в хаті з Михводієм. Сідайте з німою отамо під вербою і дивіться, щоб бува хто не підійшов непомітно. Раків їжте, скільки душа забажає... Та на коней, на коней поглядай!

І Омелько одним махом скинув із дна діжки ракові шкаралупи і насипав з мішка таку купу, що верхні не втримались і впали на спориш.

Малий взяв за руку німу, яка перестала плакати, і привів до хати. Вона набрала повну пелену раків, а малий цілий оберемок, і вони вдвох пішли під вербу. І там колупались з тими раками, кололи собі і дряпали пальці та губи, але вже розкошували від душі!

Омелько тим часом заніс перекидні торби в хату до Михводія. Почав розкладати на столі й лаві речі. Тут із комори через сінешні двері зайшов козолуп із пухлим, але легким, мішком.

— Оце тобі, Михводію, свинець і порох для твого самопалу. Ось тобі три лікті? ноту. У вині витриманий, у ямчугу виварений. Хороший, німецький. Ось тобі порох і свинець. Він купив для братства, тому я тобі виділяю твою долю. — Бідний наш Кринка, царство йому Небесне! Яка добра була душа: завжди про всіх все пам'ятав... Та добре, ось тобі мішок. Там чуваки черкеські, ковпак сірий повстяний турецький, шаровари з китайки і пояс вовняний — турецький. Може, тобі що з озброєння їхнього ще треба?

— Не треба. Краще допоможи мені хоч п'ять свижок зробити. Ти колись, кажуть, був майстер свижки заправляти...

— Ну й Баламут! І все він знає. От за це тебе, пане-брате, люблю.

— Михводію! Не до балачок — напругу чую! Тягни очерет, смолу. Ямчуг у тебе є? А сірка?

Поки Михводій важко гупав до комори та назад, Омелько все прибрав зі столу і розклав стріли, моток? ноту, порошницю, нитки і бритву.

Михводій приніс козубки з речовинами і пучок товстих блискучих очеретин. Висипав на стіл з капшучка наконечники.

Михводій ладнав з очеретин, напханих смолою і ямчугом, стріли.

Омелько розрізав очеретини на шматки в одне колінце. У ті колінця він натовкував потроху пороху, ямчугу, смоли і більше сірки, а найбільше плаунового пилку з натруски. Затикав кожний шмат очеретини

шматочком мушкетного? ноту. І кожну очеретинку гарливо прив'язував до татарської стріли.

— Омельку! Щось воно, бачу, нове робиш? Га? Часом не той "поджар", яким московський цар полоненик попалив? Чи не гріх нам, козакам, таку гидоту вживати?

— Не мертвися, Михводію! Ці стріли димові. Дим їдучий — кашлятимуть, і чхатимуть і соплі пускатимуть. А в царськiм "поджар" найбільше ямчуга та земляної смоли. Московські стрільці казали: ту земляну смолу з-за Хвалинського моря привозять вірменські купці. Там, кажуть, з каменів з-під землі витікає ота вогненна смола, і дух виходить пекельний. Від іскри той дух вибухає вогнем і смердить сильно пеклом...

— Чого тільки не буває на білому світі. Аж страшно, як добре подумати...

— А ти, Михводію, не думай. От ми й спорядились вогненними стрілами... Тепер мені ще дві речі потрібні: твоє мастило, яким ти волос виводиш... — На живе тіло чи на зідрану шкіру?

— На живе тіло...

— Дам тобі, тільки, як будеш користуватись, додаси чверть борошна і трошки теплого меду... Намажеш і чекай, поки добре засохне. А тоді обережненько відколупуй — волос стає трухлим при корені і легко знімається. Зрозумів?.. А що тобі друге?

— Фарба чорна для волосся в тебе є?

— На живий волос чи на хутро?

— На живий волос довжиною на вершків п'ять.

— Як оце мої вуса, тобто? Перед фарбуванням помити гарячою водою з попелом. Порошок розведеш гарячою водою і тією кашею ретельно перемажеш увесь волос і щільно завернеш чистою ганчіркою.

Михводій пошкрябав важкими чоботами по давно не мазаній долівці до печі. Подлубався у запічку і витягнув два козуби. З одного взяв малесеньку полив'яну зелену махотку, затулену товстим сосновим чіпом.

— Оце тобі мастило волос зводити. Та дивись, не перетримай, бо сильно шкіру може роз'їсти!

З другого козуба Михводій відсипав у капшук може з півфунта чорного, крупчастого, ніби гарматний порох, порошку.

— Оце тобі даю з запасом! Бережи, бо справді хороша суміш вийшла.

— Я знав, що тільки ти мене порятуєш! Шкода мені тебе полишати, так і не побалакавши про всі справи та не відслужити по убієнним. Я тобі лишаю гроші: замов молитву... А тобі грошей лишити? Кажи, що треба?

— Борошна лиши. Я б і сам пішов у замолатники, так ти ж сам бачиш: ноги, добра б їм не було!

— Слухай, з тими ногами! Я б тобі гнідого лишив — куди схочеш помандруєш. Тільки раптом смердючі пси і сюди припруться.

— Не бійся. Як лишиш, то ще сьогодні до третіх півнів гнідий матиме на чолі хо-ро-шу-ю білу проточину. І найкмітливіший циган-баришник не відрізнити від природного волосу... А вуздечку й сідло забори — це докази їхні... Тільки як же я на того гнідого вилазитиму?..

— Михводію! Та тю на тебе! Зроби як наставника. Заводь його туди. А тоді два окоренки підстав собі — і ти на коневі.

— Та вилізти я отак, як ти кажеш, я вилізу! А як у гостях злізти й вилізти? Не годен вже я сам!..

— Друзі не погордують — підсоблять, підсаджать. А до непевних — чого тобі їздити?!

Вони піднялися з-за столу.

— Про всяк випадок, Михводію, випрощаємося. Може, оце ще сьогодні піду далі. Ну, бувай здоров, пане-брате!

Вони обнялися і тричі мовчки поцілувались. Коли вийшли з хати, то побачили, що німа підкладає поліняку під казан. А в казані шумує сіра м'ясна піна, клубочиться пара, і по всьому подвір'ю розливається гострий дух козиного м'яса.

Омелько уважно, прискіпливо і неквапно перевірів зброю, промацав кожен ремінець і пряжку підпруги та сідла, перевантажив перекидні торби, лантух із дертю. Розсідлав і розгнуздав гнідого.

— Ну, синку, скачи на Лиска! Гоп! — Омелько підкинув малого в сідло. І сам з одного легкого поштовху злетів на Буланка. Ледь торкнув його п'ятами і Буланко зразу ж пішов короткою риссю угору по ярку. Лиско з малим у сідлі — за ним.

Німа підвелася від вогню, витерла очі, що застилав їх дим, і обернулася на вербу, під якою тільки-но стояли коні. А вони вже трюхали риссю вгору по ярку.

Малий обернувся і помахав німій дівчині. І вона помахала малому, потім заглянула у шумуючий казан, тоді подивилась на Михводію.

Михводій, прихопивши лабетою за чубок гнідого, заводив його до стайні, що була продовженням і хати, і комори. Михводій відчув її погляд, спинив гнідого і показав німій дівчині, щоб вона йшла в село.

Німа показала: "Хто ж за вогнем доглядатиме?". А Михводій: "Бери мішок із рештками раків і йди в село. Іди додому. "Німа постояла, постояла, подивилась на шумуюче вариво у казані, на чорний отвір дверей стайні, куди зайшов Михводій, на вершників, що вже зникали за схилом яру. Топнула ногою, вхопила мішок з недоїденими раками і побігла вгору ярком. За вершниками.

А бігла вона швидко, легко, зовсім не так, як бігають дівчатка, розкидаючи нарізно ноги.

Коли вона вибігла нагору з ярка, то вершники були вже далеко від неї. Сонце сідало, і коні коливались темними абрисами в золотім розпеченім повітрі останніх липневих днів.

Обличчя німої скривилось у сумну якусь посмішку, вона щось болісно замукала. Але бігу не спинила, хоча це її і не наблизило до вершників. Козак направляв коней не прямо в село — вони просувались попід лісом, якраз на середині підйому з річкової долини.

Малий зосередився і вчепився з усіх сил у кульбаку, прихопив, як міг, боки коня ногами. Він боявся впасти, та ще більше боявся виявити свій страх і напругу перед "батьком" Омельком.

Нараз батько Омелько спинив Буланка. Спинився і Лиско.

— Чого ви, батьку?

— Все ми з тобою біжимо та біжимо! Дай хоч на мить перепочину та очі порадую — селом помилуюсь! Бач, як на таці, все село перед нами лежить? А хатиночки які чепурні білесенькі. А садочки вишневі зелені, як

темний смарагд. Он і полукіпки золоті, і стерня така ж наче. А річка? Ну тобі скло, кришталь чистий!.. А он, бачиш, яке торжище — вози, намети, коні, воли, людське юрмище. Тільки штандарту посередині не вистачає, та щоб сурма сурмила — і був би справжній військовий табір!..

Вони спинились на сугорбі, і знизу до них долинали від села людські голоси, дитячий лемент, іржання коней, мукання худоби, гавкіт, кудкудакання та поодинокі крики гусей.

Малий таки задивився на село, а батько Омелько вже нишпорив очима по околицях села, по узлісся, по навколишніх горбах.

Скрізь було, як у всякому селі на заході сонця. Із дібров та левад повертались череди худоби і турми овечок, з полів з-за гаю тяглися вози зі снопами, ішли люди з поля.

Тільки в одному місці, на сході, на добре освітленому вечірніми червоно-золотими променями тлі смарагдово-синього сосняку з'явилися чотири вершники. Але знаходились вони так далеко, що якби не рухались, то Омелько міг би подумати, що то якісь золотаві цятки кущів, чи ще чогось. Але вони рухались, і рух виявляв у них вершників.

Вони рухались навпроти Омелька і виходили на прямісіньку дорогу на торжище.

— Дивись, синку, оно просто перед нами отамо місточок. Від містка праворуч — здоровенне темне дерево. Бачиш?

— Бачу.

— Ото там нам зготували карасів у сметані, ти знаєш.

— І вареників з вишнями.

— Отож, ми не поїдемо туди навпростець. А чому?

— А чому?

— А тому, що коли їдеш навпростець, то тебе зразу побачать і зрозуміють, куди ти їдеш. Як же манівцями, то можеш побачити часом щось цікаве і корисне. Та ще й застерегтись...

Тут вони почули далеке мукання німої.

Озирнулися — вона поспішала до них глинистим схилом, де не було ніякої дороги.

— Зачекаємо німу?

— Ні! Ти їй подарував намисто з дукачем. Я її раками пригостив. Тепер нам треба робити своє. Та й не личить козакам багато з бабством возитись. Тепер тримайся. Пускаю Буланка чвалом.

Омелько не голосно, але пронизливо свиснув, і кінь з місця влупив по гарячій дзвінкій стежці. Лиско за ним.

Повз них пролетіли тернини, обсіпані рясною сивою ягодою, кущі шипшини із червоніючими кораловими ягодами, ще не звезені з поля золоті полукіпки, срібні зарості верби над вузьким ручаєм.

І ось вони вже у блакитнім затінку самого ложа річки. Тут все блакить: і пісок, і зелень, і темні вільхи і вицвіла блакить неба у відбитті склистого річкового плеса.

З розгону пустили коней на правий південний берег. Коням на цьому броді було лише по черево. Але праворуч і ліворуч видно було, що вода чорна, глибока.

Як витяглись коні з річкового урвища на курну дорогу, Омелько пустив Буланка укороченою риссю.

Знов послабився всім тілом, попустив руки з вуздечкою та нагаєм.

Малий спробував теж так вмотитись у сідлі, щоб у нього метелялись руки й ноги, щоб був він розслаблений, як і його "батько" Омелько.

Вони зігнали з дороги курей, що купались в куряві. Якийсь рудий псюга зі жмаками недолинялої шерсті на ребрах кинувся з гавкотом на вершників. Та Омелько якимось особливо цмокнув на собаку, і той, винувато заметелявши хвостом, відбіг до тину. Ця широка дорога йшла, звиваючись, до містка.

І коли Омелько побачив за хатами височенну грушу, він завернув праворуч на глинисту вулицю. Тут копита вдарили по землі, як по барабану.

Перед похиленим тином, за яким буйно цвіли височенні мальви, Омелько спинив Буланка. Лиско теж спинився.

І зразу, ж з-за тину, за яким буйно підносилось всяке зілля, з'явилося не менше десяти дитячих голів: одні старші, другі менші, треті ще менші. Деяких замурзаних облич не було видно — тільки рученята, що чіплялись за верх тину, та блиск очей крізь розшарпане плетиво лозин.

Вискочила за ворота чорнява продавщиця полотна.

— Заходьте, заходьте, дорогі гості! Все вже готове! Підхопила за узду Буланка і завела у двір.

За нею найбільша дівчинка, років тринадцяти, вже із заплітками в чорних косах, взяла за узду Лиска і повела у двір.

Омелько торкнув Буланка, і кінь став на коліна. Дітлахи, що щось щебетали, хихикали, шепотіли, враз завмерли, витріщили очі на Буланка і роззявили рота.

Потім всі, як за командою, обернулися до Лиска і його малого вершника. Хлопчик, як і в обід на торжищі, з'їхав по гриві Лиска на землю, тільки цього разу не впав і коліна не подер...

Чорнява молодиця камешилась біля козака і хлопчика. Показувала і так, і так сорочечку та штанці. Пошиті гарливо, а не будь-як, аж три рази шви пройдені.

— Я, козаче, твоєму малому любисток з чередою в єндолі запарила. От змию йому голову — тоді вже нехай вдягає обнову... Ти, козаче, йди, там уже все зготували, і карасів Настя понесла. Як попораю твого джуру, зразу ми з ним прийдемо... Може і тобі б було голову змити?..

— Мені треба поголитись і голову підголити. Щоб завтра на заутреню службу піти... Ти, синку, слухай тітку Тетяну. Нехай вона тобі голову змиє. — А як же ви без мене? Хто біля коней буде?

— Не скигли. Коней я тут лишаю. Ось тобі твоя велетенська "дагга". — Омелько подав старі заяложені піхви від чинбарської швайки, з яких на ніготь визирала блискуча рукоять. — Скільки там голову змити, витерти? Раз, два — і все! Іди.

Тільки молодиця і хлопчик ступили на поріг, як з городу на подвір'я вискочила чепурна молодиця в юпці та квітчастому очіпку.

— О! — Зраділа вона. — Вже тут? Добрий вечір, пане козаче! Аж мені легше стало. А то оце прийшло двоє козаків! Кажуть, що вони твої сусіди на єзах... Тільки говірка в них трохи не така і такі нахаби: сіли за стіл під грушею й кажуть, що чекатимуть тебе, поки ти не прийдеш.

— Які з себе?

— Один такий у білій свиті, дебелий, на наших схожий. А другий худорлявий, чорнявий такий сологуб...

— Далі не треба. Синку, Тетяно, коней швидко в клуню! Швидше! Та йдіть мийте голову. І поки не покличуть, не потикайся з хати! — Сказав Омелько таким жорстоким голосом, що аж молодиці застигли.

— Ой, що буде? — Зразу заломила руки чепурна молодиця.

— Та тихо. Це не козаки, а панські гайдуки. Хочуть від мене малого вкрасти. І мене віддати на тортури панам-католикам. Я піду, ніби сильно впився. А ти, молодице, швиденько біжи, та, якщо є чим, підпоїть цих "козаків". Та дивіться, щоб там дітей не було. Так Христі і скажи. А як я прийду — зразу в хату йдіть подалі від гріха.

Чепурна метнулась до Христі, а Омелько вже вішав лук із налуччям до сідла на Буланкові, видобував баклагу з торби і ніби дудлив з неї оковиту, аж пирскаючи на всі боки. Господиня і малий притьмом завели коней у клуню. Та ще й двері клуні приставили горстками коноплі, ніби туди ніхто й не заходив.

Тетяна насварила дітлахів, щоб бігли в хату. Всі вмить щезли у хаті, ледь не збивши з ніг малого, що спинився, споглядаючи "п'яного" батька. Виписуючи кренделі та щосили при тому притупуючи, Омелько вивалився на вулицю і загорлав:

Ой чого козак п'є?

Ой того козак п'є

Що в козака гаман є.

А в гамані срібло є.

І тупотів, і пританцьовував, збиваючи золотаву куряву.

Тут із теплих сутінок на нього вискочив дудар Панько.

— О, козаче! Я тебе шукав, шукав! Так тебе хлопці хотіли бачити.

Кажуть: "Знайди нам його. Ми так його хочемо бачити. "Дали мені цілий гріш, щоб тільки тебе з найшов. Якби не я, вони б тебе до завтра шукали, у кого ти гостюватимеш... Їх ще двоє і до Михводія пішло. Та щось їх нема. Я їм теж показав, як до нього пройти...

— Ну молодець, дударіку! Послужливий ти, Панько, ну, не гірше юдея. Грам мені, грай. Сьогодні я гуляю.

— Та я б з радістю, дороженький. Та мені парубки танці замовили. Вже й могорич запили! Мені вже треба не йти, а бігти на куток! Там уся парубоцька громада зібралась... Я тільки прибіг подивитись, чи ти вже з'явився?.. — Вже з'явився, з'явився. Пограєш мені, а тоді біжи собі до шмаркачів, послужливий дурню!

Панько на "дурня" спинився, але Омелько прихопив його за ліве плече лише двома пальцями.

— Грай! Грай мені, грай!

І Панько з переляку, від болю притис міх і забігав пальцями по карабках і щосили задув у сисак.

Омелько якось дивно танцював, обертаючись на одній нозі, та щосили тупаючи другою. Потім пішов навприсядки та не втримався і гепнувся у пилуку. Та зразу ж скочив і затупотів так, наче хотів знищити

славний витвір галицьких шевців. Та все прикладався до полив'яної баклаги.

Ворота на Христине подвір'я були завбачливо розкриті, і Омелько просто вкотився на подвір'я.

І нараз став, хитаючись та вихиляючись на всі боки. Підніс до вуст баклагу, ковтнув, закашлявся. І тихим голосом спитав.

— А де ж карасі?

Тут вискочили дві молодиці: Настя в очіпку, а господиня Христя у намітці, підхопили Омелька під руки і повели під грушу до столу.

На столі глиняний ліхтар кидав тепле світло на здоровенну глиняну пательню, закриту чорною гостроверхою кришкою.

Омелько, притискаючи велику баклагу до грудей лівицею, правицею зняв кришку, потяг щосили рибний. дух, закотив очі.

А тоді враз, наче протверезів, і ніби тільки зараз побачив двох чоловіків за столом, зрадів.

— Диви. Старі знайомі! Наче бачились на Інгульці! Га? Чи не там?.. Та, зрештою, не те головне. П'ємо по-першій. Ну, будьмо!

Омелько ледь не розтрощив чарки "гостей", що все ближче й ближче посувались по лаві до нього. Він виглядав п'яним, як чіп. Нахилився над столом, притискаючи лівицею до плеча баклагу, а правою хапав спинки карасів, запихався ними.

А дудар Панько грав.

Поки "гості" встигли об'їсти половину здорового карася, Омелько одною рукою вже розправився з третім карасем.

Зрештою, чорнявий з перевиненою головою, спитав схриплим від хвилювання голосом.

— Ну як базарювалосьь?

— Та все спродав! Аж дві копи в мене!.. Одну, хлопці, проп'ємо!.. А ти, Панько, грай, грай.

— Оце так побазарював! — Із удаваним захопленням прохрипів чорнявенький. — Де ти пістоль такий купив? Дай подивитись!...

Чорнявенький простяг руку і висмикнув пістоля з-за пояса в Омелька. Омелько наче й не побачив цього, продовжував обсмоктувати хребець карася.

Дудар Панько замовк, стояв, віддихувався.

— Дайте йому чарку, бо вже він здох! — Наче знов протверезівши, твердо сказав Омелько, але зразу ж схилив голову просто на пательню.

Тоді Чорнявий налив Панькові чарку.

А коли він наливав, здоровило в білій свиті витяг в Омелька з-за пояса турецький чингал.

Тут Панько знов заграв, і це наче оживило Омелька. Він поколупався десь у поясі і припечатав з розмаху важкий гаманець на дошки столу.

— Хлопці! Ось гаманець — несіть оковиту! Пиймо, браття, меди-пиво, червоне вино. Гуляй, душа, без кунтуша...

Омелько змахнув рукою і знов ударив гаманцем по дошках. Зав'язка грі ела-і-срібняки з дзвоном і блиском покотились по столу, посипались на землю. Обидва гостя кинулись збирати монети зі столу. Кожний однією рукою збирав монети, а другою тримав Омелькову зброю. Та монет більше висипалось на землю. Тоді вони схилились над землею, у гарячці поклавши пістоль і чингал на стіл. Омелько тихо поставив баклагу.

Щосили вхопившись руками за стіл, вдарив носакom чобота у вилицю здорованя.

Блискавично зігнув ногу, аж коліно дістало до грудей, і з розгону вжучив між лопаток чорнявого.

Панько від несподіванки і жаху подавився слиною і замовчав.

— Грай, послужливий дурню! Грай! Бо і тебе покладу до купи! Грай "горлицю"! Грай!

Панько з переляку тепер задудів, заграв голосно і навіть швидше, ніж треба.

Омелько застромив зброю за пояс. Взяв глиняний ліхтар і посвітив на скоцюрблених. Вороги не ворушились, навіть не стогнали. Але Омелька це не заспокоїло. Тепер він став на весь зріст і з усього розмаху додав обом носакom чобота по-під ребра.

— А тепер, сивий дурню, іди грай своїм очкурам. Сивий вже, а де козак, а де гнида панська, впізнати не можеш, іди, не муляй мені очі! Та мовчи, бо з-під землі дістану. І карабки позабиваю тобі в гузно. Будеш добре тоді дудіти...

— Та пане Омелечку, та рідненький. Та я ж хотів козацтву нашому славному прислужитись. Ви ж такі герої!..

— Та йди вже, базіка!

Омелько поставив ліхтар на лаву. Обережно зняв із непритомних ремені з шаблями. Обшукав пояси і за пазухою: чи нема якогось різака. І чоботи промацав: а, може, де ніж захалявний притаєно?

— Христіно, Настю! А де вареники? У сінешніх дверях дзвінко брязнула засувка, і на поріг стала Настя.

— Вони пішли? Де вони?

— Оно відпочивають.

— Господи, ти їх повбивав? Ой що ж тепер буде?

— Та не репетуй! Прочуняють і підуть... Спасибі тобі, Настуню, за карасиків!..

Тут із сіней випливла з макітрою в руках ставна і висока Христя.

— Ну й вареники! Ну й мед! Присягаюсь: ні у Кракові, ні в Парижі я не їв. Якби ще не оці гидолової віри іроди, то не знав би, де я — на землі чи в раю...

— Та вони ж православні! — Скинулась Настя.

— Візьми свічку та подивися: який хрест у цього чорнявого? — І Омелько витягнув ногу і перевернув на спину свого непритомного ворога.

— Я боюся! — Заламала руки Настя.

— Тоді, молодице, не патякай.

Але Христя схопила глиняний ліхтар, нахилилась і витягла шнурок з хрестиком.

— Католицький. — злісно вигукнула вона. — Ти їх доб'єш? — Голос її забринів напругою і чеканням.

— Не можу. Це слуги пана-католика, нова влада, одним словом. Якщо порішу — прискачуть сюди владці. Почнуть тут вас допитами мордувати. То таке падло — гірше турків... Ти, Настю, піди та приведи мого джуру. Скажи:

"Батько Омелько на вареники кличе". А ти, голубонько, якщо не шкода, принеси мені добру мотузку, так, на ліктів на п'ять...

Омелько зі смаком з'їв два вареники, обтер вуса і встав з-за столу.

Тут якраз і малий в обнові поспів, і за ним Настя з Тетяною.

— Він! І він! — Скрикнув малий, тицькаючи пальцем на оголомшених ворогів.

— Ой що ж воно тепер, людоньки, буде? — Знов заломила руки Настя.

— Цить, молодице!.. А ти, синку, ходи, вчися, як ворогів в'язати.

Омелько пов'язав гайдуків панських одним мотузом і прихилив до товстенного стовбура груші.

— Молодички, голубоньки, злийте мені на руки, бо забруднився в руду! Тетяна злила Омелькові на руки, Христина подала рушника.

— Оце рушничок! Скільки ж їй, голубонько, над ним сиділа?..

— Брехати не буду — не моя робота. Це мені німа і вишивала, і мережала. — Ота, така невеличка, сіроока?

— О! І ти вже її, козаче, знаєш?.. Вишиває вона й мережає, як співає... Тільки ж — німа.

Та лише козак і малий сіли до столу, як почав приходити до тям здоровань. Застогнав і розплющив очі.

— Ой, що ж воно далі буде? — Настя спочатку заломила руки, а тоді почала хреститись.

— Не мертвися, Настю! Зараз ми з джурою поїмо вареничків. Потім він піде до Тетяни і приведе сюди коней... Далі я повантажу оце лайно на коней і піду своїм козацьким проходом.

— Оце на ніч підеш... — Із глибоким жалем чи то спитала, чи то ствердила Христя.

— Батьку! Я піду по коней.

— Як тобі вареники не лізуть, то йди приведе коней.

Омелько зосереджено випльовував вишневі кісточки в кулак і складав їх на дошки столу.

— А зараз, голубоньки мої, повизбируйте гроші, що позакачувались. Та принесіть мені мо. баклагу оковитої. Як у самих нема — купіть у тих, що у вас тут шинкарюють. Ось монета! Та притьмом, притьмом, голубоньки мої! Та язик за зубами тримайте. Бо я піду, а вам будуть всякі пригоди, якщо розпатякаєте.

Настя присіла навпочіпки, збирала монети. А Христя взяла гроші та майнула з двору.

Тут якраз на вулиці зчинився якийсь шум, і щось гупнуло об ворота.

Настя підхопилась, щоб кинутись до воріт, та Омелько її спинив.

— Збирай гроші! — Обсмикнув одяг, поправив зброю і поспішив до воріт. А на вершок воріт сперся підборіддям Михводій. Від нього на все подвір'я несло сивухою, цибулею і козлятиною. Він час від часу погикував. — Баламуте! Ти вже їх упорав? Бо я чекав, чекав тебе та вирішив, що час тобі допомогти. Відчиняй ворота, я своїх укоськав... Він не договорив, бо ще почулись голоси Тетяни і малого.

Омелько розчинив ворота і при примарнім світлі молодика побачив, що на гнідкові возсідає-хитається Михводій. На луці сідла в нього лежить поперек важенна гаківниця. Він її правицею підтримує, а в лівиці у нього поводи двох коней. На одному коні ледь сидить п'яний, як чіп, гайдук. На другому коні поперек, як лантух, лежить другий. За тими кіньми стоять Тетяна і малий з Буланком і Лиском.

— Заходьте. — Тільки проговорив Омелько, як Буланко, відтрутивши грудьми чужих коней, потяг і хлопчика, і Лиска у двір.

Коли всі опинились у дворі, Тетяна і Омелько взялися за стулки воріт. Як зійшлися стулки воріт — козак і молодиця зіштовхнулися лице в лице. Тетяна тихо спитала:

— Що робитимеш, козаче?

— Поки що відбився, але треба тікати...

— Ой біда, а я ж тобі хотіла сорочку пошити.

— Поший, як відаєш. А мережу нехай німа зробить.

— Ну все ти знаєш! Ну просто сатана — дивлюсь я на тебе, а мені аж млосно стає...

— Ой голубонько моя золота! — Омелько нишком, але міцно прихопив її за перси. — Я теж млію. Але зараз не час. Після Покрови приїду по сорочку... — Омельку! — Затинаючись по-п'яному, покликав Михводій. — Поможі мені з коня злізти!

— Слухай, голубонько, поки я тут з козолупом, насмикай мені моркви, як не шкода — цілу торбу.

— Не шкода, та вона ще тонюсінька.

— Не бери собі в голову. Насмикай і змий. Та живо, бо після перших півнів рушаю....

Омелько підставив плече Михводію, і той, кречучи та стогнучи, перекотився з коня і гупнув чоботами по землі. Тоді дрібними кроками підчапав до гайдуга, що лежав поперек сідла.

Лівицею взявся за чубок коня, а правицею добре прихопив за пояс і як би малого хлопчика зняв із коня і поставив на землю. Але той не втримався і впав навznak.

— Тьху! — Михводій сплюнув. — Ще й козаком себе назвав. Тобі, лайдаку, не горілку пити, а сцяки з-під старої льохи!.. Ану вже ти, злазь і стій! Михводій прихопив верхівця за душу, підняв із сідла і поставив на ноги. Всі кинули все і з'юрмились навколо. Очі повитріщали: де така сила в людських руках бачена?

— Оце так руки в чоловіка. То ви, дядьку, й коня можете підняти. — Спитала зчудована козолуповою силою Настя.

— Невісточко! — Кахикнув Михводій. — Якого там коня, як я свої ноги не можу підняти! Добра б йому не було. Не слухаються і все... Омельку, садови їх до столу.

Омелько посадовив своїх ворогів за стіл. Але тільки один міг сидіти — здоровило із розбитою вилицею. Троє інших — п'яні і помордований чорнявий упали головами на стіл.

Настя поклала гроші на кут столу і стала перед Омельком. Тут і Христя через городи приспіла майже бігцем і виставила з кошика на стіл Омелькову баклагу з оковитою та глек із медом, — Хух! Таки встигла.

— От дякую тобі, господине! — Омелько встав, взяв руку Христі і поцілував. — Спасибі й вам голубоньки, за турботи і ласку! Щоб ви згадували нашу тиху вечерю, дарую вам ось що: Тетяні — теличку, Насті — баранця й овечок, Христині — волика, щоб не орала бовкуном!.. А ми ще трохи посидимо, поговоримо ось із "козаками" та й подамося після перших півнів.

Омелько вклав кожній по щирому йоахимсталю.

— Та за що ж такі дарунки?! — Почала заламувати руки Настя. — Та якось воно мені ніяково!.. Та воно ні за що...! Що я людям скажу?!

— От завела! — Пхикнула Христя. — Що вони тобі, сповідники?!

— А як питають?! — не вгавала Настя.

— Та збреши, от вже недоріка! — Розсердилась Тетяна.

— Досить вам, дівчата! — Христя прихопила обох за рукави. — Тут чоловіча розмова. Хіба не бачите? Пішли до хати!

— Синку! — Покликав Омелько — Прив'яжи коней до конов'язі. Бачиш, он під стайнею кільця? Та мерщій іди сюди!

Михводій притулився спиною до стовбура груші, а ліву ногу підняв обома руками і поклав на лаву.

— Ану, Омельку, налий мені чарчину! Якого вона смаку?

— Михводію! Я їду до лісу порішити того перевертня. Ти зо мною? Чи в селі лишаєшся?

— Та з тобою, Баламуте! Яка мова!

— Тоді забудь про оковиту. Нехай вони дудлять, щоб не всрались, як почну їм роги правити...

Здоровань вже зовсім оклигав, спробував поворушити руками, але застогнав від болю.

— Випий горілочки — легше стане! — Омелько націдив з баклаги повну глиняну чару оковитої. І залив у пельку пов'язаному. Той пожадливо випив і мовчав.

Тим часом Михводій повернувся другим боком на лаві і поміняв ногу. І наче не дивився, а тільки кинув руку за спину одного п'яного.

І вже п'яний підіймався над столом, бо Михводій заломив йому руку за спину своє лабетою. Стискав кулак "козака", в якому було втиснуто захальвний ніж.

— Воно думало, що я старе ледащо? Воно думало, що я не бачу? Воно думало, що воно мене заріже!

При цих словах Михводій перехопив руку ворога лівою і крутонув щосили. Два рази хруснула кістка.

— А-а-а-а-аааа! — Прохрипів, просичав "козак" і дохлим півнем упав на стіл.

— От тобі й "а"! — Гупнув кулаком по столу Михводій. — Кого ще клишоруким зробити, гниди панські?

Здоровань затрусився, роздивляючись на неживу, поламану кисть товариша. Стогнав, зводячи голову, чорнявий. Пов'язка в нього збилась і було видно, що око в нього повереджене, заплиле. Третій ще тільки сопів п'яним віддихом. — Омельку! Ти в нас характерник — приведи його до пам'яті.

— Підніми йому писок! — Злісно проказав козак.

Раз — і він миттю висмикнув стрілу із сагайдака і вколов у ямку під нижньою губою.

Тонкою ниткою почуріла темна кров на дошки стола. П'яний гайдук тихо заскиглив, застогнав. Розклепив очі і підвів обидві тремтячі руки, щоб відштовхнути стрілу.

— Не рипайся. Бо тобі обидві руки ламаю... Омельку, пане-брате, отому залий оковити, бо ще здохне. Бач яке лайно слабодухе виявилось. Йому на лаві сидіти та микати на гребені, а воно на коня залізло.

Омелько силою залив горілки, і той трохи порожевівшав, бо й при свічці було видно, що він геть сірий лицем, ну як мрець.

— Ось що, сологуби ви срані. — Делікатно звернувся до них Омелько. — Я вам вже який день своє вміння показую, а ви мені все не вірите, що я сильніший за вас. Ви от думаєте, що в мене пальці слабші, ніж у нашого,

славного пана козолупа? Дивіться! — Омелько витяг йоахимсталяр і спокійно зігнув його навпіл. — До чого це я? До того, що цими пальцями я вам очі повиколупую. Тільки одному лишу одне око. Він вас додому поведе... Але можу і так відпустити... Якщо скажете, де твій і твій кінь! — Він рвучко повернувся до чорнявого і дебелого.

Чорнявий мовчав, а дебелого вже трусило від страху. І він попрохав:
— Дай ще оковитої — у горлі сушить...

Омелько залив йому порцію оковитої.

— Коней стереже наш хлопець молодий... навпроти торжища...

— Далі кажи!

— А пан у діброві з Петром...

— А чого ви мене по двоє пасли? Невже удвох думали впоратись зо мною? — Та дудар нахвалявся, що Михводій сказав: "Оце розговіємося з Омелечком. Оце вип'ємо! Оце вдаримо лихом об землю. "Та ще...

— Що "та ще"?!

— На торжищі всі казали, що козак добре впився, бо срібняки за шмат полотна кидав і щирий таляр дав за мішок раків...

— Значить кажеш, що мали надію, як я уп'юсь до всрачу, то мене п'яного поборкаєте?..

— Та виходить, що саме так... Дай ще оковитої — горло сохне...

— Надпий! Мені не шкода... А ти, Михводію, скажи мені: а куди ти їхню зброю подів?

— А їхні списи у сусіда в стрісі, а шабельки-угорочки під кроквами на шворочці...

— Добре, нехай так... А тепер, сологуби срані, крім тебе — очкура, ти просто сільське бидло, ведіть мене до вашого пана. А щоб ви не втекли і не рипались, малий вас роззує. Щоб не було біди, поки роззуватиме, Михводій триматиме вас за горлянку. Малий, тягни чоботи з оцього дебелого очкура. Михводій же великим і вказівним пальцем прихопив дебелого за адамове яблуко.

Коли малий знімав чоботи з чорнявого, з онуч посипались монети.

— Ха-ха-ха! Хохо-хооо! — Заходився реготом Михводій і ледь ненавмисне не задушив чорнявого.

Омелько тільки криво усміхався і барабанив пальцями по дзвінкій глиняній чарчині.

Коли малий постягав з усіх чоботи, Омелько по-одному клав їх лицем на спориш. Ставив чобіт на шию, а Михводій кілком, висмикнутим з тину, бив кілька разів по п'ятах. Бив від душі. Троє лише стогнали і харчали, а чорнявенький зомлів.

— Синку, тепер швиденько узуй їх! Та онучі не мотай! Поки намотаєш — п'яти так спухнуть, що не влізуть і у халяву...

Нарешті і перші півні запіяли. Омелько і Михводій посадовили полонеників по два на коня. І всім пов'язали руки за спину, а ноги стягли мотузами під черевом коней.

Омелько підсадив Михводія на гнідого. А малий виліз на бительню, з неї вже скочив у сідло.

Коли вони виїздили з двору, із тіні з'явилась Тетяна і подала Омелькові повну торбинку.

У кінці кутка, аж біля другого містка, ревіла, свистіла, гула Панькова дуда. І стугоніла земля під ударами залізних парубоцьких ніг.

Їхали тим шляхом, що вперше — бродом, а тоді рінню, річковою долиною. Та на торжище не виїхали. Там гомоніли люди, хтось, грав на скрипці "горлицю". Звідтіля тягло молочним, волячим духом, кінським потом, дьогтем і смолистим димом вогнищ та пахощами куліша з салом, рибною юшкою, густим духом часнику й цибулі. Кілька разів повіяло хмільним медом.

Вони проїхали під самим урвищем берега, під самим торжищем.

Собаки при возах забрехали на вершників. Але ніхто на торжищі не сполошився, не поцікавився: на кого брешуть собаки?

— Безпечні люди, Михводію.

— І дурні, і безпечні, пане-брате!

Пробасив Михводій.

Вартового з кіньми вони знайшли швидко. Він зморено спав. І хоч коні заіржали, почувши своїх, він не збудився.

Омелько обережно забрав від нього зброю, ударив під дих. І поки той харчав і гикав від болю, зав'язав йому руки за спиною...

Коли вже піднімались пологим схилом, Омелько спитав чорнявого:

— Як знайшли?

— Собака твій вивів... Його із сукою панською прихопили. — Поспішив запопадливий здоровань у білій свиті.

— Тебе питаю?

— Я мовчу, я мовчу! — Поспішив полонений запевнити Омелька.

А чорнявий не відповів.

— Добре, добре! Ти, вірний пес панський, ще побачиш, як він тебе першого і продасть. Тепер слухайте мене уважно. А хто недочує і не втямить, той — покійник... До вашої галявини звідсіля більше милі. Зараз ніч. Отут ми затагануємо. Щоб мені не було з вами зайвого клопоту, сидіть на конях. І Омелько прив'язав окремішньо кожного коня до дерева на невеликій галявині. Михводій з допомогою Омелька спішився і присів під дубом. Він викресав вогонь і запалив? нота. Малий і козак навпомацки назбирали добру купу гілок та шишок. Біля самих коней з бранцями козак в пільмах викопав ямку для вогнища. Засипав туди все паливо і розвів вогонь. Малий вкляк біля вогню і підправляв сухі гілочки.

Омелько тихо потяг його за рукав. Від вогню у затінок. Зашепотів на вухо.

— Бачиш, де бувалий степовик сидить? У затінку. Навіть? нота шапкою прикрив, щоб і жаринки хто чужий не помітив. Ми тут з тобою в затінку. А наші вороги освітлені. До всього, їм страшенно боляче і страшенно мулько сидіти верхи... Ходи тихенько до Михводія та спитай, чи хоче він їсти? Малий нечутно і швидко прослизнув до Михводія.

— Дядечко Михводію! Батько Омелько питають: чи хочете ви їсти?

— Ні? — Їжте без мене — я на чатах.

Омелько видобув із торби вертуту і вломив по доброму шмату.

— Смачно?

— Ой, смачно! Я такого в житті не їв.

— А вже! Для подорожі річ найкраща.

Ще вони не доїли останні крихти, як занепокоїлись, завихали коні.

Михводій підвівся на одне коліно і заклав тліючого? нота в курок гаківниці.

І ось на галявину вилетіли здоровенний чорний пес і строката мисливська сука.

Пес зразу ж упав на землю і плазом, скиглячи та повискуючи, ніби і скаржачись і вибачаючись, поповз до Омелька.

Сука спинилась посередині галявини, поводила мордою, принохуючись, і привітливо помахувала хвостом.

— Сучий ти сину, Бубка! Почув нас, почув...

Здоровенний одновухий пес, з подертою шкірою, з погано вигоєними ранами по всьому схудлому тілі, перевернувся догори лапами і обпісявся, коли Омелько почухав його по підщелеп'ю.

— Я ж тобі сказав: твій пес нас на тебе вивів, заговорив дебелий бранець у білій свиті.

Пес підвівся і тепер терся лобом об нові штани хлопчика. Підійшла сука. Приязно помахувала хвостом.

Омелько, присівши навпочіпки, почухав її по чубку, потім злегка поторсав по підщелеп'ю.

— Синку, — прошепотів він, — тепер ми візьмемо собак та підемо до пана в гості.

Омелько перевірів пістолі за поясом, попідкасував поли каптана потурецькому, під пояс. Перевірів, чи легко виймаються шабля і чингал із піхов.

Помацав під ногами, знайшов шишку і легенько кинув у Михводія.

— Ти? — Зразу ж спитав Михводій у темряву.

Омелько у відповідь тричі тихо свиснув дроздом...

Яскрава тоненька скибка молодика почала знижуватись до верхівіття, коли малий і козак підійшли до краю соснового лісу.

Там, за неглибокою опадкою, починався дубовий гай.

— Батьку! — Он вогник! — Зашепотів малий, шарпаючи Омелька за рукав. Омелько придивився у темряву туди, куди показував малий, нахилив голову в один бік, у другий.

— Дійсно, синку, вогонь горить, — Зашепотів він на вухо малому. — Зараз підемо помалу і обережно, обережно. Став ногу і мацай пальцями — чи нема гілочки під ногами, щоб не тріснула, і нас не почули.

— Батьку, а ви як? У вас чоботи.

— Ех ти, козаче! — Омелько торкнув ногу малого своїми босими пальцями. — А ви ж були у чоботах?!

— Тихо... Ось візьми морквину. Надкуси, пожуй, щоб навколо запахло. Наджований корінець тримай у зубах. Якщо коні не загнuzдані — дамо коням. Морква для них ласощі і принада.

Собаки були весь час біля них. Омелько й хлопчик ішли поволі.

Сторожко спиняючись раз-по-раз, прислухаючись до найслабішого звуку. А вогник то зникав за стовбурами дерев, то знов манив до себе.

І раптом вони вийшли до широкої галявини.

В протилежному від них кутку галявини горіло багаття. При багатті було двоє. Один лежав, накрившись буркою, другий сидів, обхопивши обома руками ствол самопалу, а колінами затиснувши ложе. Голову він поклав на руки. На галявині паслося три коня.

Омелько і малий вклякли за кущиком, а тоді і на черево лягли.

Бубка і сука строката спочатку спинились і стояли біля них. Та потім сука, певно їй набридло стояти біля козака і хлопчика, побігла до вогнища. Бубка за нею.

Вартовий, стрепенувся, але побачивши веселу суку і пса, щось зашамотів та краще обгорнувся свиткою.

Сука поткнулась до сплячого під буркою. З-під бурки з'явилась рука в кольчuzі і наручнику, погладила суку і знов сховалась під буркою.

— Помалу повзи он до того коня. Дай йому моркви. Якщо візьме, ще давай по куснику і сам відповзай назад і підманюй його. Та тихо-тихо і поволі-поволі. Та не бійся, якщо прокинуться і побачать тебе. Ти біжи отуди. А я їх поцілю. Ну, з Богом, синку!

Так вони і зробили: плазом вислизнули на галявину. У високій траві підповзли до коней.

А коні ті були стриножені ремінними триногами на турецький спосіб. Тож Омелькові довелося подлубатись, поки розщібнув усі пряжки. Та все обійшлося тихо, бо, поки він вовтузився із путами, малий принаджував їх кусниками моркви.

Потім потихеньку, помаленьку, припавши геть до землі, повели їх із галявини.

Повели спочатку через діброву, а там вже сосняком. І ще до третіх півнів вивели на своє стійбище.

І на їхній галявині горів вогонь, але дібрати, де саме причаївся Михводій зразу їм не вдалося.

Всі коні були на прив'язі, як і перше. Але непокоїлись.

Бо вершники, яких було на них пов'язано, корчилились, стогнали, лаялись пошепки і крізь зуби. А чорнявий лежав непритомний на кінському чубку лицем. Омелько підсадив Михводія на гнідого. Малого підсадив на Лиска. Сам злетів на Буланка. А викрадені коні були вже міцно прив'язані Михводієм до сосонки.

— Ну, "козаки", їдемо. Тільки хто подасть знак їм, той мрець. — Неголосно, але гостро попередив Омелько. — А того, хто набере води в рота, відпущу ще до схід сонця.

Довго перебирав стріли-свижки, поки знайшов потрібну. Викресав вогонь і підпалив? нота.

За якийсь час свижка зачаділа і запалала червоним вогнем.

Омелько повів всю дивну батову неквапним кроком до панського стійбища. У витягнутій руці він тримав палаючу, шиплячу і чадячу стрілу.

Знов до них прибігли собаки.

Гавкнули кілька разів на смердючий смолоскип.

Але Омелько до них по свиснув якось тонко і переливчасте, і вони замовкли і вже не подавали голосу і не відбігали від батови. Омелько не поспішав. Спинявся багато разів. Подовгу прислухався. Поки дістались на місце, спалив аж три свіжки.

Потім він сказав малому:

— Я навмисне зволікав час. Нам треба було прийти ще в темряві. Але тоді, коли після того небавом настане о півнях. Це було найважче. Одному це легко. А їх аж п'ятеро та на конях. Я боявся, що хтось із них крикне на підході і збудить пана і його джуру.

— Батьку! Ви боялись, що пан у броні і ви його не подужаєте?

— Ні. Я знав, що я його впораю! Я боявся, що хтось із його гайдуків крикне, і мені тоді доведеться того крикуна забити. От чого боявся! Я тоді був страшенно лютий. Але марного душогубства не хотів. Бог бачить.

— А чого, батьку?

— Того, що вони дурні. Дурнів треба добре бити, щоб розуму навчити... Але вбивати не варто... Та й калічити не треба... Але я нічого Михводію не сказав тоді, що він тому похлібнику руку покалічив. Не добре воно вийшло, каліку по світу пустив. Але що зробиш — самі полізли в барліг до ведмедя... Він їх не запрошував у гості... Михводій — він Михводій. Він так ламає ворогів, я — по-іншому.

— А як ви, батьку, розкажіть?

— Синку, хіба ти не бачив? Я ж при тобі лишив панові і джурі одного на двох доброго німецького коня. Вони спокійно могли втекти удвох. Я їм і прохід лишив вільний. То чи вони вдвох утекли?

— Як удвох? Та пан же скинув свого джуру на землю. І сам, як скажений, погнав коня чвалом. Бо він боягуз.

— От бач: і ти, і всі побачили, що їхній пан — лайно і тільки сам хоче жити. А всі інші нехай пропадуть.

— Батьку, батьку! А ви бачили, як вони всі затрусились, коли ви крикнули пану: "Міняю твоїх вояків на твою зброю! Віддаси зброю — звільню твоїх лотрів. Не віддаси — почну рубати"! Я й справді подумав, що ви того чорнявого справді зарубали. Бо він крикнув і враз захлинувся.

— То хитрість, синку. Я його кидаю в траву. Б'ю шаблею у траву біля його голови. І одночасно носакom б'ю його по п'ятах. Від такого болю не те що людина, бугай зомліє! От він і зомлів, і пелька йому заткнулась. На війні, синку, без хитрості не переможеш.

— Батьку, батьку, а оцей очкур, він не замислив хитрість — убити Михводія?

— Він таки справді очкур, а не козак. Він поїхав до Насті проситись у прийми. Ти ж сам чув і бачив — він у мене вимолив сумного коня, а не верхового.

— А Настя його прийме?

— А куди вона, вдова, дінеться? На господарстві чоловік потрібен. А він хлоп дужий — на ньому й орати можна... Ну, синку, тепер скачемо в Грушки! — А там річка є? І пічкурі там теж є?

— О, там слава річка Роставиця протікає! І дно там піщане. І течія хороша. Там повно пічкурів на піску пасеться. А в ямах там отакенні окуні. На бистрині на плесах головані грають... Райське місце. Ну, синку, помчали в Грушки. Гайда!

11. КОЗАЦЬКА ШАПКА

Вони промчали чвалом може з десять миль, ні на хвилю не стишуючи бігу. Через ліс, через переліс, через болітце, через оболонь та через старезну діброву і опинились у славному селі Грушках.

Дивне було село. Ніби кілька невеликих сіл по обох боках покрученого русла славної Роставиці. Кожен куток було оточено стіною гострого пакилля. Вони виїхали просто на торжище, що розкинулось посередині між трьома укріпленими кутками.

Люди вже відбули вранішню службу, і з кожною хвилиною рух і галас на майдані посилювався.

Але коли на торжищі з'явилися Омелько з малим, та ще двома кінями на аркані, торжище почало стихати. Все більше людей почало обертатись на мандрівців. Омелько всміхався і кланявся на всі боки, ледь піднімаючи шапку. Так вони доїхали до самого стовпа в центрі майдану.

І тут він враз здибив коня.

Вдарив по сухому дзвінкому стовпу рукояттю нагая. І запитав так голосно, щоб чули люди.

— Що ти там чуєш, Іване?

І ті, хто стояв найближче до стовпа, потім присягались, що своїми власними вухами чули, як вусата голова на палі відповіла якимось рипінням наче, чи що воно:

— Буде всім, буде їм...

Буланко тупцював, здиблений, не опадав на землю передніми. Омелько ще постукав по стовпу і спитав:

— Кому буде? Кому?

Але напівзогнила чорна голова на це тільки шкірила великі Білі зуби з-під рудих вусів.

— Бач, синку, мовчить. Образився, що збудив його. Ну, тоді спи спокійно, Іване!

Це все майже прокричав Омелько і опустив коня передніми на землю.

Всі, хто стояв найближче, хрестились і презирились мовчки: "До чого воно оце?.. До якої ще біди?..." Але поки хтось отямився, козак з хлопчиком вже потрухали з торжища короткою риссю.

— Батьку, батьку! Хто це такий?! — Вже на дорозі до зарічного кутка спитав хлопчик.

— Це небіж Михводія... Ну й Михводій! І жарти в нього такі, як і його ремесло. Я його тоді питаю: "Де твій небіж? Він мені потрібен" А Михводій відповідає мені: "Він все пив-гуляв, зі шляхтою сварився, а тепер стирчить у Грушках на торжищі. "Ну, я й подумав, що він, як і його дядько, дурів тут на ярмарку... А воно, бач, кат йому голову втяв і на палю настромив!

— А він був поганий чи хороший?

— Це був наш чоловік! Тільки дуже необачний. Видно, когось із шляхти порішив або скалічив навіки.

Не встигли вони спішитись, як вже їм ворота відкривали і назустріч поспішали цілою юрбою і дорослі, й діти. А попереду всіх невисокий білобородий чоловік із блакитними яскравими очима. Тільки він дуже їх мружив. Омелька і хлопчика і їхніх коней оточили з усіх боків діти.

Господиня, висока поважна жінка, запрошувала до хати, але Омелько вибачився, цілючи ручку.

— Господине, моя матінко! Ми з малим у дорозі. Поспішаємо. Треба з твоїм господарем поговорити — та й далі!

— Якби тебе не знала, то... Коней напоїти, вівса всипати?

— Поводіть, поводіть, нехай охолонуть. Синку, передай господарям поводи! Нехай поводять.

Вони втрюх: Омелько, малий і дяк зайшли до хазяйської майстерні — просторого вибіленого зрубу. Пахло різним сухим деревом, оливою, смолистою стружкою і ще якимись незнайомими, та однак приємними, пахощами. По-під стінами стояли дошки просто вистругані, прооливлені, наче запітнілі, за? рунтовані і вже промальовані по-першому разу.

Омелько поклав на верстат перекидні торби і видобув із глибини згорток із окулярами і книгою.

— Боже! Загинув! Царство йому небесне! Упокій, Господи, його душу... — Пропали хлопці... Наскочили на татарський чамбул на переправі... Мене Бог цього разу помилював... А хлопців побили... Окуляри тобі...

Дяк Лука почепив собі на носа ці скельця на дротинах. Та й заходився перегортати цупкі сторінки книги, закапані свічним воском.

— Кринці, царство йому Небесне, не можу подякувати! Але тобі від мене і від усієї нашої громади дякую, дякую, дякую! Тепер скінчу переписувати псалми.

— Братчику Лука! А ти йому нічого не говорив, не натякав про чисту книгу?

— Ні. Про книгу не було ні слова... А тепер я бачу, що ти щось хочеш дуже й дуже важливе мені сказати?..

— Синку, зачини двері на засувку! Омелько розв'язав гаманець і висипав з нього загарбане турками у християн добро.

— Я не знаю, що з цими цяцками робити. Може, цих дівчат вбили? Може, у Крим вже загнали? І де їх шукати? І кого шукати?.. Візьми, почепи на Варварі чи на Параскеві... Ну, та краще мене знаєш, не мені тебе вчити. Але ось найголовніше. Омелько розв'язав вузличок із блакитними шахвірами і поклав їх на долоню дякові.

Дяк Дука розглядав їх і крізь скельця, і без окулярів. І на світло роздивлявся.

— Це нехай буде на шати вашій Божій Матері. Ні в одній церкві до самого Києва не буде таких самоцвітів.

— Омельку, Омельку! Це такі коштовні камені, що від них буде диявольська спокуса. І нам буде небезпека і від злодіїв і від ляхів, що й не сказати. Їх тільки у Печери можна сховати. Єдине надійне місце. Тільки в Печери віддай. І хай тобі Бог помагає!

— Нехай буде так. А тепер ось що: ми з малим знайшли в лісі золоту оздобу від рукояті меча. Так мислю, що чотири золотники буде. Може, й більше. Це даю на вашу церкву. Але й ти зроби нам з малим ласку — змалюй до Михайла ще невеличку "Покрову". Так на лікоть і два вершки

заввишки. Он як отой блят, що під вікном стоїть. Невеликий такий. Якраз би згодився під нашу "Покрову". Та вималюй унизу наших хлопців, кого пам'ятаєш. А попереду всіх отамана нашого і Кринку. Отамана під праву руку Матері Божої, а Кринку під ліву. Він був сердечною людиною, йому ближче й до серця стояти.

— Ой Омелечку, часу геть нема. Треба до Покрови два образи скінчити... І тобі теж треба до Михайла...

— Тепер у тебе окуляри є, швидше свої образи викінчиш — наш почнеш. І ще одне, братчику Лука! Оце іду в Степ, а нечистий все мені спокуси підставляє. І як хитро — на гріхом мене відхиляє з путі, а добрими ділами відволікає... Слухай, поворожи мені на Письмі!

— Я сьогодні не можу — аери не відчуваю. А от нехай твій малий піде і скаже моїй Улянї, щоб вона принесла Письмо і привела Ілька.

Поки малий ходив до хати по дячиху, Омелько почав оглядати дерево, заготоване до малярства. Нахилився раптом і з-під самого низу витяг темно-вохристу дошку із сильним смоляним запахом. Завдовжки була до трьох ліктів, завширшки з п'ять вершків, а завтовшки і до вершка не доходила. — Не знаю чого, а взяв та й виторгував у вірмен на ярмарку в Білій. Аж із самої Кафи привезли. На такому дереві ще не писав. Навіть не знаю, що на нїм робили. Завузьке. А різати, клеїти, на шпони брати — стільки мороки. — Щоб не було мороки — віддай мені.

— Ти це жартома, чи справді? Воно тобі дуже потрібне?

— Якби ти знав, як воно мені потрібне, ти б сам мені його подав!

— Ну, тоді бери.

Тут повернувся малий і дячиха Уляна привела маленького хлопчика та принесла велику книгу в темній шкіряній палітурці.

— От спасибі. Та ходи, збери чогось козакам у дорогу.

— Та вже готую. — Поважно відповіла дячиха Уляна і неквапно вийшла з майстерні.

— Ілько, дитино! Відкрий нам Письмо, де хочеш. І покажи нам ті слова, які тобі сподобаються.

Всі мовчки встали і перехрестились. І маленький хлопчик Ілько перехрестився та й поліз на лаву. Став на лаві навколішки і почав гортати Письмо. Все гортав, гортав, спиняючись і приглядаючись до аркушів. Нараз викинув уперед руку і показав пальчиком червону літеру.

Знов всі перехрестились. І дяк Лука дзвінким, чистим голосом прочитавпроспівав: — "І багато з тих, що сплять у поросі земному, прокинуться: одні на життя вічне, другі на вічний сором та ганьбу"... Зрозумів?

— Не зрозумів, що воно мені каже, — відказав Омелько. — Але стало геть легко, як ти прочитав!

— Тоді хай по цих словах сповниться воля Божа. Амінь!

Омелько забрав перекидні торби і пахучу золотаву дошку. І всі вони вийшли на подвір'я. Там дякові хлопці все водили по колу коней.

Омелько ув'язав до тороків перекидні торби, а при сідлі одного із захоплених коней припасував даровану дошку. Як завжди при зупинках, збрую, сідла і торби обдивився уважно і навіть обмацав всі зав'язки та защібки. А тоді сам напоїв, спочатку сам скуштувавши воду — чи не холодна часом?

Дячиха Уляна чекала стоячи біля дверей низької старосвітської хати, але охайної та причепуреної білою і червоною глиною.

Як Омелько напоїв коней, взяла із призьби два полотняних згортки і піднесла Омелькові.

— Як смакуватиме, то згадаєш, а як буде глевке — полаєш. А все згадаєш. А оце — твоєму джурі молодому. Нехай носить на здоров'я.

Омелько приклався до ручки господині і, прокашлявшись, проказав:

— Господине моя, матінко! Як збрехати, то де й слова беруться. Як хочеш добру річ висловити, то й слів обмаль. Тому просто тобі кажу: ти наша щира рятувальниця. Вклоняюсь тобі і дякую. Омелько низько вклонився і відступив на крок так, що малий опинився перед Уляною.

Він озирнувся на Омелька: "Що робити? "Але Омелько тільки посміхався. Тоді малий ступив уперед, схопив обома руками руку господині, і поцілував і майже прокричав:

— Спасибі! Спасибі!

І всі весело засміялись.

А за мить вже козак і хлопчик вилетіли з двору і помчали до Роставиці, до броду.

Переправились через річку, проскакали до лісу, потім лісом зробили гак і знову переправились через річку, але іншим бродом. Отут їх і Бубка наздогнав.

І тепер, вже з Бубкою, вони з'явились на торговищі. Не звертаючи ні на кого уваги, Омелько підігнав коней до воза, з якого кушнір продавав і смушки і шапки.

Не злазячи з коня, Омелько переміряв кілька шапок, поки не вибрав собі волохату сіру кучму. А малому купив чорну мазницю з червоною стрічкою та зеленим суконним дном.

Ще купив малому червоний пояс, теж не злазячи з коня. Скрізь, куди вони потикались верхи, люд швиденько відступав і навколо них утворювалась порожнеча.

На остаток Омелько з усією батовою знов опинився під палею, з якої шкірила зуби Іванова голова.

Він поставив Буланка впритул до палі. Поляскав коня по шиї, щось просвистів коневі на вухо і враз, ставши на сідло, звівся на весь зріст. Потягся до Іванової голови і настромив на неї свою стару шапку із червоним шликом.

Торжище завмерло.

Тільки було чути, як вовтузиться і рохкає порося в лантусі старенької кривої бабусі.

Все торжище тепер бачило Омелька.

— Християни! Ото, як молодиці без намітки, так і козаку — без шапки. Хто з Іванової голови скине шапку, того вхоплять три трясці і три пропасниці і три мари! Як сказав — так і заляв!

Омелько ніби похитнувся, змахнув руками і впав з коня. Людям здалося, що козак впав під коня. Але він завис на боці в коня, зачепившись ногою за сідло, а руками за чубок і шию. І тонко свиснув зразу ж!

Малий при свисті вчепився посильніше в кульбаку. Буланко з місця рвонув ускач. Лиско з хлопчиком — за ним і два сумні коні на аркані.

Поки люди на торжищі отямились, за кіньми і чорним собакою вже й курява почала опадати.

І до самого вечора з усього села ходили дивитись на шапку із червоним шликом. Та тільки й гомоніли про січовика-характерника та чорного одновухого пса, що, невідомо звідкіль, чи не з куряви, з'явився і так само зник.

12. П'ЯНІ СОРОКИ

Тільки один раз після торжища в Грушках вони заїхали до села.

Це вже було на правому березі Росі, нижче від впадіння Роставиці.

Село, на відміну від попереднього, охоплював невисокий вал, але з міцним і високим дубовим пакіллям.

Заїхали вони до знаменитого коваля, "великого майстра" — казав Омелько. А знаменитий коваль виявився веселим смаглявим молодиком.

Коваль удвох із Омельком взявся кувати дві гранчасті швайки, десть не менші лікті довжиною.

Так старалися, так поспішали, що з них обох піт сіявся дощем і шипів на розпеченій до білого криці. Також вони удвох полагодили Омелькового мушкета. Розібрали його на частини. Виправили все, що треба, і знов склали. Ще й перевірили слабеньким холостим зарядом. Курок працював добре, як і раніше, заряд підпалювався миттєво. Омелько ковалеві не платив, а подарував фунт пороху і два лікті? ноту.

А зрадільний коваль подарував їм у дорогу торбу плющеного вівса та козуб найкращого дубового вугілля.

І тут у коваля малий одягся у даровані шати — сіру свитку, ще зовсім нову, та постоли, прикрашені фарбованим шкіряним шнуром.

Від коваля вони пішли пішки справжніми потаємними стежками. Бо лише малий, і то, зрідка, сідав на коня — коли стомлювався або не встигав за швидкою ходою Омелька. А Омелько йшов не тільки пішки, а й босоніж. На собі він лишив шаровари.

Сорочку, каптан, шапку-кучму, квітчастий шовковий пояс — все ретельно згорнув і туго перев'язав мотуззям.

Сам Омелько тепер їв лише солону козлятину, жував світло бурштинові бульби любки.

Вчив малого висікати кресалом вогонь і розводити вогнище, майже без диму із ковальського вугілля. Як швидко варити для себе і для пса вівсяну кашу. Як запарювати дерть для Буланка і Лиска.

Коням Омелько давав лише по жменьці вівса, як пригощення. А так просто випасав у буйних травах глибоких ярів.

Тут ярів, що йшли далі на південний схід, ставало більше.

Ще Омелько почав мастити собі волосся на тімені та потилиці мастилом від Михводія. Коли воно засихало, він зразу ж відколупував його разом із крихким волоссям.

І небавом чубата голова козака зробилась гирява і строката — клапті рожевої пліші та кущі густої щетини і засмаглої до бронзи шкіри.

А на щоках стирчали лише кущики волосся, залишки від густої бороди. І теж плями рожевої, наче подертої, шкіри і довгі окремі волосини.

Вони спинялись тільки, щоб напоїти та погодувати коней та щоб малий зварив собі куліш.

Коли малий куховарив, Омелько або, спав або стружив чингалом пахучу золотаву дошку.

Спав тепер Омелько просто на землі, прикриваючись, якщо діло було вночі, киреєю з відлогою.

Та й лягав подалі від вогню і так, щоб на нього димом не тягло.

Вони все йшли і йшли.

Вони проминули непомітно повз два села. Попід самісіньким великим і багатим хутором провели у пекучий полудень коней по ложу пересихаючого ручаю. Прослизнули на вранішній зорі біля козацького зимівника. Часом, щоб пройти непоміченими біля самих осель, вони по півдня сиділи в заростях і чекали сприятливого вітерцю чи повороту сонця.

Омелько тепер майже не говорив із хлопчиком. Все мурмотів чужі чародійські закляття. Підстрибував через кожних десять кроків, спинявся і довго крутився на одній нозі, вигукуючи незрозумілі слова і викидаючи вперед руку із шаблею.

Займався тільки різьбленням дошки. Стружки ретельно збирав і кидав потім на вугілля. І тоді пахло наче ладаном. Поступово вирізав дерев'яного меча, точнісінько такого, як справжній. Все, як у бойового арабського меча — і довжина, і ширина і фігурна рукоять. Вже не із шаблею крутився — танцював із дерев'яним мечем.

Спочатку малому було смішно дивитись, як "батько" рубає, січе повітря, як стинає червоні голови будякам та пускає пух з білих кульок кульбаб. Але коли "батько" Омелько пофарбував залишки цапиної

борідки та тонюсінькі видерті вуса в чорний смоляний колір, коли вдяг сірий ковпак та червоні короткі шаровари і докрутився з дерев'яним мечем до піни на вустах, малому стало страшно. Хоч Омелько кілька разів йому казав, що все це ніби вертеп... Отут він не втримався і з відчаєм спитав:

— Батьку! Ви вже зовсім побусурменились? А як же я?

Омелько крутонувся ще кілька разів навколо осі, блискавично прокрутив "8" дерев'яним мечем і тільки тоді впірівся в малого страшними звуженими зіницями.

— Що? Страшно на мене дивитись? Га?

— Ой страшно! Ви — геть отой людолов, що за мною кинувся на хуторі. — Ну, синку, тоді по конях.

І вершники погнали коней глибоким трав'янистим яром просто на схід. І за кілька годин цим яром в'їхали у ясеневий чорностовбурний ліс.

Стежка почала поволі підніматись вгору. І замість височенних ясенів пішли в'язи з товстими покрученими стовбурами.

А схил все піднімався і переростав у круту гору. Пішли столітні дуби. Коні не могли напряму подолати гору.

Тому Омелько спинився і повів коней схилом навкіс від тераси до тераси, повертаючи коней праворуч, ліворуч, праворуч, ліворуч.

І, зрештою, отакою змійкою піднялись на велику галявину. На галявині вони опинились біля справжньої дерев'яної стіни, поставленої із добрих дубових паль, загострених, мов списи.

Коли вони тільки піднімались схилом, з галявини почувся оскаженілий собачий брехіт.

Бубка кілька разів, як у діжку, гавкнув — засвідчив свою собачу присутність. Але Омелько взяв його за чубок. Пес зразу замовк.

Поки вони піднімались отак хитро вгору, з галявини гавкіт не стишувався.

Але коли мандрівці стали перед стіною гострого пакілля настала повна тиша. Тільки десь неподалік стрекотала сорока.

І тоді Омелько запугав. І йому відповіли, і зразу ж важенні дубові двері з рипінням відчинились.

На високім вичовганім порозі постав дідок. Зразу впадали в очі його великі засмаглі руки і пронизливий погляд чорних, як вуглики, очей.

Омелько ступив до старого. І той, схиливши голову до плеча, примруживши очі, заговорив.

— Це ти, сучий сине, каввас. Он як змінив личину, чортів лицедій.

Заходь, заходь, перевертню бусурменський.

Дідок наче говорив слова злі й непотрібні, але з такою радістю, що ці слова обертались на похвалу щирю.

До ніг старого тулилась невеличка сучка і загрозово гарчала на велетня Бубку, що стояв при конях.

Дідок, мружачись від сонця і прикриваючи очі від сонця величезною розпрацьованою рукою, відступив.

Омелько провів коней черев вузький вхід. Бубка за ними. Сучка знов забрехала. Але Бубка так гавконув, що вона, підібгавши хвоста, з вереском кинулась у сіни невисокої рубленої хатки.

Коней повели до очеретяного піддашшя на чотирьох білих березових палях. Коли прив'язували коней до конов'язі, малий потяг за шаровари "батька" — А чого в нього прізвище Пацюк? Та він же на мишу схожий — такий маленький. І очі в нього такі бистрі, як у миші.

— Тсс! Боронь Боже, ще почує. Він чує, як молодий. І бачить добре.

Тільки силою слабий від старості.

Тут, біля конов'язі, Омелько натягнув на себе стару кирею, підперезався мотузом, а тоді познімав з коней усю поклажу і попер всю цю гору торб і пакунків до хатинки.

У сінях поклажу опустил на долівку. І, вступивши разом з малим до хати, вони поскидали шапки, в кого яка була, і перехрестились на образи. А тоді вклонилися старому Пацюку: "Отамане, ваші головни. "Тут дід Пацюк запросив їх до столу, де стояла миска з малосольними огірочками, миска киселю, миска з чорною смородиною та миска прозорого, як скло, золотавого меду. Омелько вискочив у сіни і приніс хлібину.

Проказали "Отче наш" та й покріпилися — крихти не лишилося і миски були, наче помиті.

А тоді вже звеселений Омелько перетяг до світлиці всі речі.

А особливо весело було, коли Омелько розкладав по лавах і столу і розповідав, як йому вдалося коней і зброю захопити у лядських похлібників. Малий тільки очі витріщив та рота роззявив, як дід Пацюк та Омелько ляскали один одного по долонях за дотепне слово, обіймалися і

реготались. І не пили ж нічого, а так їм весело було. Та нараз і малий відчув, як йому радісно і весело від того, що Омелько гуторить про їхні пригоди та багатоденну втечу таємними проходами.

Один раз тільки старші спохмурніли, коли Омелько виклав на стіл чисту книгу і волоські карти із Кринчиної торби.

Все розклав Омелько, все показав, все пояснив: кому що належить, кому й скільки віддати монет.

— Батьку! Мені меду, та пилку та золи. Травичка і смолка в мене цього разу найкращі. Замішаю та ліпитиму "бусурменські мандрики".

— Ходи в холодильник. Тут, під образами, сатанинське діло не прав. Іди! Омелько пішов до невеликої кліті на невисоких товстенних палях.

А дід і хлопчик зайшли до гарливо зрубленої хатки з двома вузькими віконцями— заволоками.

На них повіяло таким густим медовим духом, аж у голові закрутилось. Під дерев'яною небіленою стіною на дерев'яних рамах стояли великі сита. А з тих сит у довбані липові корита падали краплі прозорого, мов кришталь, світло-світло жовтого меду.

— Дідусю! А чого тільки одна стіна білена?

— Бо та стіна глиняна. Вона від печі. Через неї сюди тепло йде. Тоді мед із стільників швидко і краще витікає.

Малий став навшпиньки і зазирнув до сита. Там лежали вже майже порожні соти із надрізаним верхом.

У хатинці було сутінно, бо із середини віконні щілини були ще затягнуті бичачим пухирем.

Старий потягся до полички в кутку будівлі і зняв з неї найменший глечичок. Як вийшли із медової бані, малий обдивився навколо і сказав: — Все у вас тут таке мале... Тільки отой погріб у вас такий довгий і здоровенний.

— То, джуро молоденький, не погріб. То омшаник. Туди на Тимохвія стягаємо колоди з бджолами і вони там зимують.

— А де зараз бджоли, і колоди де?

— На пасіці всі! Іди подивися! Перелаз у тині зразу за тим дубом.

Малий метнувся за вікове дерево і застиг на перелазі. За темночервоною плетеною стіною високого тину сховались наче справжні райські кущі. На залитій ласкавими променями сонця смарагдовій шовковистій траві стояли і лежали колоди. І всі вічками на південь до полудневого золота сонця. Колод було так багато, і малий почав їх рахувати, загинати пальці, але збився і полишив це заняття. А просто переліз на той бік тину. І пішов роздивлятись колоди і всю пасіку. Підступив до колоди: там біля вічка темні смугасті бджоли із золотими шароварами на останній парі ніжок крутяться, крутяться і залазять у колоду. А ті, що вилазять із колоди, ті без золотих штанів, і вони ніби чи то обнюхують, чи то вітаються з тими, хто прилетів із золотим пилком. І зразу ж зриваються стрілою і десь розчиняються в мерехтливій полуденній юзі.

Малий отямився тільки тоді, коли дід взяв його за плече.

— А я побачив, як вони вітаються! Одна коло одної крутяться. Ну, як ото танцюють.

— О! То ми таки справді пильні! Не дарма ж ти Омельків джура.

— І ще йому названий син!

— Це ще краще: тоді будеш мені онуком. Га?

— Буду, як батько дозволить. Я піду до нього спитаю.

— Не поспішай. Зараз він місить дурман. Ходімо, я тобі краще свій вертоград покажу.

І старий Пацюк все показав: і кущі смородини і малини за низенькою огорожею. І кущі, і пагони і ростки різного-різного цілющого зілля, що ніби в плетених корзинах рівними рядами росло. Найбільший клопоть землі було засіяно сіро-зеленими рясними маками. Які кущі розкривали свої навдивовижу великі рожеві і білі пелюстки квітів, які вже відцвіли і підносили на стрілках сіро-зелені кульки тугих маківок.

А три найбільші і найдозріліші маківки від самого паркану були безжально роздерті, розколупані до блідого насіння. І з цієї понівеченої маківки напливало білувате липке молочко.

— Це миші поїли?

— Еге! Миші! Сороки спаскудили, трясця їх матері! П'яниці прокляті. Поки дозріє, половину маку переведуть! А такого маку, як у мене. Бо я насіння на останньому снігу яку годину потримаю раз, другий, третій та ще, щоб сонце на нього світило. А вже як виросте з цього насіння мак, то такого смачного та жирного насіння ні в кого немає. А ці іродові сороки вже кілька років, як унадились до мого саду. Надзьобаються тихо — то я й не чую, як вони шкодять. А вже як сп'яніють, то галасують, об дерева б'ються, на землю падають. Не одній голову скрутив і на тину повісив — все одно прилітають дурману нажертись.

— Дідусю! А я батькові скажу, і він мені лучок вробить і стрілочок пучок. Я їх усіх постріляю.

— О! О! О! Чуєш, крекотять за пакіллям? Уже сп'яніли! Вже їх розібрало! — Можна я на кислицю вилізу і подивлюсь?

— А лізь! Тільки обережно, на вістря не впади.

Малий видряпався на струнку яблуню-дичку і заволав з дерева.

— Лисиця, лисиця!

— Яка там лисиця?

— Там під кущем сороки, як п'яні, стрибали і падали. А тут з кущів лисиця — хап сороку! І в куші. Там ще дві лишилось. Я побіжу, вловлю.

Поки дід Пацюк дійшов до виходу та одчинив двері, поки малий оббіг дубову стіну, лишилась одна сорока. Та й та сиділа на кущі, метеляла безсило крилами і розпускала без діла хвоста. Малий підстрибнув щосили і вже на льоту вхопив сороку за хвіст. Хвіст лишився в нього у руці. Але сорока далеко не пролетіла. Вдарилась об стовбур і гепнулась у траву. Тут її і прихопив малий.

Дід Пацюк саме вийшов із холодника, куди заніс Омелькові все загадане для дурманних оладків.

— Беручий хлопець! А ти знаєш, що можна сороку людській мові навчити? — Ні. А як, скажіть?

— Садовлять чи під кошик, чи під що темне, тільки щоб не задушилась, і починають одне й те саме слово повторювати, поки язик

не заболить... Я сам, як був молодим хлопцем в одних міщан у Києві, бачив вчену сороку. Вона добре говорила: "тато, баба, дід".

— Я попрошу в батька, щоб вони мені козуб від вугілля дали. У козубі темно. Я її посаджу в козуб і навчу говорити!

За цією розмовою їх застав Омелько.

— Ну, батьку! Все готове. Найкращий бандж, який я коли нюхав.

— Ну, то й добре. Все менше клопоту... А твій джура мені мак охоронятиме від сорок-п'яниць. Зробімо йому лучок?

— Батьку, батьку! Можна, я козуб візьму.

— Для чого він тобі?

— А в ньому темно. Я туди оцю сороку посаджу і навчу її говорити людськими словами. От!

— То нехай буде так...

Омелько скинув кирею і, сівши на відкритім сонці, заходився обстругувати пружну ясеневу гілку.

А дід Пацюк у затінку гострим топірцем розколював березове поліно на тонкі стріли.

Малий же захопився навчанням сороки. Він запхав її до козуба і все повторював над нею: "Баба, баба, баба!" І не зауважив, що старий Пацюк і Омелько вже сидять рядочком у затінку і щось говорять тихо чужою мовою.

Потім дід Пацюк полишив Омелькові доробляти стрілки, а сам пішов до хати зготувати рябка на вечерю.

І вечеря була добра: рябко густий і щедро заправлений товченим салом із часником, огірочки і свіжі і мало солені, молода цибулька з соковитим пір'ям, конопляна олія, по шмату солонини та шматочки стільничка і по кухлику медового квасу.

Малий їв і все прислухався, як у козубі камешиться протверезіла безхвоста сорока. Сучка дідова гарчала на козуб, але старий Пацюк гримнув на неї, і вона притьмом сховалась у сіни.

— Як повечеряємо, онучку, то лягай отамо на лаві. А я все подідівському на печі. — А батько де спатимуть?

— А наш славний лицар Баламут спатимуть на дворі при конях, йому тепер не можна житлом пахнути. Бо хатній дух в'їдається в одяг, у шкіру. А татарські пси зразу відчують не їхні запахи...

Малий наївся від пуза, аж сп'янів наче, чи, може, від медового квасу, потихеньку схилювся на лаву.

І крізь дрімоту чув, як дід Пацюк ладнає струни своєї старенької кобзи і, прокашлявшись, починає співати чистим високим голосом. І струнами граєперебирає, дзвенить: Ой вилинули соколи з чужої сторони Сіли-впали у лісі на превоздобному дереві орісі І звили собі гніздо шарлатное і знесли яйце жемчужное.

І вивели собі дитя — бездольне та безродне Ясне соколя...

"Це про мене, бо мене бабуса звала соколям!" — Подумав хлопчик і зразу ж міцно заснув.

— Джуро молоденький! Вставай та бери лучок тугенький, стрілочок пучок. Та ходи в садочок!.. — Проспівав над малим сивий Пацюк. У руках він тримав лучок і стрілки.

Малий зразу сів на лаві, потягся і відчув, що йому треба спорожнитись, бо просто пече.

— Я зараз! — І прожогом вискочив із хати. До конов'язі був припнутий лише Лиско. Хрупає овес у шальці.

Ні інших коней, ні Бубки не було на подвір'ї.

Це приголомшило малого. Він забув, чого вибіг. І зразу вскочив до хати. Дід Пацюк схилився до печі і щось там совав лопатою.

— Де батько Омелько?

— Га? Та пішов проходами. По снідав добре та й пішов.

— А мене не збудив?! — Зайшовся сльозами хлопчик. — І нічого мені не сказав!..

— Не скигли, джуро. Все тобі сказано. Помацай у пазусі.

Малий, ще плачучи, запустив руку в пазуху і відчув у своїй руці малесеньку ладунку із тонкої шкіри. Помацав і відчув там хрестик і наче дві квасолини. "Шахвіри і батьків хрест! Це він дав мені на схованку!" — Наче блискавкою пронизала малого думка. — Все зрозумів? — Не обертаючись від печі, спитав старий Пацюк.

— Ага.

— Ну, то й добре! Омелько обіцяв повернутись на Покрову. Якщо ж не повернеться на Покрову і на Тимохвія, то сказав відправити тебе з городовими козаками до Києва, до святих Печер. А в Печерах ти запитаєш просвірника Онуфрія і віддаси йому ладунку. Добре з'явив?

— Ага!

— Молодець! А тепер скажи мені — як тебе звати?

— Тимком.

— Тобто Тимохвієм?

— Ага.

— Ну, джуро мій молоденький, на ім'я Тимохвій, умивайся отам у довбанці під дубом та сідаймо снідати. Бо сьогодні у нас із тобою справ та ще справ...